

JAAN KÄRNER

NAINE VAESEST MAAILMAST

Jaan Kärner

*

NAINE VAESEST MAAILMAST

Jaan Kärner

NAINE VAESEST MAAILMAST

(Lilli Nüütmaa jutustus)

ROMAAN

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1954

Kunstiliselt kujundanud
J. Jensen

1.

Olin tol ajal üheksateistkümne-aastane, naiivne ja kergemeelne, nagu võib olla selleealine elus vilumata tütarlaps. Teenisin endale ülalpidamist väikese kontoriametnikuna ja elasin mehe juures, keda ma ei armastanud. See tähendab: ma ei teadnud siis, et teda ei armasta, vaid uskusin vastupidist ja kannatasin selle tõttu. Need kannatused muidugi olid rohkem kujuteldud kui tõelised, ja praegu, aastate tagant, neid meelde tuletades, ma ei suuda maha suruda muiet. Kuid kuna kujutelu noore tütarlapse arenemises mängib esmajärgulist osa, siis ei saa ma oma jutustuseski seda vältida, vaid pean sellega leppima kui paratamatu pahega. Nõnda mu jutustusele lisandub pisut sentimentaalset värvingut, mis mulle endalegi käesoleval momendil on vastuvõtmatu. Ent peetagu meeles: ma ei kõnele mitte oma praegusest hingelisest seisundist, vaid tollest, mis on vajunud juba minevikku, ja seal ma ei taha ega tohi midagi muuta ega ilustada. Olen otsustanud jutustada avameelselt oma arenemise loo, ja nii see ka sündigu.

Mäletan selgesti toda kolme ööd (ööd nimelt on määravad noore tütarlapse elus), mis tõid minu ette teravana küsimuse: kas jätkata senist käigujoont või pöörduda teisale? Esimene noist öist oli just pärast minu sünnipäeva, ja teate isegi, et sellisel juhul tütarlapse süda on eriti tundlik ning kaldub halemeelsusse. Oli õieti hiline tund, linna tänavail valitses peaaegu täielik vaikus. Istusin ihuüksi kodus, tuhm petroo-

leumilamp valgustas vaevaliselt kitsa ruumi külma tühjust. Mu pea oli uimane, mu parem käsi valutas päevasest kirjutamisest masinal. Aga kirjutada mul oleks tulnud veelgi: juba mitu päeva seisis lõpetamata kiri emale, kes minult ammu ootas teadet. Kuidas pidin lõpetama selle kirja, kui mu pea oli täis kõige kurvemaid mõtteid? Oleksin tahtnud neist vabaneda, oleksin tahtnud neid kellelegi pihtida, siis oleks süda saanud kergemaks. Kuid emale ma ei julgenud avaldada kõike, mis mind vaevas, ema ei oleks mind mõistnud, ja nii ma ei leidnudki sõnu, mis oleksid andnud kergendust. Kiri jäi jällegi pooleli, ja kestis endiselt kahtlevate mõtete palavikuline küdemine.

Mõtlesin palju oma endisest elust, mõtlesin ja leidsin selle esmakordselt (tõepoolest: varemini ma polnud sellest mõtelnudki) virila ning vääritu olevat. Isa surm maailmasõja ohvrina kuskil Poola piiril, rändamine vaeslapsena mööda Venemaad, tutvumine ühe sõjaaegse naistevõrgutajaga, esimene andumus — kui kuri uni kiusas see mind siis. Põlevad külad teiselpool Dvinskit, loendamatud haavatute voorid, reismartüürium täiskiilutud haisvais loomavaguneis, sihitud hulkumised Peetrilinna tänavail, nälg ja külm. Kõik see oli siis möödas, muidugi! Ma istusin toas, mida võisin omaks nimetada, selles tundus koguni pisut mugavust, ja kõht oli mul täis, jumal tänatud!

Ma ei olnud õnnetu, aga olin ma siis õnnelik? Minu armastus — oli see siis sama, millest ma olin unistanud, mida olin kujutelnud kui ainulaadset, kordumatut elamust? Pidin — jah, pidin! — tänulik olema Hannes Maltsale, et ta ei olnud vastamata jätnud minu kirja, et ta ei olnud mind unustanud ja ära kutsus sealt vastikust võõrast linnast. Aga mul ei läinud meelest tolle naise pisarad, keda ma eest leidsin Hannese voodist. Miks kutsus Hannes mind enda juurde, kui tal ees oli teine? Ja mina — miks ei lahkunud ma kohe, kui seda nägin?

Mäletan selgesti, tol esimesel üksindusööl kerkis jälle jonnakalt minu silmade ette võistleva naise kuju, keda ma ei tahtnud näha. Too ilmus minu ette vaga kannataja näoga, abitult anuvate silmadega. «Ma ei taha teid hukka mõista, sest näen, et olete hea inimene. Aga Hannesega teie ei saa õnnelikuks.»

Mulle jäid teravaina mällu need sõnad, ja kuidas ma siiski sain Hannese omaks, seda ma hiljem ei osanudki seletada. Olime olnud head sõbrad koolipõlves, ja oma kirjades Hannes oli väga ilusti kujutanud meie salajasi kohtumisi, jalutuskäike linnast välja, esimesi suudlusi. Ja kahju oli mul temast, kui ta jutustas, kuidas tema naine teda petnud.

Aga ööl, millest algab minu jutustus, ma äkki ei teadnud, kas uskuda teda või mitte. Mu pähe turgatas küsimus, kus veetis ta tänase pika päeva, kus viibib öösi, kuna mina pean istuma üksi. Ta ütles, et kannatab minu «mineviku» pärast, aga tal endalgi ju oli «minevik». Miks naist mõistetakse hukka juhusliku eksimuse pärast, kuna mehele on lubatud kõik? Enda meelest olin Hannesele head teinud, ja sellepärast näis mulle ülekohtusena, et ta mind nüüd üksi jättis. Tundsin, et ma ei suuda nii edasi elada, et pean jõudma selgusele, mis ta kavatseb teha minuga. Kas sallib mind vaid seni, kui leiab enda meelest parema, või võtab mu tõesti naiseks kõigi seaduste järgi? Olin ju veel nii naiivne, et nägin ideaali «seaduslikus abielus», küsimata, kas see kõlbab meiesuguste ebasobivate sugupoolte kooselu vormiks või mitte. Olin rippuma jäänud esimese teelejuhtunud mehe külge ega tekkinud minus veel mingit kahtlust, et võiksin temast lahkuda. Koguni vastuoksa: tema, võib-olla teenistusest tingitud, ärajäämine üheks ööks ajas mind kurbadele mõtetele ning meeleheitele.

Tegelikult ma ju ei olnud kesteab kui õnnetu, kuid üksinduses ja unetuses noor tütarlaps hakkab end tahtmata kujut-

lema õnnetuna. Talle näib siis noormees, keda ta usub armastavat, tingimata ülekohtusena ja südametuna, teine noormees aga, keda ta veel ei armasta, aga kes juba seisab tema teel, eriti õiglasena ning osavõtlikuna. Kui ma nüüd meelde tuletan, siis pean möönma, et minulgi tookord oli selline teist liiki noormees: Konrad Raudvere. Eks ütelnud tema veel eelmisel õhtul: «Õnnetu on see, kel ei ole enam mingit lootust, aga teil ju on lootusi. Mõtelge, et teie elu seisab alles ees, elu ning armastus, ja siis teie ei tunne ennast enam üksi.» Jah, Konrad Raudvere! Tal olid nii sügavad kurvad silmad ja iga kord ta vaatas sellise kaastundega, et oleks tahtnud teda millegagi tänada ning ühtlasi lohutada. Pidin mõtlema, et ta on palju kannatanud oma elus ja et sellised inimesed mõistavad teiste kannatusi. Tema sõprus oli minu meelest väärt, et seda võita.

Muidugi, ma ei mõtelnud veel armastusest, ei tajunud kuidagiviisi seda tundmust, kuid oli mingi seletamatu tarvidus kõrvutada Hannes Maltsa ja Konrad Raudveret, eelistades viimast. Minu peast ei lahkunud küsimus, kus viibib praegu Hannes, millal tuleb ta tagasi või kas ta üldse tuleb. Kas ta mõtleb, et Lillil on külm ja õudne üksi, et tal on hirm selle öö ees? Ja olles pikapeale jõudnud veendumusele, et Hannes seda ei küsi, et talle ei tule meeldegi oma «väike naine» (mäletan, ma kujutlesin nimelt: «väike naine»), mu pea äkki vajus kätele ja silmist purskasid pisarad. Kuid läbi pisarate ilmus mu silmade ette uuesti tolle võistleva naise kuju, nüüd juba valju ning trotsliku ilmega. Tüki aega nägin teda täiesti selgesti, nagu ilmsi, siis ta hakkas pikkamööda tuhmuma, otsaesiselt allalangev juuksesalk kattis tema näo, ja kuju taandudes pimedusse jäi paistma ainult tema punane suu nagu lahtine haav.

Heitsin hirmununa voodisse ja tõmbasin vaiba üle pea. Aga vaevalt ma sain und silma sel ööl, ja hommikul tõustes oli mul tunne, nagu oleks minus midagi murdumas, nagu

oleks minus sündimas mingi arusaamatu muutus. Läksin tööle roidununa ja kohtlesin külmalt Hannest, kes tuli küsima, kuidas ma veetsin selle öö. «Hästi ikka,» kõlas mu lühike vastus, aga mõttes ma kinnitasin endale, et veel paar niisugust ööd, ja on lõpp mu vahekorral Hannesega.

*

Mulle oli omane kõigi «luuleliste» tütarlaste kalduvus vaimus uuesti läbi elada seda, mis sündinud tõeliselt. Järjekindlalt elustus minus iga öösi, ja sageli koguni intensiivsemalt, kui see olnud, eelmise päeva sisu kõige pisemate detailideni, viimse tunderaasu ja mõttevälgatuseni. Kujutelus oli vabadus astuda üle piiri, milleni oli toonud tõelikkus, arendada lõpuni mõtteid ja tundeid, mida ei lasknud väljendada tegelik argipäev.

Nii oleksin õieti pidanud tänulik olema Hannesele, et ta mind üksi jättis mõneks ööks. Kuid kuna mu kujutluselu tookord ei olnud teadlik, vaid alateadlik, mitte loova vaimu eneseteostuskatse, vaid armunud tütarlapse instinktide kajastus, siis ma ei osanud tänulik olla, vaid pigemini olin tänamatu. Mu kujutelmad värvusid heledateks niipalju, kuipalju nad olid seotud tulevaga, aimatava võimalusega: Konrad Raudverega, ja jäid tumedateks seevõrra, kuivõrra nad kiindusid olevasse, reaalsesse: Hannes Maltsa.

Ma mõtlesin: on jälle öö ning jälle olen ma üksi, ja sellest mõttest järgnesid paratamatult etteheited ning süüdistused. Hannes oli maale sõitnud mingil ametiühingulisel ülesandel. Aga mulle see ülesanne ei paistnud tähtsana, mulle see õieti ei tulnud meeldegi. Mu peas keerlesid kahtlused: võib-olla ta on juba tagasi, võib-olla ta on Lea juures, — ma ei tea ega usu teda. Alguses ta küll oli usaldavalt ära seletanud kõik oma vahekorra Leaga. «Jah, see on nüüd möödas!» oli ta kinnitanud. Olin asunud tema juurde elama,

olin olnud õnnelik. Kuid nüüd äkki leidsin, et see õnn siiski ei olnud täielik. Tundsin, et selles õnnes nagu midagi puudu jäi. Nagu mingi vari seisis meie vahel, mis mind keelas ning takistas.

Nüüd Hannes oli tulemas, võib-olla juba oligi tagasi tulnud. «Kuidas kohtleb ta mind selle päevase lahusoleku järel?» küsisin endalt ja otsustasin: «Pean ükskord ometi kõnelema temaga, tõsiselt kõnelema. Nõuan kindlat ning otsekohest vastust, kas võtab ta mu naiseks või mitte. Mida vastab ta? Jälle midagi ebamäärast? Kui kole see on!»

Ja mina ise? Ma ei nimetaks oma tundmust armastuseks, vaid pigemini naiselikuks egoismiks ja harjumuseks. Tundsin kiivust iga olendi vastu, kelle peale Hannes kas või ainult vaataski. Tahtsin, et ta kuuluks mulle täielikult, mitte nii, nagu seni.

Teisel üksindusööl ma siiski esmakordselt küsisin endalt, kas ma ei ole juba truudust murdnud Hannese vastu. Tõepoolest: mis oli juhtunud eelmisel õhtul? Kaootilises korratuses, pööritava kiirusega lendasid mu silmade eest mööda selle õhtu sündmused. Ma värisesin. Kas Konradi suudlusest? Kui õnnetu ta oli minu meelest! Ja ütles, et armastab mind? Võimatu! Miks ta siis ei tulnud täna minu juurde? Ah jaa, ta ju ütles: «Ma ei tea, mis saab edasi meist kolmest. Ma armastan teid, kuid teie armastate Hannes Maltsa, ja ma ei või enam elada nii. Sõidan ära siit, et teid mitte näha temaga.»

«Oo, armas, hea, õnnetu inimene!» ohkasin ma sel ööl vist mitugi korda. Kahju, lõpmata kahju oli mul temast sel momendil. Enda meelest ma olin teda ainult lohutuseks suudelnud, kuid nüüd leidsin, et see oli halb minu poolt. Armastus tema vastu peaks olema tugev, väga tugev, et ta võiks unustada oma mineviku.

Ei julgenud sellest veel mõtelda, aga mingi hääl nagu sosistas, et oleksin õnnelikum Konradiga kui Hannesega.

Konrad näis mulle olevat püsivama iseloomuga kui Hannes, ja ma hellitasin lootust: kui seesugune mees hakkaks armastama, siis ta ei jätaks kunagi. Ent miks ta ei tulnud täna? Ta nähtavasti arvas Hannese kodus olevat ega tahtnud olla meie vahekorra tunnistajaks.

Või sõitis ta juba ära? Ei, ei, ei. Ma hakkasin jälle värisema, nagu oleksin olnud haige. Miski otse nagu kisendas minus, et pean teda veel nägema, temaga kõnelema. Ainult kord suruda tema kätt, vaadata tema kurbadesse silmadesse ja siis minna! Issand jumal, ära lase mind nõrkeda, anna mulle jõudu!

Ma ei olnud muidu kesteab kui jumalakartlik, aga meeleheite ja ahastuse silmapilgul ma tahtmatult pöördusin jumala poole. Kõnesoleval ööl ma pealegi olin haruldaselt mustas meeleolus — mis ime siis, et hakkasin abi otsima ja ootama jumalalt...

Aga abi ma ei leidnud, nagu on üldse meie, naiste, osa: mitte leida abi. Ja mul oli hirm mõtelda sellest, mis ootab mind veel elus. Olin enda meelest palju kannatanud, nüüd oleksin tahtnud puhata — puhata ustava, armastatud inimese seltsis. Aga ei Hannes ega Konrad olnud mulle lähedal sel tunnil. Ema juurde oleksin tahtnud astuda siis ja puistata kõik südamelt, aga ei saanud. Oleksin võinud talle kirjutada, aga kiri seisis laual lõpetamata juba mitu päeva. Aimasin, et ema esimesena mõistaks mind hukka. Oli hea, õrn ema, aga oma tütart ei keelanud võõrsile minemast. Palju enam: koguni kihutas, tõukas ära enesest. Tundsin, et ei oleks midagi juhtunud, kui oleksin koju jäänud. Aga nüüd olin kaotanud oma südamerahu — võib-olla jäädavalt. Ja see mõte «jäädavalt» näis mulle nii raske, nii kohutav, et pisarad aina kippusid voolama.

*

Mul oli külm, ma värisesin — pikk öö seisis ees.

Öö — juba kolmas üksinda ühe nädala jooksul. Sünge, tühi oli toas, ning tänavailt kostis tuule undamine ja püssipaukude ragin. Punakaart arvatavasti oli kaugel liikvel, luuras revolutsiooni vaenlasi või otsis peidetud toiduainete-tagavarasid. Aga mis läks see kõik mulle korda sel momendil?

Hannes oli ära, langesin jälle nagu tarretusse. Ma kannatasin, ma tundsin endal puuduvat midagi, milleta ma ei võinud elada. Ja tema, Konrad? Ma ei suutnud uskuda, mis ta äsja oli avaldanud. Milline õnn oli veeta temaga need vaiksed tunnid! Nagu silmapilk möödusid need, ei tahtnud muud, kui lebada, pea tema rinnal.

«Kuid kas ma siis armastan teda?» küsisin endalt juba mitmendat korda. «Miks tahan teda näha, miks sallin teda? Tule, Hannes, tee sina lõpp sellele, ütle ise, mis peab ette võtma, — minu süda valutab ja tuksleb lakkamata.»

«Ei, ei, — arutasin edasi — ma armastan siiski Hannest ja pean valima tema jäädavaks enesele. Kahte on võimatu korraga armastada, ma pean jääma ühega või kaotan mõlemad. Aga mul on kahju Konradist, kes on nii hea minu vastu. Vaene Konrad! Tal tõesti peab valus olema näha, et ta armastatud inimene elab teisega.»

Ei tea, milliste assotsiatsioonide tõttu, aga viimane võrdlus tõmbas mu mõtte oma «esimesele»: «Mis teeb ta praegu, kas on ta veel elus? Mis õnne talle küll võib pakkuda, elada täna ühega, homme teisega, vahetada naisi nagu kindaid?» Ma ei tahtnud teda meelde tuletada, aga midagi oli temast nähtavasti ometi jäänud, mis tõi teda minu mälestusse veel hiljemgi. Arvan, et vist ükski naine ei saa unustada oma «esimest».

Kahtlemata olin ma tookord kergemeelne plika, aga kui mul sellel ööl meelde tuli, et Hannes — just Hannes — mind nõnda oli nimetanud, siis tundsin ennast solvatuna. «Ei, tuhat korda ei, — protesteerisin — ma ei taha olla kerge-

meelne!» Ja oma solvatud eneseuhkuses ma kinnitasin endale, et kuigi olen alles noor ning rumal, mu vaim januneb teadmisi, tarkust, avarust. Leidsin, et tahaksin õppida iseseisvalt otsustama kõige üle, ise lahendama eluprobleeme, ise määrama oma saatust. Ei tahaks, et mees vaataks mulle ainult kui naisele, tahaksin olla mehele ka seltsiline ja seista ning tegutseda vabana tema kõrval. Nende ja teiste vooruste omistamises enesele oli muidugi hea osa nooruslikku hooplemist, kuid nüüd ma tean, et töötahe ja edasipüüd siiski oli minu loomus. Olin tulnud vaesest maailmast, kus puudus ja nälgki ei olnud võõras, ning lapsepõlvest saadik mind ei olnud põrmugi hellitatud.

«Kas aga saavutan ma vaba inimese seisukoha kooselus Hannesega?» küsisin taas endalt. «Kas Hannes ei kohtle mind alati ainult kui kergemeelset naist, kuigi ta ise on venamlane, ning peaks seisma ka naise õiguste eest? Konrad — jah, tema küll, tema võiks mind kohelda kui seltsilist!»

Ja vastust leidmata, mis teha, ma jätkasin arutelu oma tulevikust. Kell näitas juba kuuendat uue päeva tundi, kui viimaks hakkasin saama und. Ent hommikul ärgates oli mu esimene mõte: Konrad, ja see määras mu saatuse.

2.

Möödusid veel mõned päevad, ja ma tegin lõpu oma senistele vahekordadele. Ma ei teadnud isegi, kuidas see juhtus, et otsustasin loobuda Hannesest ja saada Konradi naiseks. Mulle näis see kõik nagu arusaamatu unenägu. «Ma ju armastasin Hannest väga — nii kinnitasin siis endale, — ja nüüd jätan tema maha nõnda rahulikult?! See peaks ju olema võimatu?» Kuid tõsiasi oli see, et nüüd ma armastasin Konradit, et mul oli hea olla temaga. Tahtsin ikka vaadata Kon-

radi tõsisesse, mõtlikku näkku ja kurbadesse silmadesse, tahtsin, et ta ei oleks nii tusane, vaid vaataks mulle vastu naeratavana. Tahtsin teha kõik tema heaks, lugeda iga tema soovi juba pilgust. Mul oli raske kujutellagi seda õnne, mis mind näis ootavat.

Muidugi oli see kõik nooruse romantika, ja aeg riisus sellelt varsti viimse luulelise ehte. Praegu ma tean seda üsna proosalist põhjust, miks kooselu Hannesega mulle ei pakkunud kujuteldud rahulolu ega kestnud kauemini. Ma olin võrdlemisi ükskõikne olnud tema kui mehe suhtes, sageli minus ei olnud ärganud mingit tunnet tema vastu. Aga selle kõrval minus oli tekkinud tugev tung Konradi vastu. Nüüd ma tean, miks, kuid ometi ei pea seda vähem ilusaks kui see oli siis, mähituna luulelisse rüüsse.

«Issand jumal, palvetasin ma siis jälle — aita mind, anna mulle jõudu, et võiksin talle uuesti sisendada usku õnne võimalusse, tee mind ja teda õnnelikuks! Ta ütles mulle kord ise, et võin talle tagasi anda usu inimestesse, teotahte ning loomisjõu. Kui uhke ma oleksin, kui see oleks nõnda! Aga kui see ei osutu võimalikuks, mis saab siis? Kas surm, kas hukkumine elumerel vastu kaljusid ning langemine põhjatusse kuristikku? Ning see ei ava enam kunagi oma julma kurku? Ma ei suuda uskuda ülestõusmisse, lihakssaamisse teisel kujul, võib-olla tuhande aasta pärast. Minu vaimule see on vastuvõtmatu.»

«Ma ei otsi tormi, — püüdsin samas ennast veenda — ma tahaksin rahulikult elada ja töötada armsa inimese kõrval. Ja kui Konrad mind tõesti armastab, siis ei ole mul enam midagi soovida. Siis on saavutatud mu elu siht ja ma olen õnnelik. Mu minevik jääb kaugele maha, ma ei suuda unustada seda, mis on juhtunud, aga ma ei taha seda mõttes uuesti läbi elada ega sellest unistada. Ainult mu suhted Hannesega jäävad heleda laiguna mu mälestusse. Vaene Hannes, ta tahtis, et annaksin talle tagasi usu, lootuse, armastuse; ma ei

jaksanud, ärgu kurvastagu, otsigu, leiab uue. Ta on noor, tugev, sümpaatne, võib kergesti «mõjuda», nagu ütleb. Ta avaldas kord ise, et elu on tema ees lahti, et ta saavutab armastust, kuulsust ja au. Otsigu, küllap leiab.»

Kõik need soovid keerlesid minu peas, oleksin tahtnud neid avaldada Hannesele ja teda kuidagi lohutada, aga ma ei leidnud juhust selleks. See oli lahkumise eelõhtu rannal, «Russalka» juures, kuhu olin läinud Hannesega. Salapärane poolhämarus täitis taevast ja maad, taamal kohises lahtine meri. Raagus puud pargis aeg-ajalt nagisesid, viirastuslikena liiklesid kuuvalguse varjud nende all. Tajusin sel silmapilgul selgesti looduse mõistatamatust ja iseenese väiksust. Kuid Hannes kõneles nii ükskõikselt, mul oli valus teda kuulata, ja ma ei saanud talle puistata oma südant.

Aga järgmisel päeval, kui lahkumisel talle ütlesin, et kohtan teda viimast korda, — kas ei olnud ta silmis pisaraid? Me olime teineteisega harjunud, koguni väga, kuid minu meelest oli parem, et lahkusime. Hannes pidi ära sõitma, ma lootsin, et rahunen, ja pea kõik taanduks mälestuste valda.

Südames olin siiski väga tänulik Hannesele. Tema õpetas mind teiste silmadega elule vaatama, ma kannatasin, kuid see oli mulle õpetuseks. «Hüvasti, sõber!» hüüdsin talle mõttes järele. Pidin korraldama ennast ja tuba kalli külalise vastuvõtuks. Õhtul ma pidutsesin Konradiga ja vastu ööd olin täiesti purjus veinist ja armastusest. Ja nii ma olin valinud oma saatuse.

*

Ja sündis nii, et ma sellest ööst saadik oma vaba aja pühendasin ainult Konradile. Üsna järsku katkesid mu sõbralikud suhted Hannesega. Need moondusid, vähemalt väliselt, mingiks külmuseks, koguni vaenulikkuseks. Hoidusime teineteist kohtamast, ja kui siiski juhuslikult kohtusime, ei lausu-

nud kumbki peaaegu mitte sõnagi. Mina mingipärast ei julgenud talle otsa vaadata, tema aga puuris mind — ma tundsin seda — jäiste, läbitungivate pilkudega. Ja siis läksime jälle oma teed. Muidugi oli see vaid teesklemine: tean kindlasti, et Hannese armastus minu vastu ei olnud kustunud, et ta meeleldi oleks tahtnud minuga kõnelda, kuulda minult head sõna. Ja mina ise? Hannes ei olnud mulle siiski mitte ebasümpaatne, ja võib-olla osalt selle tõttu, et ma kannatasin temast lahkumise pärast, kiindusin Konradisse kogu oma noorusliku eksaltatsiooniga. Pihtisin talle avameelselt oma mineviku, eeldades mõistmist ning usaldust. Ta ei lausunud sõnagi, ainult tema tõsine nägu muutus veel kurvemaks ning mõtlikumaks. Ja mulle tegi see valu, näha teda tusasena, kannatavana. Kuid see kestis tal ainult silmapilgu, siis ta juba ütles: «Mis olnud, see on olnud, jätame selle sinnapaika.» Ta oli väga hea ning õrn minu meelest, ja minus tekkis tänutunne tema vastu. Oleksin tahtnud talle tasuda veel suurema endaohverdusega, kui seda suutsin.

Kuigi Konrad oli harilik revolutsiooni reamees, omas ta avaramat mõistust ja selgemat pilku kui mõnigi tunnustatud isik. Ta pidas oma kohuseks rakendada oma võimeid ning oskust igale poole, kus tundus puudust tarvilikest jõududest, avitada ning organiseerida kõikjal, kus miski kippus viltu minema, õhutada kõhklejaid tööle ja hoiatada tegijaid väärsammude eest. Ta päevad ja õhtud kulusid alatises askeldusses, komiteedes, miitinguil, ja tihti ta öösigi mõtles homsest tööst, sepitses plaane, arutas. Imetlesin seda haruldast energia tulva, ja kui ta kord lausus, et mina selle äratanud, oleksin tahtnud hõisata rõõmu pärast. Aga varsti ma ometi hakkasin tundma kadedust tema töö vastu ja hirmu tema enda pärast.

Armastasin teda vaadelda, kui ta kõneles miitinguil: siis ta nägu omandas nii valju ja veenva ilme, ta palgeile tõusis nii kirglik puna, et jälle oleksin tahtnud hõisata vaimustusest. Ent teinekord, kui ta rääkis revolutsiooni võitude kaitsmisest

ja meelde tuletas barrikaade, ma äkki kujutlesin teda ennast barrikaadil — surnuna, haavatuna. Mu süda tõmbus kramplikult kokku kujutelles ainult seda võimalust. «Ei, Konrad peab elama, oma armastuse ja oma rahva pärast. Kui ta siiski saab haavata (surmast ma ei julgenud mõteldagi), siis tahan teda ravida, tahan istuda ööd ja päevad, niipalju kui lubab teenistus, tema voodi ääres, olla talle halastajaõeks.»

Mäletan: ühel päeval rääkisin Konradile abiellumisest, ja ta vastas, et enne suve ei saavat seda teostada. Praegu olevat niikuinii tuhat muret: revolutsiooniline võitlus nõudvat kõikide jõudude kokkuvõtmist. Seltsimehed juba tegevatki talle etteheiteid, et ta liiga palju «jändavat» naisega. Mäletan: mul oli nii kibe tundmus, kui Konrad seda mulle ütles. «Tähendab — hakkasin ma kohe arutama — «rahva arvamine» (või koguni «vana arm») on talle rohkem kui armastus minu vastu? Kas võib aga olla mingit takistust armastusele?» Minu arvates seda ei võinud olla. Aga samas, kui Konrad soovis, et asuksin tema juurde elama, ma hakkasin häbi tundma. Ei saanud minna — ei saanud. Kuigi tahtsin. Nii väga tahtsin. Kas ei ole armastus, õigemini: kas ei olnud mu tookordne armastus tõesti hirmus egoism? Konradilt ma nõudsin kõike, aga ise ei jõudnud maha suruda viletsat valehäbi.

Ja õhtul, kui Konrad oli ära läinud, mu meel muutus üsna nukraks. Mind äkki hakkasid erutama linnas levivad kuuldused. Kord kõneldi, et sakslased on juba Haapsalus ja tungivad sealt edasi. Mu süda aimas paha. Konrad oli ju enamlane, ma pidin kartma tema pärast. Ja meie ei olnud veel laulatatud.

Lilled viimaselt pidult: üks, punane — temalt, teine, valge — teadmata kellelt. Külm oli toas. Ajalehed ei andnud sooja. Ma ei tahtnudki nendega kütma hakata. Mul oli tuju kellelegi kirjutada, kellegagi mõtteid vahetada. Ja ma kirjutasin Theodor Veemile ja Elli Alale, oma tuttavaile kooliajast.

Mõni teine kord ma ei oleks neile kirjutanud, aga tol õhtul kirjutasin. Abiellumise edasilükkamine oli põhjuseks, arvan ma nüüd.

Külm oli.

3.

Aga siis järgnesid päevad, mida ma nimetaksin õnnelikemaiks oma elus, kuigi need suurima õnne kõrval sisaldasid sügavaimat õudu. Need tõstsid mind nagu mäeharjale, kust avaneb silmile suurepärane vaade, kuna jalge all haigutab kuristik. Mu pea käis ringi uimast ja ühtlasi mingist hirmust, mis puhuti lõi mu joobumusse nagu tulekahju-häire magaja unne. Ja võib-olla see idandas minus seda viha, mis hiljemini kasvas suureks ja viis mu pöördumatult «mässumeeste» kilda.

Olukord kujunes nõnda, et teostus mu unistus: jäin täiesti üksi Konradiga. Leidsime endile mugava toakese eraldatud aiamajas ning asusime sinna elama. Meil ei oleks midagi soovida olnud, kui elu oleks kestnud endisena. See muutus üle öö: sakslased okupeerisid linna. Veel laupäeval olin teenistuses, kõik näis olevat normaalne. Liikusid ainult kuulujutud: ühed kõnelesid, et ligineb valgekaart, teised, et tulevad sakslased. Mingit ärevust väliselt ei olnud märgata. Aga mu süda oli kogu aeg rahutu. Sel päeval see valutas otse väljakannatamatult, eriti kui vaatasin Konradit. Kuid töökohas ma lõbutsesin, naersin, laulsin, tantsisin. Jah, see oli viimane kord viibida seal. Esmaspäeval juba valitsesid linnas sakslased.

Meid jäeti ilma rahata. Konradi abiga lootsin kuidagi läbi saada, kuni korda läheb Tallinnast lahkuda. Esiotsa kavatsesin asuda ema juurde, ja siis — eks näe.

Olin õnnelik, aga ainult seni, kui Konrad viibis minuga. Kui tal oli tarvis kuhugi minna kauemaks, mu tuppa ja hinge asus kohe nagu videvik. Oli raske olla tegevuseta, kui nii väga tahtsin tegutseda, töötada, kasutada millekski oma ülevoolavat jõudu, viita millegagi aega. Kuid mis võimalus oli

tööd leida selliseis oludes? Võis jääda haigeks tegevuseta istudes.

Kõndisin tänavail, ja hakkas ilge vaadata noid viletsaid sakslasi. «Mida nad tahavad? — küsisin. — Tungisid nagu hagijad töörahva vabariigi kallale, maale, kuhu neil ei olnud midagi asja.» Taheti seda kuulutada «iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks» pühapäeval, 24. veebruaril, kuid miski ei aidanud. Juba järgmisel päeval ilutses kõigil tänavanurkadel saksa: «Ich befehle». Suurkodanlus hõiskas. «Kuid ootame! — mõtlesin vihaga. — See on mõttetu, see ei või jääda. Parunid ja nende käsilased langevad kord häbi ning alandusega.»

Oleks tahtnud põgeneda sellest kõigest. Unustada, ajuti vaadata, ja siis viskuda kihava revolutsioonilise tegevuse keerisesse. Uuesti kuulutada: «Töölised, töötavad, loovad inimesed kõigil mail — ühinege!» «Tuleb aeg, — mõtlesin, mul on see selgesti meeles — mil ka saksa tööline vabaneb politseiniku rusika alt. Seniks aga peaks lahkuma Eestist.» Jah, juba siis kiskus mu südant mingipärast Venemaa poole. Võib-olla aimasin alateadvuses ette oma saatust.

«Hannes?» — küsisin endalt. Ja leidsin, et ta tegi õieti, et põgenes. Levis kuuldusi, et sakslased hakkavad kimbutama siiajäänud tegelasi. Mis oligi siis muud valida, kui ära minna ülekohtuse karistuse, võib-olla surmanuhtluse eest. Ja ma otsustasin, et meilgi Konradiga ei jää muud, kui põgeneda. Konradi pärast ma kartsin rohkem kui enda pärast.

Kõik oli muutunud. Mingi tühjus valitses ümberringi. Ei olnud tööd. Ei olnud ka kohta, kuhu minna ja kus sõna kõnelda. Igal pool oli karta äraandmist. Töölismajas pidutses kodanlus. Enamlaste partei oli laiali pillatud. Korraldati mõned põrandaalused koosolekud. Oleksin väga tahtnud neist osa võtta (mul oli lapsest saadik tung kõige salapärase ja keelatu järele), kuid Konrad ei lubanud. Ta ei tahtnud mind hädaohtu saata, nagu ütles. Ja kui tema üksi ära läks, siis hak-

kas mul hirm ja ma ei teadnud, mis oma ajaga peale hakata. «Peab kiiremini põgenema,» kordasin endale ikka jälle. «Saagu, mis saab — meie Konradiga ei jää siia. Sinna — vabadusse!»

Ja seal — vabaduses? Seal pidi meid ootama ihaldatud kevad, päike, lilled, armastus. Oleksin tahtnud asuda mererannale (lõunasse nimelt — Krimmi), elada üksikus majas koos kalli inimesega. Nii hea oli unistada sellest, nii magusasti tuikas süda! Ja jälle kõik mu mõtted kiindusid Konradisse, meie armastusse. Konrad oli täielikult võlunud mu meeled, ja kui ta tagasi tuli, siis oli kõik jälle hea, siis oli kadunud viimnegi kahtluse ja kartuse raas. Temaga tundsin ennast igapidi kaitstuna, muretuna, hooletuna.

«Võetagu minult kõik — mõtlesin, — ah, mis? ma olen ju vaene, — aga ärgu võetagu minu päikest, minu õnne, minu ainsat rõõmu: Konradit! Ma ju armastan teda üle kõige. Ja õnn on elus, õnn on tervises. Andku jumal Konradile tervist, lasku tal elada hallide juusteni, millest olen unistanud, andku talle jõudu ja õnne.»

Õnne!

*

Ent nende päevade järel tulid teised, mil mu meeled vajusid juba pessimismi ning kahklustesse. Ühel niisugusel päeval — see oli märtsikuu 8. päev, mäletan väga hästi — istusin kogu õhtupooliku liikumata akna all, pea toetatud kätele, vahtides tänavale, silmis pingutatud ootus ning ärevus. Mu süda tahtis lõhkeda, kui mõtlesin, kui raske on elu. Ja see oli tõesti raske, mitte üksi mu kujutelus. Ei olnud tööd — ei olnud leiba. Töörahvas oli terroriseeritud. Tegelased, kes kohale olid jäänud, pugesid põranda alla. Kõikjal näis luuratavat Konraditki. Ei saanud rahulikult magada öösiti. Hirm oli.

Tol päeval oli Konrad jälle läinud salakoosolekule. Oli

haaranud mütsi ja läinud, sõna lausumata, kunas ta tagasi tuleb. Organiseerisid põrandaalust komiteed ja koostasid edasise tegevuse kava. Leidus veel teisigi, kes ei tahtnud käsi rüppe panna. Ma ei keelanud Konradit: las leiab pisut vaheldust, mõtlesin. Endal aga oli valus, et Konrad viibis tolles seltskonnas, valus, et ta siiski ei olnud koju jäänud. Miks tormab ta avasilmi hädaohtudesse, miks ei küsi ta, mis saab minust, kui teda enam ei ole? Ma ei tahtnud seda talle meelde tuletada, olin mõtelnud ja lootnud, et ta ise seda mõistab. Aga ta ei mõistnud, ja nüüd ma ootasin teda kartuse ning värisemisega.

«Kas tuleb ta tagasi täna? — kordasin endamisi. — Miks luurab too võõras mees meie maja ümber? Kas saab ta tulla? Oo, issand, et temaga ei juhtuks õnnetust! Kui ta ei tule, — kujutlesin — siis ma ei tea, mis teha. Ei saa kogu öö magada, ja unetuses tikuvad pähe kõige kohutavamad mõtted?» Oleks tahtnud karjuda, märatseda, lõhkuda. Oleks tahtnud kisendada näkku kõigile sakslastele, et nad on alatud, mõrtsukad, röövlid. «Mis otsivad nad meie maalt? Meie ei ole ju milleski süüdi.»

«Süüdi? — ma pidin naerma viha pärast. — Kas võib siin süüst üldse juttu olla? Kas on süüdi lapsed, et nad karjuvad, sest et neil on nälg? Ja kas on süüdi emad, kes tahavad kustutada nende nälga? Kas on süüdi töölishulgad, kes tõstavad häält, sest et nende naised ja lapsed paluvad leiba? Ja kas on süüdi töölisjuhid, kes tahavad neile nälgivaile perekondadele muretseda leiba? Ei, süüdi on need vähesed, kes sunnivad töölishulki endile tootma loendamatuid väärtusi ja neile hulkadele selle eest ei võimalda korralikku kõhutäidetki. Süüdi on need vähesed, kes kuhjavad eneste kätte kogu maailma varandused ja külma südamega vaatavad nende surma, kel ei ole midagi süüa. Süüdi on need, kes võtavad rahvalt leiva. Süüdi on võim, kes ei lase kustutada hulkade nälga. Süüdi on mõrtsukad, mitte ohvrid.»

Sellised vihapuhangud lohutasid mind, ja neil momentidel ma tundsin rahuldust, et Konrad ennast oli sidunud töölistega. Olin vahest pisut uhkegi, et ta ei kohkunud tegutsemast nende keskel ka nüüd, mil ümberringi valitses luuramine ja terror. Kaalusin koguni küsimust, kas ei oleks parem, kui meie lahku läheksime. «Konrad vabaneks liigsest hoolest, mida valmistan mina, ja võiks täiesti anduda oma ülesandele: võitlusele töörahva parema tuleviku eest. Võib-olla ei ole võit enam mägede taga, ja siis võime jälle kokku saada.» Ajutiseks pean ma loobuma oma õnnest teiste hüvede nimel, kinnitasin endale. Aga samas mind osatas hirm: mis saab siis, kui Konrad hukkub? «Jah, kui tema peaks langema — tõotasin eneses, — siis ma ei taha enam tunda ühtki meesterahvast. Tema on mulle kõik, pärast teda ei või enam midagi olla.»

Ent mu süda tõrkus uskumast viimast võimalust, lootsin, et ta tagasi tuleb, tuleb veel täna. «Ja kui ta ei tule täna, siis ta tuleb homme, ja ma mõtlen temast kogu öö. Mõtlen tema kurbadest silmadest, tema armsast naeratusest (miks naerab ta nii harva?), kõigest, mis meelde tuletab meie üürikest kooselu. Nii mõteldes läheb öö kergemini mööda.»

Mul oli kahju Konradist, tema minevikust ja ta kannatusist. Kuid pidi maha suruma oma valu, kui ümberringi oli miljon korda rohkem kannatust. «Mis seltsiline ma olen oma mehele, kui jagu ei saa mõttetust armukadedusestki?» Tegin endale etteheiteid ja tõotasin «ennast parandada»: õppida, töötada, olla abiks Konradile, — hea tahte juures ei ole ju midagi võimatut.

«Ainult ära siit — rabeles mingi tung minus — siin mul on alatine hirm, kui pean jääma üksi. Sõidan ema juurde, seal unustan kõik. Konrad tuleb järele, meie läheme maale, ja kõik läheb hästi.» Aga sealsamas tekkis minus küsimus: kuidas pääseb Konrad Tallinnast? «Siin ta elab sissekirjutamata (maja on kõrvalises kohas ja korteriperenaine väga hea inimene), kuid sõiduks on tarvis luba. Vististi ta peab põge-

nema salaja, hobustega või koguni jalgsi, või jälle võltsima tunnistusi. Ja kui ta siiski kinni püütakse?» Ah, ma ei tahtnud sellest mõtelda, ma ei tahtnud mitte millestki enam mõtelda.

Igatsesin ainult, et Konrad rutemini tagasi tuleks. Temaga ma tundsin ennast julgena ning kindlana.

«Kui ta aga tuleb? Kui temaga ei juhtunud mingit õnnetust?»

«Jah, ta tuleb. Ma nägin vist ainult viirastusi enne. Vist ei olnud kedagi luuramas ukse ees.»

Ta tuli.

*

Ühel päeval hoiatas mind korteriperenaine, keegi õel naaber lubanud kaevata minu ja Konradi peale. Meie olevat «suured enamlaste ninamehed» ja seepärast olevat meie «õige koht» — vangilaagris, kui mitte võllas. Kohkusin nii sellest teatest, et palusin Konradit otsekohe koos minuga põgeneda. Kuid Konrad otsustas teisiti. «Võib-olla too naaber ei teostagi oma ähvardust», seletas ta, «või kuigi teostab, siis kaebus vaevalt täna, homme jõuab ülemkomandosse. Sõiduloa aga annab ülemkomando. Järelikult tuleb meil teotseda kiiresti, et ennetada toda pahatahtlikku naabrit. Sina lähed nõutad endale sõiduloa, mina aga jään veel siia. Mina vahest siiski ei võiks oma nina ülemkomandosse pista. Pääsen minema ka ilma. Ja sina ära karda: sul pole mingit pattu hinge peal. Päris ilmsüüta inimesi ei tapa sakslasedki enam.» Nii otsustas Konrad, ja mõne päeva pärast saingi ülemkomandost sõiduloa.

Mäletan: see oli esimesi tõesti raskeid päevi minu elus. Ma kõikusin kahevahel, võitlesin enesega, kahtlesin, kaalusin. Tahtsin sõita, et pääseda võimalikest sekeldusist ja rahustada oma vana ema, aga ometi ei tahtnud Konradist lahkuda. Hommikul lamasin voodis ja vaatlesin, kuidas Konrad kaua,

kaua ennast korraldas peegli ees, ja mul turgatas tahtmatult mõttesse küsimus: kellele, milleks? Ma kartsin midagi — midagi hirmsat. «Mina sõidan ära, — mõtlesin — ja Konrad jääb siia. Hüva, ärgem rääkigem truudusemurdmisest — võib juhtuda midagi veel koledamat. Ja ma ei teagi, kuhu ta jääb. Mis teha? Kuidas olla?» Mu pea valutas mõtlemisest. Aga sõitma ma pidin. Oleksid tulnud äkki ja viinud ära, teinud lõpu... salakaebuse tagajärjel. Või pidanud vangis mõne aja — kuidas oleksin siis ilmunud oma vana ema silma alla, nagu roimar? Tookord olin siiski, kõigest hoolimata, alles väikekodanlike vaadetega naine. Lootsin oma sõidust ka Konradile rahustust. Konrad ju kannatas küllalt ka minu pärast. Püüdis mind igal viisil avitada. Kunagi mul ei lähe meelest päev, mil ta kuskilt oli raha laenanud ja mind lõunale saatis. Mu süda kohe tahtis seisatada. «Ei, ma üksi ei lähe,» vastasin, «pead ka tulema!» Lubas tulla järele, kuid ei tulnud. Ei olevat rohkem raha olnud. Ja nii ta jäi teist päeva ilma lõunata.

Kuidas ma vihastasin enda üle! Läksin lõunale ega mõtelnud järele, et selle raha eest oleks saanud osta pool naela liha ja pool naela makarone, ning sellest oleks võinud valmistada toreda õhtueine. Miks olin ma nii halb? Miks lisasin Konradile muret oma sõnade ja tegudega? Konrad ju armastas mind väga, oli hea minu vastu. Ilma temata ma oleksin juba ammu nälga surnud. Kes oleks mulle andnud? Ei keegi. Kõik olid mulle võõrad, kõik hoolitsesid ainult endi eest. Kuid Konrad oli hea, tema aitas igaühte, kui võis.

Aga ma ei saanud tema heaks midagi teha, sest ligines ärasõidu-tund. «Mis hakkad sa siin peale — ilma rahata?» vaid küsisin lahkumisel. «Minu näljapäevad arvatavasti on lõpul, aga sinul?» Ütles olevat häid sõpru. «Loodame,» lohutasin ennast. Ja imelik: mu mõtted võtsid kohe teise suuna, mõttes ma viibisin juba kodus. Kujutlesin omaste muret minu pärast, ema jällenägemisrõõmu. Tuli meelde kuskil kõrvu

ulatunud jutt, Tartus liikuvat kuuldused, et Tallinnas olnud kohutav verevalamine ja kogu linn olevat purustatud.

Jah, mu elul Tallinnas oli sedapuhku lõpp. Mis rõõmu ja muret oli seal läbi elatud mõne kuu jooksul! Kui palju õnne! Kõik jäi nüüd mälestuste valda.

Seal oli maja — üksik, mahajäetud, — kus olin alanud pisaratega, ja siin maja, kus lõpetasin hardusega. Lilled olid närtsinud — ma võtsin need kaasa, mälestuseks. «Hüvasti, Tallinn, hüvasti, Konrad, mu ainus sõber!»

«Hüvasti!»

4.

Elasin jälle kodus oma vana ema juures. Olid möödas alatise ärevuse ja nälja päevad. Kuid ikka oli hea meelde tuletada noid päevi, sest siis viibisin lahutamatult Konradiga koos. Siin aga minu meelest kõik ähvardas teiseks muutuda. Kartsin, et siin Konradit võivad vallutada mälestused oma endisest armastusest — too naine vist elaski veel siin — ja et mina aegamööda nihkun tagaplaanile. Kartsin koguni, et Konrad katkestab varsti vahekorra, ja meie lahkume võõrastena. Oli valus mõtelda sellest. Tuli otse õudne hirm, kujutelles end mahajäetuna. Kojujõudmisest saadik ma alalõpmata unistasin Konradist, tol päeval ma otse värisesin teda oodates. Ta oli saabunud Tallinnast ja kohe maale läinud, et «otsida eluaset suveks». Oli lubanud tagasi tulla kolmandal päeval — mispärast ta ei tulnud? Kas tal kahest päevast tõesti vähe oli oma asjade korraldamiseks? Mispärast ta jättis mind niisuguste mõtete meelevalda? Minu meelest ta pidi teadma, et ootan teda, et tema kauane äraolek mind rahutuks teeb. Oli ju niisugune aeg, ma pidin kartma tema pärast.

Või oli tema maaleminek ainult ettekääne? Kas ei olnud ta juba külmaks jäänud minu vastu? Ei, ma ei uskunud seda. Kuidas võisin talle äkki muutuda nii vastikuks pärast seda,

mis olnud meie vahel? Ei, ma ei oleks uskunud seda ka siis, kui ta ise oleks tulnud ja ütelnud, et mind enam ei armasta.

Kuid pisike rahuldamatuse-kurat jätkas mu kiusamist, ja ma vajusin aina sügavamale halemeelsusse. Praegu on mulle vastik füüsiliselt rahuldamata naine, kes ei oska oma energiaga muud peale hakata kui halisedes meest oodata ja talle etteheiteid teha. Kuid siis ma ei olnud veel teadlik sellest kõigest, ja mu pea haudus välja kõige võimatumaid rumalusi. «Aga kui ta ometi ei armasta mind?» küsisin. Ja otsustasin oma naiivsuses kohe, et siis sõidan ära võõrsile, kaugele neist kohtadest, mis seotud mälestustega. Kujutlesin, et mu süda suudab seal unustada, ja ma tulen tagasi, kui kõik on jäänud rahulikuks. Siis arvasin võivat erutuseta vaadata Konradile silmi, kohelda teda nagu sõpra, muud ei midagi. «Aga kui ma Konradit enam ei leia elavana, kui ta juba puhkab igavest und kuskil unustatud kalmus? Kuid miks tulevad mulle nii kurvad mõtted täna? Võib-olla ma leian ta õnnelikuna teise kõrval, tugevana, tervena? Annaks jumal ainult jõudu üle elada kõike. Olen alles noor. Võib-olla aeg parandab mu haavad. Kuid kas ma võin unustada seda suurt õnne, mis Konrad mulle on andnud? Mis otsivad inimesed maailmast, mis otsib igaüks muud, kui oma õnne?»

Ema pani mulle kaarte: keegi noor meesterahvas ruttavat meie majja. Ja punastamata oma ebausu üle ma kohe soovisin, et see oleks Konrad, et ta tuleks ja hajutaks mu kurbuse ning kahklused. Kuidas pidin ma elama, kui päevad ja ööd mind kiusas see mõte, et Konrad mind ei armasta? Ja ma tahtsin väga, et ta mind armastaks, tahtsin väga teda õnnelikuks teha.

Kaardid näitasid veel, et tulija ruttab tooma mingit kurba teadet. «Mis on siis juhtunud?» kihvatas minu sees. «Teda püütakse? Ei, see pole midagi. Ta saab vabaks. Ta on haige? Ah, hirmus on mõteldagi sellest. On juhtunud mingi õnnetus

tema omastega? Või on ta otsustanud minuga vahekorra lõpetada? Ei, siis ta parem ärgu tulgu, vaid saatku kiri.» Leidsin, et nii see oleks mul kergem kanda.

Ja jälle minu mõtted siirdusid Tallinna ajajärku. Mõtlesin hardusega sellest, kuidas Konrad seal minu eest oli hoolitsenud. Mul ei läinud meelest too päev, mil ta mind oli lõunale saatnud ja ise söömata jäänud. Kui ilus see oli! Ja nüüd oli ta otsustanud mu maha jätta? Või valetasid kaardid siiski?

*

Ja kaardid valetasid samapalju kui kõnelesid tõtt. Konrad tuli maalt linna (ta oli jalgsi ära käinud kaksteistkümmend versta ja tõi kaasa hulga toiduaineid), ning mu meel muutus kohe rõõmsaks. Samal hommikul olin kirja saanud ühelt ohvitserilt, see oli mind kohtamisele kutsunud, ja ma kahtlen, kas ma mitte ei oleks läinud, kui Konrad ei oleks tulnud. Olin talle mitmekordselt tänulik, et ta tuli, ja hellitasin teda nagu iganes oskasin. Mu süda otse hõiskas, kui jäime kahekesi: olin seda kõik need päevad oodanud nagu lunastust. Ta mõistis mind.

Pärast ta kõneles oma tulevikukavatsusist. «On raske istuda nõnda tegevuseta,» seletas ta. «Ma otse kipun tegutsema, ootan nagu ärapääsu mingit teenistust. Lähen juba täna tagasi maale, et leida väikestki tööd, kas või põllutöölisena. Siin mind ei tunne keegi, siin ma olen väljaspool hädaohtu, vähemalt esiotsa.»

Mina aga ei tahtnud teda ära lasta. Tahtsin teda alati näha enda kõrval, temaga kõnelda. Ema vabandas küll minu ees, et tal on vähe raha ega saa ta midagi erilist osta lõunaks. Kuid Konrad leppis kõigega. Ta ei söönudki kuigi palju. «Ajad on niisugused, et peab end võõrutama söömisest,» naljatas ta, kui talle pakuti. «Ei ole nagu õiget isugi, kui tead, et tuhanded teised nälgivad. Teilgi siin näivad olevat kitsad

päevad,» lisandas ta vähe aja pärast. «Võiksid tulla ära maale, emal oleks siis kergem. Vähemalt pühadeks võiksid tulla.» See soov oli väljendatud nagu minu omast suust, aga mulle tegi muret rahapuudus. Püsisin siis veel selles veendumuses, et kui kuhugi külla minna, siis peab ka midagi viima. Kui tühine ja mõttetu näib see komme nüüd, kuid tookord oli see mulle üsna eluliseks küsimuseks. Emal raha ei olnud, Konradilgi ei olnud, ja liiati oleks temalt piinlik olnud küsida. Ei leidnud siis muud võimalust kui pantisin oma uuema palitu ja sõrmuse. See tehing näis mulle küll üsna traagilisena, aga ma lohutasin end lapselikus usus sellega, et toon väikese ohvri armastatud inimesele. Ma ju olin kord tõotanud tema eest anda rohkemgi.

Ei taha, et teie naeraksite mind, kuid pean pihtima teile kõik: mu tookordsed maalesõidu-mured ei olnud sellega veel lõppenud. Oleksin meeleldi Konradiga kaasa läinud juba samal päeval, aga sellest ei tulnud midagi välja. Emal oli suur pesu, ja järgmisel päeval pidin seisma leivasabas. Nii et maalesõit paratamatult lükkus edasi pühadeks. «Ja pühade ajal — küsisin taas endalt teatud salajase kartusega — kas ma ei või seal juhuslikult kohata Kusta Ubalehte? Mis pean talle siis ütlema, kuidas seletama seda pärast Konradile, et ta usuks?» Konrad oli ju minu vastu väga hea, kuidas oleksin võinud talle haiget teha oma tempudega? Oh, neid väikesi, väikesi tütarlapse-muresid kesk ägedaimat maailmapalangut! Kuidas oli muutunud kõik nii lühikese aja kestel, kui revolutsioonilisest keskkonnast olin sattunud väikekodanlikku vaikellu!

Ja õhtul Konrad sõitis ära, võib-olla pea täis ülevaid võitlusemõtteid. Veel järgmisel päeval kujutlesin elavalt, kuidas ta seisis vaguniesisel vaksali tulede valguses. Kui kena see oli! Milline kaunis kahvatus kattis tema valjuilmelist, mõtlikku nägu!

Ja samas rongis, võib-olla samas vagunis sõitis Kusta

Ubaleht. Ma ei tahtnud näha toda meest, ja parem oleks olnud, kui me kunagi ei oleks tutvunud (see oli sündinud minu kojusõidul Peetrilinnast). Oli hea, et ta mind ei teretanud, muidu Konrad oleks võinud mõtelda kesteab mida. Aga ma märkasin, et ta ei teretanud sellepärast, et ta oli armukade, et ta kannatas, ja mul oli pisut nagu heameelgi, et ta kannatas.

«Ah, Konrad, sa oled nii armas, nii hea minu vastu!» Ja ma tõotasin teda alati armastada, ehkki kaarditark, kelle juurde ma läksin selsamal päeval, mulle kuulutas: «Teie eluteel seisab keegi brünett, kes on väga rikas. Teie tutvute temaga tulevikus ja armute temasse.» Ei, mind ei huvitanud enam teised meesterahvad, tahtsin saada Konradi seaduslikuks naiseks ja elada ainult temale. Mõtlesin, et otsin endale mingi koha ja aitan pisutki kergendada Konradi muret. Ning lootsin, et varsti möödub see segane aeg, ja ka Konrad pääseb jälle tegevusse ning ellu. Nii ta kannatas väga selle «pealesunnitud puhkuse» all.

*

Pühad möödusid maal vaikses, tumestamatus meeleolus, aga juba järgmisel päeval linnas ma oleksin tahtnud kisendada, ulguda, lõhkuda. «Mispärast?» küsis miski hääl minu sees. «Ei tea,» vastasin ma.

Hommikul mul oli väike tüli Konradiga, ta haavus ja läks ära. Aga kas olin ma süüdi selles, et mu südamesse puges armukadedus? Mulle näis, et Konrad mind ei armasta või et see armastus on nõrk tundmuse kõrval, mida ta minu arust veelgi tundis oma endise naise vastu. Miks jättis too naine tema maha, miks kohtasin mina teda? Kas selleks, et jälle kannatada ning vaevelda? Enda meelest ma ju kannatasin hirmsasti ja ainult sellepärast, et armastasin Konradit ja tundsin armukadedust tema endise naise vastu. «Kas kestab see

ikka nõnda — küsisin — või ainult seni, kui saame ära siit linnast, kus Konrad on olnud õnnelik teisega?»

Kuid imelik asi: kui Konrad oli meil, ma olin armukade ja rikkusin tema tuju, aga kui ta oli ära, tundsin otse võimatut igatsust tema järele. Mõistsin väga hästi, et meie kummagi võimuses ei olnud midagi muuta, et minevikku ei saanud olematuks teha. Liiati ei olnud mitte ainult Konradil, vaid ka minul endal teatud «minevik», seotud koguni sama kohaga. Aga miks ei teinud mulle tuska omad minevikumälestused, miks tuletasin neid meelde pigemini rahulduse- kui vastikusetundega? Kas ei omistanud ma Konradile kõike seda, mida ise olin läbi elanud, ja kas ei saanud ma Konradile andestada just sellepärast, et kujutlesin temast sedasama, mis endast? Mina ju olin teatud viisil nautinud elu ega võinud seda unustada (vastuoksa: peatusin meeleldi mõningail stseenidel), kuidas võis Konradki unustada, kui ta oli «elanud» samuti? See oli naiselik tundeloogika, mis ei lasknud mind tookord harjuda ega täiesti leppida Konradiga. Ma teadsin küll, et tegin rumalasti, aga see teadmine ei takistanud mind põrmugi kordamast samu rumalusi, kui tuli selleks «tuju».

Ja siis ma istusin jälle üksi ning lugesin tunde, mille järel Konrad pidi tagasi tulema. Väljas oli juba kevad, kuid külm ja vihmane. Külm oli ka minu hinges. Mulle näis, et ma ei ole veel mingit «tõsist» õnne tundnud, et ma seda kunagi ei saavuta. Olin kõigest üheksateistkümne-aastane, aga juba palju läbi elanud, palju kannatanud. Nii ma vähemalt mõtlesin endamisi, nii ma kujutlesin ennast õnnetuna.

Ja päev veeres ning õhtu jõudis. Nägin vastasmaja aknast noore naisterahva siluetti lapsega: see oli ema. «Kas on ta õnnelik?» küsisin endalt. «Kahtlemata jah.»

Mõtted tulid ja läksid. Kunas ja kus olekski neil lõpp? Ainult mulla all, ainult sügavas hauas, kuhu ei pääse enam miski kaja sellest kurjast maailmast.

5.

Ja nõnda vaheldusid mu päevad: need, mil Konrad oli minuga, ja need, mil teda ei olnud. Esimesi ma nimetasin punasteks, teisi valgeteks. Esimesed möödusid nagu silmapilk: meie hullasime lastena, Konrad rõõmustus, naeris, ma olin õnnelik, ja õnnes ma ei lugenud aega. Teised venisid igavikuna, neid ma ei osanud millegagi täita, ja nii mu elamuste ahelikku jäi terve rida lünki, tühje kohti, mil ei olnud mingit väärtust. Kuid teinekord olid ka need valged päevad rikkad muljetest. Mõned kustusid kohe, teised seisid kauemini meeles.

Mäletan üht pidu «Vanemuises», kuhu olin läinud kooliõe Elli seltsis, kes oli linnas õiendamas ladina keele eksamit. Olin läinud vastu tahtmist, aimates nagu midagi pahandavat. Tõepoolest see aimus ei läinud täide. Õhtu möödus vaikselt, kuid meeldivalt. Tutvusin ühe noore üliõpilasega, jalutasin ja tantsisin temaga, ja ma ei taha salata, mul oli üsna lõbus. Mulle jäi temast mulje kui viisakast, haritud, mõndagi lugenud noormehest. Kuid suuremat mõju see tutvus mulle ei avaldanud. Küll aga oli tema minust kaunikesti «sisse võetud», vähemalt ta andis seda märgata. Ja siin ma pean möönma, et meeleldi kuulasin tema komplimente, et need magusasti kõditasid minu enesetunnet. Usun, et mõnikord on noorele tütarlapsele päris tarvilik niisugune süütu flirt. Vähemalt tookord see aitas peletada mu tuska ja andis mu kujutelule tööd veel järgmisekski päevaks. Leidsin juhu toda noormeest Konradiga võrrelda ja otsusele jõuda, et Konradi vastu mul siiski on tõsised tundmused. Veendusin, et Konrad mulle on asendamatu, et ma ei leia enam teist niisugust inimest kui tema. Teistega võin veeta paar tundi muretus vestluses — see on kõik.

Taas teisel õhtul ma olin kinos. Seal jäi mulle meelde lause: «Iga uus armastus kustutab jäljetumaks endise». Järgmisel päeval ma mõtlesin selle üle ja tõotasin lahti saada

armukadedusest Konradi endise naise vastu. «Mis läheb mulle korda mehe minevik, kui ta praegu mulle on hea?»

Istusin toolil, kus Konrad sageli oli istunud. «Kus viibib tema praegu? Mis ta teeb? Kas ta mõtleb ka minust?» Kui vägevasti ta oli vallutanud minu meeled! Ei möödunud silmapilkugi, mil ma ei mõtelnud tema peale. Ikka seisis ta mu silme ees. Oleksin tahtnud teda jälle näha, kallistada, kuulata tema häält, vaadata tema silmi. «Tuleks ta juba!»

Oleksin tahtnud kiiremini ära minna maale tema juurde. Kuid pidin aitama ema, kel oli väga palju tööd. Ja Konradil ei olnud ka veel kindlat kohta ega korterit. Tal oli küllalt vaeva, et leida mingit teenistust, mis oleks võimaldanud äraelamise sel raskel ajal. Ta oli väga hoolitsev ja tähelepanelik minu vastu. Ise ta oleks läbi ajanud ükskõik kuidas, aga mulle püüdis võimaldada koguni mugavust ja lõbustusi. Mul oli hea ka nii, kuid ülima õnnena ma kujutlesin suvist elu maal. Vabas looduses lootsin täiesti tagasi saada elurõõmu ning südamerahu.

Nõnda pidid olema möödas valged päevad, aga Konradi tulek sedapuhku hilines. Ja viimasel õhtul ma ei teadnud, mis ette võtta: kõik oli nii igav ning tüütav. Lugeda ei saanud: sellises meeleolus ei püüdnud pea kinni mingit mõtet. Vara oli heita ka magama: kell näitas alles kaheksa.

Oleks võinud jalutama minna, kuid ilm ei olnud veetlev. Külm, ja kõikjale oli levinud mingi sünge, salapärane hämarus. See hämarus tuletas mulle mingipärast meelde Kristuse ristilöömise-õhtut, mingi hirmutunne puges mu hinge.

Oleks võinud minna aiakontserdile, kuid ma ei tahtnud üksi minna. Mõtlesin, et kui tuleb Konrad, küllap siis kuidagi lähen tema seltsis. Oleksin tahtnud temaga elada rahus ja armastuses. Nägin, mis elu oli mu kaupmehest vennal Harryl Liidega: tülitsesid iga päev, kuigi kavatsesid varsti minna altari ette. Minu arvates oleks olnud parem üldse mitte astuda seda sammu, kui nad ei mõistnud teineteist. «Peab aru saama

teise huvidest ja vaadetest, tema hingest, ainult siis võib temaga elada.» Aegamööda hakkasin mõistma Konradit.

Kui Konrad oli meil, ei olnud mul enam mingit tahtmist ega soovi. Konrad oli mulle kõik. Mis lõbu mul oligi ilma temata? Näiteks tol õhtul. Kõik näis igav, midagi nagu puudus.

Vaevalt oli pimedaks läinud, kui heitsin voodisse. Aga siis kihvatas miski minu sees: mingi aim ütles mulle, et tuleb Konrad. Ma rõõmustasin juba ette, mu süda hakkas tuikama magusas erutuses.

Ja Konrad tuli — tuli läbi vihma ning öö, nagu tagaaetu.

*

Järgmisil päevil mu süda oli täis kahklusi, vastamata küsimusi. Ma ei tahtnud minna Konradi juurde ega ütelda talle kõike, mis vaevas minu südant. Ma teadsin, et minu sõnad oleksid mõjunud temasse väga raskesti või ta oleks neid mõistnud vääriti. Võib-olla ta nende mõjul koguni oleks lahkunud minust. Ja seda ma ei tahtnud, seda ma ei oleks suutnud kanda mingil tingimusel.

Raske oli elada sellises õhkkonnas, kus iga päev kordusid sõnad: tagakius, kättemaks, vangistus, vaen. Sageli mulle näis, nagu vaataks iga võõras mulle otsa mingi läbitungiva, tigeda pilguga. Konradki nagu tahtis midagi lugeda minu hingest. Tema silmis oli otsekui miski küsimus, mida veel ei julgenud väljendada tema huuled. Mis võis ta leida minu hingest?

Aga mul oli hirm tema pärast, ja see hirm ei lahkunud ka suurima õndsuse silmapilgul. Olin ühel õhtul tänaval juhuslikult kohanud Kusta Ubalehte ja, ainult et kuhugi minna, temaga kinno läinud. Aga koju saates oli ta mind suudelnud ja peaaegu ähvardades lausunud: «Hoiatan teid, et teie ei abielluks tolle enamlasega. Ta saadetakse siit minema, küllap näete.» Mis tahtis see inimene minust? Miks tahtis ta

purustada meie õnne? Ta oli mulle vastik oma hallide kõõrdsilmade ja pikkade, tolknevate vurrudega.

Ja kuidas pidin seda Konradile ütlema, kuidas teda hoiatama? Kartsin, kas ta ei hakkaks mind kahtlustama läbikäimises teistega, kas ta ei omistaks mulle tahtmist temast lahti saada. Mul oli valus, kui mõnikord mõtlesin, et ta on muutunud külmaks, ükskõikseks mu vastu. Mis oleksin teinud siis, kui ta mulle oleks hakanud vaatama põlguse ja vaenuga? «Ah, kuidas ometi saavutada mehe usaldust?»

Nüüd ma tean: ma lihtsalt ei tahtnud tookord mehele tõtt tunnistada, nagu ei tee seda kunagi ükski kodanliku kasvatusega naine. Ja siis ma hakkasin endale vabandusi otsima ja leidsin paraja olevat usaldusküsimuse. Mulle näis äkki, nagu oleks Konradki viimasel ajal olnud eriti kinnine. Küsisin, miks ei ava tema mulle oma südant, kuna mina talle ainult head soovin. Kahtlesin, kas ta mitte ei karda, et ma küllalt ei mõistaks tema mõtteid. Kuid leidsin selle kartuse asjatu olevat, sest uskusin teda mõistvat ning hindavat rohkem kui keegi teine. «Teised otsustavad küsimusi mõistusega — kinnitasin endale, — mina aga otsustan tundmustega, mis tulevad sügavamast südamest, kus asub armastus.»

Ma ei teinud etteheiteid Konradile, mul ei olnud selleks mingit õigust, avaldasin endamisi ainult oma tõsist soovi saada Konradi usalduse osaliseks. «On hea elada inimesega, kui sa tead, et ta ei varja sinu eest mitte kõige vähematki.»

Ja mida rohkem ma vaatlesin toda naisterahvast lapsega vastasmajas, seda tugevamaks paisus minus mõte, soov: saada last. Uskusin, et selline kena pisike olend lähendaks meid rohkem kui miski muu.

*

Aga minu kahtlused hajusid kohe, kui Konrad linna tuli teatega, et on meile leidnud uue «suvituskoha».

«See on kakskümmend versta piki Emajõge Peipsi poole,» seletas ta. «Ilus koht, sügav männimets kohe toa taga, teisal aga avar väljavaade üle põldude. Minu vend peab seal väikest vürtspoodi ja maalappi. Ruumi neil on — vennal ei ole kedagi peale naise ja lapse — ja süüa saab, sest raha mul esiotsa jätkub. Vanad seltsimehed ei ole meid unustanud. Nad muidugi on asetanud mõningad kohustused, mis ei ole päris hädaohutud: pidada sidet ning toimetada üht-teist edasi. Aga arvan, et selle kõigega toime tulen ilma sisse kukkumata.»

Mul hakkas pisut jube, kui Konrad seda rääkis, kuid varsti ta oskas mind nii veenda, et jäin rahule. Tõepoolest, midagi pidi ometi tegema, et elada; ajad olid ju rasked, valida palju ei olnud. Olin end Konradiga vabatahtlikult sidunud, ei saanud teda nüüdki maha jätta. Ma, koguni rõõmustasin, et ta mulle usaldas sellise saladuse: sellest nägin, et ta mind armastas. Ja eriti rõõmus olin veel sellepärast, et lootsin pääseda Kusta Ubalehest ega olnud mul tarvis Konradile pihtida vahejuhtumist temaga. Pisut etteheitvalt ma laususin, miks Konrad ei olnud mulle kõigest varem kõnelnud, aga seegi etteheide hajus, kui ta vastas: «Ma ei armasta mingist asjast kõnelda, enne kui see on küps.»

Nüüd ma mõistsin Konradi mõttesolekut viimasel ajal, mõistsin teda üldse paremini kui varemalt. See näis mulle nii mehelik temast: enne tegu, siis sõnad. Tundsin, et võin julgesti tema kätte anda oma saatuse. Olin kindel, et ta mind maha ei jäta häda ajal. «Peame enne oma laulatuse,» lisandas Konrad veel, «ja siis sõidame. Ma ei paneks sellele rõhku, abielus oleme niikuinii, aga sinu ja oma venna pärast pean seda tegema. Laulatamata sinule maal võidaks vaadata kõõrdi, ja vend mul on üsna vanameelne mees, võiks meile keelata korterit. See tuleks muidugi laulatus kiirendatud korras, mu sõbrad juba on rääkinud õpetajaga. Sest kõik peab sündima saladuses: kahtlane aeg, ma ei tohi oma isikut väga

väljapaistvaks teha. Mitte mingit pidu ega pulmavõõraid. Ainult paar minu sõpra tunnistajatena. Loodetavasti ei ole sul midagi selle vastu.»

Mis võis mul olla selle vastu? Ma leppisin kõigega, mis Konrad tegi: tema ei teinud midagi ilma kaalumata. Ja pealegi tundus see kõik nõnda salapärane, nõnda romantiline, et võlus mind nagu mingi põnev romaan. See tõotas teostada osa sellest unistuslikust maailmast, milles olin liikunud juba varasest lapsepõlvest saadik. Olin nii õnnelik sel päeval, et oleksin tahtnud hõisata.

Kui ma mõtlesin, et alles mõne päeva eest olin vihastunud, siis pidin endale tegema etteheite: «Miks süüdistada inimest, kui sa ei tea, mis ta mõtleb ning kavatseb? Inimhinge on nõnda kerge haavata, aga kuidas seda hiljemini ravida?» Ja ma tõotasin jälle edaspidi «ennast parandada».

6.

Nädal hiljem ma olin juba Konradi laulatatud naine. Elasime maal, tema venna juures. Päevad veetsime enamasti väljas, põldudel ning metsades, ööd magasime lakas. Olime õnnelikud nagu lapsed, viibisime nagu mingis unenäos, ei osanud soovidagi kaunimat. Ei olnud enam tühje päevi ega tumedaid öid, kõik nad olid ühteviisi heledad, hurmavad. Aga ometi on mulle eriti meelde jäänud üks õhtu juunikuu algusest. Pean nüüdki veel mõtlema sellest, nagu oleks see olnud alles eile.

Jalutasime Konradiga käsikäes mööda maanteed väljade vahel. Kaugel horisondil küdes eha, heites kogu ümbrusele mingit sõnulseletamatut kaunist värvi. Mitut liiki lillad lilled, mis sel aastaajal õitsevad meie kodumaal, omandasid ehavalgusest läbipaistva roosa varjundi. Tuuled olid vakka, kogu loodus seisatas nagu hardas palvuses. Taamal metsade kon-

tuurid juba hajusid salapärases hämaruses. Mulle näisid need pimeda seinana, mille taga asub loss magava iludusega.

Meie kõndisime ikka kaugemale. Mingi rõõmus vaim oli asunud meisse. Möödusime ühest mõisast, astusime hämarasse metsa. Seal parajasti hakkas kägu kukkuma. Tema hüüud kostsid monotoonselt ning nukralt, need näisid kõnelevat üksindusest ja sihita rändamisest.

Edasi minnes ma nägin seda lindu esimest korda oma ihusilmaga. Kuid mitte kaua . . . ta lendas jälle ära. Mul hakkas nii kurb, et puhkesin nutma. Kägu mingipärast tuletas mulle meelde minu saatust. Ma tundsin, et kui Konrad peaks kaduma, siis jääksin ma täiesti üksi siia maailma. «Isegi ema ei mõistaks mind . . . miks ajas ta mind tookord kodust ära? Võib-olla olin tõesti halb inimene, aga olla äratõugatud ema poolt — see on raske.»

Konrad lohutas mind, ja meie lahkusime metsast. Väljadele oli langenud kastet, tundus niiskust ning jahedust. Tõusis udu, ja selles liikusid nagu mingid varjukujud, plastiliselt, aeglaselt, otsekui uniselt. Nad liikusid jõe suunas, mille kaldal õitsesid loendamatud lilled.

Mu pea oli täis kujutelmi. Tahtsin ära minna kuhugi, ei teadnud isegi, kuhu. Uskusin mingit imet, tahtsin langeda Konradi rinnale ja kaduda, hajuda temaga uttu.

Pidin ikka mõtlema sellest õhtust.

*

Vaba aega veetsin mängides mehe vennapoja Antsuga. Sageli hoidsin kaua käte vahel väikese poisi pead, vaatasin tunnistavalt tema sinistesse silmadesse ja avastasin seal kogu maailma: süütust, tõtt, lapselikku kiindumust. Olid õndsad silmapilgud, kui laps mind kaelustas, suudles, silitas ja oma peene häälega sosistas: «Ma armastan tädi.» Siis unustasin kõik muu, tundsin ainult seda pisikest keha, milles elu mäng-

les nagu liblikas, tundsin seda kui oma liha ja verd, mida pidin kaitsma ning hoidma. Mis sellest, et see oli veel võõras laps, kujutelus ma mängisin juba oma pojaga, kes samuti pidi olema sinisilmne ja käharpäine.

Selliste momentide järel ma olin eriti hea mehe vastu. Tundsin teda oma südamele ligemal kui kunagi enne. Ühel õhtul, kui mees seina taga venna Mihkliga kõneles (mis nad seal küll nii kaua pidid arutama?), ma ei kannatanud enam välja: nii väga oleksin tahtnud lamada mehe käte vahel. Läksin ja liitusin vestlusse, olin haruldaselt lõbus, naersin lõkendavalt.

Kuid ometi mul oli hirm Konradi pärast. Ta oli näost otsa jäänud viimasel ajal, aga ravimisest ei lasknud kõneldagi. Vaatasin tema peale ja kujutlesin teda — surnuna. Kohutav kahvatus, mis kattis tema nägu, omas mingit ebamaist varjundit, silmad olid suletud. Valkjas-kollakad juuksed leeklesid nagu peened tulekeeled ümber surmvalge otsaesise. Ja kaunis kotkanina . . . mu süda tõmbus kramplikult. Hea veel, et ta meelekindlust ei olnud kaotanud. «Pisaratega ei peletata muret,» kordas ta.

«Tõepoolest, — lohutasin siis minagi ennast — inimesed kannatavad kõik: ühed rohkem, teised vähem. Kannatused on koguni head, nende kaudu kasvab vaim, nagu ütleb Konrad.» Ja ma leidsin, et ei olegi enam nii hell elumurede vastu kui varemalt, et olen jäänud palju rahulikumaks. «Kui oleks veel laps, ma rahuneksin üsna,» mõtlesin.

Ning soov last saada paisus minus nii tugevaks, et otsustasin selle mehele avaldada. Mõte, et Konrad sureb, ilma et oleks mulle andnud lapse, läbistas mu aju nagu terava noaga. Ma haarasin väikese Antsu sülle, viisin mehe juurde, tahtsin asetada tema põlvile. Meie pilgud puutusid kokku, me naeratasime, ja ma uskusin, et olime teineteist mõistnud. Teel üle õue sosistasin oma soovi mehele kõrva. Ta jäi mõttesse. «Veel mitte,» vastas siis. «Ajad on segased.» Ma sain kurvaks, aga

Konrad kaelustas mind õrnasti, ja ma naeratasin jälle. «Eks ma siis oota,» laususin alistunult.

Kuid järgmisel päeval ei olnud mu tuju kõige parem. Nagu kiuste oli ilm vihmane: sadas tundide kaupa vahetpidamata. Ma ei armastanud niisuguseid päevi maal, aga sel päeval tundsin eriti kitsa olevat hingel. Katsusin Antsuga mängida, aga laps ei tahtnud seista minu juures, kippus järjest isa juurde poodi. Märkasin kibedusega, et ei suuda last enda külge köita, ja siis ise nagu ei tahtnudki enam last.

Ka Konrad näis sel päeval olevat haruldaselt vaikne. Ma ei tahtnudki, et minuga lobisetaks kogu päev, aga mõni sõna oleks mulle ometi võidud lausuda. See kestev vaikimine käis mulle närvidele. Tundsin ennast üsna mahajäetuna. Mulle näis, et olen üleliigne inimene siin, et olen soovimata tungi-nud võõrasse perekonda. Ma ju olingi võõras siin. Olin har-junud, et Konrad mind kohtleb lahkuse ning õrnusega, aga nüüd ta oli külm ning ükskõikne. Mulle näis, et ta minust on tüdinenud. Ja mehe vend ja selle nainegi näisid mulle viltu vaatavat, nagu «armuleivasööjale».

Tõepoolest, päris traagiliseks oskasin tookord kujutella oma saatust. Mulle ei tulnud kordagi mõttesse, et mehel võivad omad mured olla, millele ta lahendust otsib, et ta seda tehes mõtleb ka minust ja hoolitseb minu hüvede eest. Ja nõnda ma när-vitsesin kogu selle vihmase suvepäeva. Alles õhtul voodis jäin jälle rahulikuks.

*

Hommikul vara sõitis Konrad ühes venna Mihkliga Peipsi äärde. Vend pidi sõitma kuhugi laadale, ja Konrad lausus ainult, et läheb «asja pärast». Mul oli kahju teda ära lasta, mu süda nagu aimas midagi paha. Ja vaevalt ta oli kadunud silmist metsavahelisele teele, kui juba kärsitusega hakkasin ootama tema tagasitulekut. Ei ma sel päeval sobinud väikese Antsuga, ei mehe vennanaise Millaga, ainult mõtlesin oma kurbi mõtteid.

Nagu ikka üksi olles, ma lõpuks hakkasin analüüsima oma vahekorda mehega, vastastikuse armastuse ja usalduse küsimust. Ma ei saanud leppida mõttega, et mees mulle ei avalda «kõike», vaid midagi nagu varjab minu eest. Tuletasin meelde: olin ärganud vahel öösi, vaadanud kõrvalt mehe nägu ja imestusega leidnud, nagu oleks see kellegi võhivõõra inimese nägu, nii tundmatu ning kinnine oma valjus rahus.

«Milline kuristik on ometi naisele mehe hing!» Ja ma leidsin, et ma kunagi ei suuda tungida selle kuristiku sügavusse, sest mulle näis, et mees ise ei taha seda. Leidsin koguni, et mees vaenulikuna vaatab mu liginemiskatseile, muutudes päevpäevalt järjest kinnisemaks. Ja ma jõudsin otsusele (mitmendat korda juba?), et mees mind enam ei armasta, vaid on minust tüdinenud ning pettunud.

Tuletasin meelde: nii mõnigi kord olin tahtnud minna kaugele ära, et mitte näha ega kuulda Konradit. See oli olnud eriti siis, kui oli meenunud tema esimene armastus. Siis oli mulle paistnud, nagu Konrad ainult naeraks mu tundmuste üle. Siis ma kuidagi ei mõistnud, kuidas võiks ta armastada mind, kui ise ikka veel kannatab esimese armastuse pärast. Ja pean tunnistama, ma koguni olin kahelnud, kas Konrad veelgi ei otsi toda naist, kas nad ei ole juba kohtunud kuskil. Ja kui Konrad siis oli kõnelnud armastusest minu vastu, siis oli see mulle paistnud kibeda irooniana.

Nüüd seda kõike meelde tuletades ma otsisin jonnakalt kinnitust oma kahtlustele, urgitsesin ja paisutasin nagu millegi kiuste ainult varjukülgi meie üürikesest kooselust. Aga kogu see naiselik mõttetegevus ei vaigistanud mu igatsust Konradi järele ega andnud mulle soovitud rahu. Ja teisel päeval ei pakkunud harjunud reflekteeriminegi mulle enam ajaviidet. Olin muutunud apaatseks, loiuks ja väikese Antsu arvates koguni tigedaks. Mu hing aga janunes valgust ja soojust, ma ei suutnud silmapilkugi elada ilma Konradita.

Päev oli sünge, tuul ja külm olid mu sõbrad sel päeval.

Elu nagu oli tardunud minus, tundsin ennast lõpmata väsinuna. Oleksin tahtnud kuhugi minna, kuhugi pakku pugeda nagu väike laps.

Kuidagi ometi veetsin selle ja järgmisegi päeva. Õhtul tuli Konrad, oli vaikne ja tõsine. Olevat toimetanud edasi Tartust toodud teated, aga rahaasjad olevat halvad. Avaldasin arvamust, kas ma ei peaks linna minema ja endale koha otsima, siis ehk oleks pisut kergem. Kuid Konrad ei tahtnud sellest kuuldagi: «Kust seda kohta praegu ikka võtta, ja kui ongi mõni, mis nad maksavad naisterahvale? Ei, sellest asjast ei tule midagi välja.» Siis minu peas valmis uus plaan: sõidan oma kooliõe Elli juurde ja laenan temalt mõnisada rubla. Elli oli alati hea olnud minu vastu, lootsin, et ta aitab seegi kord. Püsisin sellal lapselikus usus, et inimesed on head ning avitavad, tarvis ainult astuda nende juurde ja avada süda. Aga Konradile ma ei lausunud sellest sõnagi, kavatsesin teda üllatada.

Säravi-silmi ma astusin mehe juurde, ja me läksime käsikäes väravast välja, üle põldude, vastu hämarduvale õhtule. Ma lobisesin vahetpidamata, naersin ning hüplesin, mees kuulas ja näis mõtlevat omi mõtteid. Nagu ta hiljem seletas, olevat tal silmapilguks tekkinud küsimus, miks olen ma nii lõbus, kuid ta peletanud selle küsimuse «nagu tüütava kärbse». Tema pead vaevanud hoopis teine küsimus: küsimus töötavate rahvahulkade saatusest. Aga minu vastu oli ta hea, ja meie vahel ei tekkinud lahkheli sel kõledavõitu õhtul.

7.

Teisel päeval Konradil oli asja kuhugi külla, ja minu hinge asus kohe mingi arusaamatu tusk. Igatsus kodumaa kaugete väljade järele, sügavate metsade üksinduse järele. Miks oli ärganud see igatsus ja tusk, miks ei andnud see mulle enam rahu?

Oleksin tahtnud olla liblikas, kes kergeil tiivul lendab läbi ruumi. Oleksin tahtnud tõusta õhku, ära lennata kõigest pahandavast kuhugi nurmede ja niitude avarusse, seal laskuda värskesse rohtu ja kiinduda silmadega taevasinasse, jälgida pilvede rändu, kuna ümberringi valitseks sügav vaikus. Ja oleksin tahtnud jääda kauaks nõnda ja mitte millestki mõtelda või kui mõtelda, siis unistada õnnest ning rahust.

«Las muld kuivab vihmast, — kavatsesin — las päike paistab soojaks maa ja õhu, las väike Ants uinub magama, ja ma lähen unistama kuhugi vastasasuvasse metsa.» Mingipärast tahtsin kauaks jääda sinna, kuni ehani, kuni esimeste tähtedeni. Kujutlesin seda kui naudingut: puhata nõnda.

Ja ma läksin.

Olin metsas. Jumalikus korratuses kasvasid puud, nende all põõsad, võsa ja kanarbik. Kõrgele küündisid need männid ja kuused, ja pime, vaikne ning otsekui sünge oli mets. See varjas nagu mingit igivana saladust, mida meie, inimesed, ei suuda mõista. «Millest küll — küsisin — kohiseb see hämar roheline mets, millest kõnelevad laululinnud selle okstes? Saladus?»

«Ja seal laiuvad väljad... vaesed hütid... jälle metsad... ja seal maja: minu kodu. Võib-olla on Konrad juba tagasi, istub seal ja mõtleb oma raskeid mõtteid. — Mu vaene, mu ainus! — sosistasin. — Kui palju salajasi pisaraid sa valad, mäletades oma minevikku. Too teine ju ei ole kadunud sinu mõttest, ta viibib edasi sinu mälestusis. Elades sinu kõrval ma tunnen kõik ja kannatan nii mõndagi.»

Mul tuli meelde, et Konrad mind vahel oli nagu häbenenud või midagi sellesarnast. Või ta lihtsalt ei olnud tahtnud, et märkaksin tema meeleolu niisuguseil korril, kui ta oli vajunud mõtteisse oma minevikust. Kord ta nähtavasti oli koguni nutnud. Ja eelmisel õhtul, kui me kõndisime metsa vahel, kas ta ei ohanud mitu korda sügavasti? Arvasin mõistvat. Ja tundsin endas sündivat midagi imelikku, ebameeldivat. Seni

olin, hoolimata kahklusist, ikka olnud veendumusel, et minu armastus Konradi vastu on väärtus, mis suudab talle asendada kõik muu, aga nüüd ma hakkasin nägema, et ta võis olla oma mõtetega minust eemal, et ta koguni kippus eemale. Ja kui ta oli kodus, siis ta oli enamasti ikka raskeis mõtteis, ja see mõjus minusse halvasti. Oleksin tahtnud olla alles viieteistkümne-aastane tütarlaps, kes ei tunne eluraskusi, ilma mureta, nagu siis.

«Või omada ise last? Konrad ju armastab lapsi, ta mängib meeleldi oma vennapojaga, kui tal on aega.» Nii mõtlesin, ja see mõte paisutas minus jälle tugevaks igatsuse saada emaks.

Pöördusin koju.

*

Kolisime teise tuppa maja lõunapoolses otsas, ja selles tundsin endal olevat parema, vabama. Endises toas kõik oli kuulda, iga sõna, iga sosin, siin olid seinad paksud ja kuulda ei olnud midagi.

Avastasin ka uue ajaviite: lugemise. Ühe sõõmuga lugesin läbi Bangi «Lootusetult hukkujad», mille leidsin olevat huvitava, kuid liialt sentimentaalse teose, ja võtsin käsile Wassermanni «Noore Renate Fuchsi eluloo». Lugemine oli ainus asi, mis mind veel huvitas, kõike muud ma tegin masinlikult.

Ma ei saanud aru, mis minuga sündis. Sageli ma kujutlesin, et olen haige vaimult, nagu mu täditütar Ilse. Ma ei tea, kust tulid need kahklused, aga nad vallutasid mind nii, et oli päris piin viibida üksi kodus. Naer tardus mu huulil väikese Antsuga mängides, tundsin ennast roidununa, nagu läbipekstuna. Kõik liikmed olid otsekui tina täis, ei tahtnud liigutada kätt ega jalga.

Siis tekkis mul soov veeta paar päevagi kooliõe Elliga. Lootsin, et see mulle tagasi toob mu endise elava vaimu. Temaga oli mul kõik olnud kerge, kõik hea. Tahtsin teda

enda juurde kutsuda, arvasin, et ta siin kedagi ei segaks. Kujutlesin seda kui õnne. «Me läheksime kahekesi kaugele hulkuma, jalutaksime piki jõekallast, mööda põldusid ja metsi. Ma sunniksin ennast rõõmsaks, ja kõik oleks jälle korras. Tuleks aga Elli rutemini!» See oli nüüd mu unistus.

Ja ma kirjutasin Ellile: ta tulgu tingimata.

Aga vaevalt olin kirja lõpetanud ja tahtsin minna seda postile viima, kui ilmus Konrad. «Mis? Sa pead siit koguni kirjavahetust?» küsis ta nagu kohkunult. «Aga, armas inimene, sa vist unustad, et kirjade kaudu sakslased võivad mulle jälile saada. Ega sa ometi taha mind ära anda? Ei, ei, kirjutamine viska nüüd küll nurka.»

Ma sain aru Konradi kartusest ja kinnitasin talle, et ei ole siit ära saatnud veel ühtki kirja ega kellelegi andnud meie aadressi. Kuid mul oli seletamatult kahju, et ma Ellit ei saanud enda juurde kutsuda. Tundsin seda nagu rasket kaotust, oma vabaduse soovimatut kitsendust.

*

Ma sõitsin linna. Nagu alati, otsustasin äkki ja lahkusin. Mul oli väga kahju jätta Konradit, olime nii tugevasti kiindunud teineteisesse, et raske oli lahkuda paariks tunnikski. Seda ma olin ju ise kümned korrad läbi elanud, kui Konrad oli läinud kuhugi oma töö pärast. Olin siis oodanud teda sellise kärsitusega, et iga silmapilk oli paistnud venivat igavikuks. Olin muutunud pahuraks, teinud etteheiteid, hakanud seletama, ja nii oligi mõnikord tekkinud tüli. Kuid minuga oli samuti nagu suvise päevaga: väike pilveke katab päikese ja maale langeb tume vari, kuid pilveke ujub edasi, kadudes varsti taeva sinisesse sügavusse, ja päike mängleb jälle ning soojendab maad. Need olid siiski olnud ainult väikesed lahkuminekud minu ja Konradi vahel, muidu me armastasime teineteist tugeva kiindumusega.

Ma muidugi oleksin võinud maale jääda, kuid mingi aru-

saamatu igatsus kiskus mind linna, ja ma järgnesin selle kutsele.

Ema juures leidsin eest üsna kurva pildi. Olin juba kujutelnud, millises viletsas seisukorras on korter minu äraolekul, kuid tõelikkus ületas mu kartuse: korter oli muutunud päris kolikambriks. Ema oli ju vana inimene ega jõudnud koristamisega toime tulla päeva jooksul, kuna tal küllalt oli muudki tööd. Korraldasin tuba ja pesin põrandat, puhastasin pisut ka kööki ja valmistasin õhtueine. Ema läks ära, siis jäin täiesti üksi.

Kurb ilm valitses õues: külm, vihmane, hämar, ühe sõnaga: ebameeldiv. «Vanemuises» oli suur sümfooniakontsert, kuid vihma pärast ma ei saanud minna. Oleksin päris ära rikkunud oma ainsad suvekingad.

Toas oli hämar ja vaikne. Ootasin Harryt ja Liidet, kes elasid naabermajas, kuid need ei tulnud. Need kui rikkad olid üldse uhked minu, vaese, vastu. Ise ma nende juurde ei tahtnud minna, seal oli mul alati piinlik. Pealegi oleks mul hirm olnud tagasi tulla pimedasse tuppa ja veel kohutavam siis uinuda. Nii ma veel lootsin kuidagiviisi magama jääda.

Ja ma heitsin voodisse, soovides, et homme ilm paraneks ja laupäeval võiks tulla Konrad. Ma juba ootasin teda. «Armas!» sosistasin, «nüüd vist sinagi lähed magama, võibolla mõtled oma väikesele naisele kauges linnas. Ära karda, keegi ei võta mind sinult, olen igavesti sinu.»

*

Viibisin jälle täiesti üksi toas. Tundsin ennast haiglasena, mingid sisemised valud piinasid mind.

Väljas oli ilus ilm. See oli esimene soe suvepäev. Nähtavasti viimaks ometi oli algamas soe aeg.

All mängiti klaverit. Oli hea unistada nende kaunite helide saatel, nautida muusika ja looduse imelist kooskõla. «Oo, voolake, hurmavad helid . . . äratage elu minu väsinud hinges!

Mulle näib, et ma närtsin, suren. Võib-olla see ongi viimaseid päevi minu elus, võib-olla ma suren selle haiguse tagajärjel, mis minus on arenemas.» Mul oli mingipärast õudne. mingi hääl tahtis tungida minu rinnast, nagu abipalve: «Ei, ma ei taha veel surra, ei taha, ei. Nüüd, mil ma olen nii imelikult õnnelik. Mil mu elu alles algab.»

Ma ei julgenud seda Konradile ütelda. Mingi häbi- ja pelgusesegune tunne asus minu hinges. Ma ei saanud Konradile kõike pihtida puhtast südamest, mingipärast mul oli piinlik . . . Konrad oli ise selle tunde ellu kutsunud oma eeskujuga. Ma oleksin tahtnud avameelne olla, mul ei olnudki midagi salata, aga siiski ma ei saanud olla nii avameelne, nagu olin näiteks — Hannese vastu. Konrad nõudis minult seda, mida igal mehel on õigus nõuda oma naiselt, kuid ise ta ei andnud vastu sedasama: avameelsust.

Jah, Konrad! Ta pidi sel päeval linna tulema, ma lootsin, et ta toob raha, ja kavatsesin osta üht-teist kõige tarvilikumat, minna arsti juurde, aga ta ei tulnud. Nüüd pidin ise mõtlema maaleminekule. Õieti ma ei tahtnudki veel maale sõita, sest Konrad plaanitses salaja Venemaale minna. «Too reis — arutasin endamisi — võib kesta kauemini, ja mis teen ma siis üksi maal? Linnas ma vähemalt võiksin kuhugi minna: jõele, kinosse, «Vanemuisesse».» Mõtlesin, et küllap mees mulle järele tuleb, kui ta Venemaalt tagasi saab. Nüüd kartsin, et vist siiski pean maale minema. Aga enne oli vaja emal aidata pesu pesta ja triikida.

Oli ilus päev. Ma ei saanud kodus istuda. Oli parem hulkuda kooliõe Hilda Manguse seltsis. Mulle oli alati meeldinud selle pika linalakka tüdruku peaaegu mehelik olek: julge esinemine, vaba otsustamisvõime ja meelekindlus. Kunagi ta ei jäänud hätta, oskas alati leida mingit teenistust ja aitas sellest piskust, mis ta sai, veel vanemaidki. Kohtusime sõpradena, tuletasime meelde kooliaegu, ühiseid tuttavaid, jutustasime omastki elust. Ja nõnda möödus aeg kiiresti.

8.

Jäin linna kauemaks kui olin kavatsenud. Piinavad sisemised valud ja muud sedalaadi sümptoomid, milledest ma siin ei taha kõnelda, sundisid mind pöörduma arsti poole, ja arsti otsus oli, et pean minema kliinikusse. Nüüd ootasin Konradit, et temaga otsustada, mis teha.

Oli selge, palav päev, ja ma läksin läbi pargi jõeäärsele heinamaale. Heitsin värskesse rohtu ja asusin lugema D'Annunzio romaani «Nauding». Kavatsesin jääda heinamaale õhtuni, siis minna Hilda Manguse juurde ja sealt koju. Aga kui kirikukellad hakkasid kuulutama kuuenda tunni täissaamist, lõi minusse mingi aimus, et Konrad on tulnud. Erutusest väriseval südamel ruttasin nüüd otsekohe koju. Trepil kohtasin ema, kes teataski Konradi tulekust. Ta läinud mind otsima jõe äärde. Läksin talle järele ja leidsin ta varsti.

Ta oli pahuras tujus, tegi mulle etteheiteid, et ma nii kauaks olin linna jäänud, kuid leppis varsti ja muutus koguni lahkeks. Kodus seletasin talle oma jäämise põhjuse, ta avaldas nõusolekut, et läheksin kliinikusse, oli igas sõnas ja sammus õrn minu vastu. Lubas minna päevaks maale, et laenata venna käest raha tarvilikkude kulude katteks, ja siis linna jääda kogu minu haiguse ajaks. Ma rõõmustasin sellest, ja meie olime õnnelikud nagu oma armastuse esimesil päevil.

Hommikul ta sõitis ära, ja mul oli aega mõtelda möödunud õhtust ning ööst. Leidsin, et Konrad armastab mind väga, kuid on paha, et viimasel ajal tema südamesse näib pugevat armukadedust, mida varemini tema juures ei olnud märgata.

Vaene Konrad! Ma mõistsin, et ta kannatas, oodates mind iga päev peaaegu nädal aega. Ja ma lootsin, et mul enam kauaks ei tule linna jääda. Oli ilus aeg maal, ja ma igatsesin väga koju — koju! Linn näis mulle äkki kole igav. Kuigi Konrad sagedasti ei kõnelnud palju, vaid oli vajunud oma

mõtteisse, see kõik ei tähendanud midagi. Oleks tahtnud ainult tunda, et ta on ligidal, vaatab sinule, et sul on armastatud inimene. Ja väike Ants — tedagi ma oleksin tahtnud näha. Oh, oleks mul olnud tiivad, ma oleksin lennanud sinna.

*

Olin meeleheitel. Mu seisukord näis olevat lootusetu. Konrad ei olnud venna käest raha saanud. Vend lubanud tulla mõne päeva pärast linna ja siin vaadata. Kuid ma ei uskunud, et ta tuleb, et ta üldse midagi hoolib venna hädadest. Oli ju niisugune aeg, et igaüks hoolitses vaid enda eest.

Olin Hildaga kliinikus käinud järele kuulamas: ravimine seal tuleks küllalt kallis, kust võtta raha? Mis saab, mis saab — mul oli õudne. Olin juba arutanud läbi kõik võimalikud abinõud: kirjutada Ellile, müüa oma sõrmus ja palitu, küsida Harrylt, kuid ükski neist ei paistnud usaldatavana. «Elli, kui ta tahakski aidata, ei saaks tulla täna, homme, sõrmuse ja palitu eest vaevalt saaks niipalju kui tarvis, ja vend Harry — see on niisugune kopikakoi, vabandab alati, et tal ei ole.»

Kui ma oleksin teadnud, ei — ma parem kunagi ei oleks astunud abiellu. Ei ma kartnud vaesust ega nälga, kartsin seda, et võiksin jääda sandiks, et ei saaks enam last, kui jätaksin hooletusse oma tervise. Kui alata ravimist õigel ajal — nii ju ütles arst — ei ole karta mingeid järeldusi, kui aga asi jääb hiljaks, siis ei tea. «Kui hirmus see oleks, kui ma kunagi enam ei võiks sünnitada, emaks saada!»

Esimest korda oma elus tundsin ma tõsiselt murede survet, tundsin, milline õnnetus on vaene olla ja kui hirmus on, et see, kes tahab sind aidata, ei saa seda teha. Mulle tuli meelde, milliseid raskusi ta pidi läbi elama, et ainult jääda minu, oma naise, juurde. Pidi rändama salaja, olema alati põgenemas, nagu

varas. Nälg ja nurjaminekud jälgisid teda, ma ei saanud sellest rahulikult mõtelda, mõte sellest tõi mulle pisarad silmi.

Nägin, et Konrad oli väga mures minu pärast. Näiteks sel päeval, kui ma, minnes kliinikusse õega kõnelema, jätsin ta parki ootama. Ta ei kannatanud välja ning tuli varsti küsima, mis on minuga. Hilda ütles pärast, et ta iialgi ei unusta pilku, millega Konrad sisse astunud: selles pilgus olnud ärev küsimus, kurbus, hirm. Ta värises, kui tuli minu juurde, vaatas kogu aja rahutu kartusega, kuni veendus, et olen terve ja rahulik.

Ja nüüd ta veel ei tulnud tagasi. Mul oli väga kahju temast. Ta vist ei saanud kuskilt raha ega tahtnud koju tulla ilma rahata. «Vaene, armas Konrad! Mul on raske elada sinuga, aga ma armastan sind nii, et kannatan kõik heameelega. Ainult ma ei või jääda niisugusesse seisukorda, ma tahan nii väga last.» Mulle näis suurima õnnetusena mitte last saada inimesega, keda ma armastasin, ajal, mil ma olin õnnelik. Ja ma ootasin kannatamatusega Konradit, et otsustada, kuidas jääb.

*

Viibisin juba mõnda päeva kliinikus, aga ei tundnud oma seisukorras veel paranemist. Valud sugugi ei andnud järele, vaid ennemini suurenesid. Ma ei saanud aru, mis see tähendab, et asi kestab nii kaua. Kui otsustuks kiiremini: kas elu või surm. Rahutus aina kasvas: ei olnud kerge lamada toas päevade kaupa, kui sa ei olnud õieti haige ega terve. Pea valutas ja kõrvus kohises väljakannatamatult. Püüdsin kõigiti täita arsti eeskirju, aga miski ei aidanud. Ja nii minu ajus hakkasid keerlema tumedad mõtted: «Võib-olla mind ei ravita õieti, võib-olla mul ei ole sugugi mitte see, vaid hoopis teine tõbi.» Ja siis ma ei tahtnud enam silmapilkugi viibida kliinikus.

«Aga kuidas on lugu rahaga? Ma ei tea, kas Konradil on juba tarvilik summa. Aga miks ta ei hoolitsenud selle eest varemini?» Mul oli piinlik viibida seal, kui ma ei teadnud, et mul on raha, mida võin iga silmapilk maksta, kui tarvis. Mulle sünnitas see küsimus liigset rahutust.

Aga järgmisel päeval tuli Konrad, tõi raha (ma ei küsinudki, kust ta seda saanud), ja ma ei kahetsenud enam. Veel mõni päev edasi ma juba kindlasti ootasin homset, et lahkuda kliinikust.

See oli pühapäev, ja ma tundsin ennast üsna hästi, kuigi veel pisut oli valu. Kell neli tuli Hilda, oli, nagu alati, lõbusas tujus, naeris ja naljatas. Andusime ihu-hingega muretule vestlusele. Tuletasime jälle meelde vanu aegu, «kuldseid aegu», millal oli parem elada igas suhtes. Tunnid veeresid tähelepanemata. Hilda lahkus alles kell kaheksa.

Tõusin voodist ja astusin akna alla. Oli kaunis õhtu, päike vajus suure veripunase kettana kaugele katuste taha. Kogu silmapiir oli tulvil purpursest valgusest, haigla aknadki peegeldasid seda. Õhk oli vaikne, tuuletu, aga kuidagi karge, jahedavõitu.

Selle paari nädala jooksul oli loodus nagu muutunud. Kogu suve värskus oli kadunud, tundus juba sügise lähedust. Mingi tusk ja kahjutunne ruttu kadunud suvest puges minu hinge. Juba ligi kuu aega olin ma viibinud linnas, ja see kuu oli kõige parem maal: marjade kuu.

Ning äkki mul tekkis tunne, et ma enam hästi ei tahakski maale minna. Aga ema juurde oleks mul ka raske olnud jääda. Ema oli vanamoeline inimene, ta mõtles ainult rahast ja leivast. Konrad ju tegi kõik, mis oli tema võimuses, aga ema ei osanud seda hinnata. Mul oli mõnikord päris häbi ema pärast, et ta nii kohtles Konradit. Konradil oli vastumeelne olla meil, ja sellepärast ta nüüdki läks maale. Kui minule kodus oleks alati vaadatud nõnda, nagu oleksin ma milleski süüdlane, mul samuti ei oleks olnud kodususetunnet.

Ja ma otsustasin kindlasti võtta koha, ükskõik, millise. Leidsin võimatu olevat nõnda edasi elada. Olla ise ilma pennita ja saada kõike Konradilt. Seni oli hea olnud elada nii, aga nüüd mu südametunnistus enam ei lubanud seda jätkata. Ma ju nägin, kui kiiresti kadus raha. 600 margast, mis Konrad viimati oli saanud, kulus 300 juba linnas, ja maal oli maksta korteri ja söögi eest. Konradi vend ju oleks võinud oodata, aga Konrad ei tahtnud, et tema naisele vaadataks kui «armuleivasööjale».

«Ligineb külm aastaaeg — mõtlesin ma sel viimasel õhtul haiglas, — ja meile mõlemale oleks tarvis sooje riideid: Konradile ülikonda ja palitut, mulle vähemalt ühte sooja kleiti. Ka pesust oleks vaja muretseda üht-teist: aluspükse, sukki; särkidega saaks veel kuidagi läbi. Kõike oleks tarvis osta, aga kust võtta raha? Konrad on üle pea võlgades. Igalt sõbralt ja tuttavalt on laenatud, raske on neile tagasi maksta. Ja kõigele lisaks ta ei saa teenima minna: peab ennast kõrvale hoidma. Ega tea, kellel meelde tuleb kaevata, ja siis ta vangistatakse.»

Nii ma mõtlesin tol õhtul ja arvasin, et oleks pisutki kergem, kui võtaksin endale koha. «Maal niikuinii on lõppenud ilus aeg, tulevad pilvised ja tuulised ilmad, siis juba parem olla linnas.»

Kell näitas kaheteistkümnendat tundi, oli aeg magama heita. Teisel päeval pidi tulema Konrad. Ma ootasin, kas ta toob midagi kaasa või mitte.

Kurvad ajad!

*

Viimane öö kliinikus jättis mulle õudse mulje. Kõrvaltoast kostev lõhestav kisa tagus mu ajju nagu terava naela, kajas mu kõrvus veel siis, kui juba ammu oli vaikinud, kostis hommikuse valgeni ega lasknud mul uinuda. Mul oli tunne, nagu oleks kuskil toime pandud mingi julm mõrtsukatöö, ja see sisendas

mulle hirmu, tagakiusamiskartust, pani mind nägema hallutsinatsioone. Vaevalt sain silmad kinni, kui mulle viirastus, nagu sirutaks keegi võõras kätt minu järele, ja ma hüppasin üles poolunest, otsa ees külm higi. Ja ärkvel olles näis mulle, nagu vaataks minu otsa väike laps abitult paluvate siniste silmadega. Puhuti tundus mulle seisukord väljakannatamatu, ning ma uskusin end minevat hulluks.

Hommikul kuulsin õelt, et kellelgi naisel on sündinud enneaegne, surnud laps. Ning selle õnnetu sinisilmse olendi kujuteldud pilt jäi mulle kauaks meelde ja segas öösiti mu und raske, masendava unenäona.

Kogu päeva ootasin kärsitult Konradit, ja kui ta viimaks tuli, ei olnud ta mulle midagi kaasa toonud. Lahkusin kliinikust vastu õhtut pahas tujus, ja öö ema juures möödus rahutult. Järgmisel hommikul Konrad haavas mind sellega, et ei tulnud kohe tervitama. Pani ükskõikselt riidesse, pesi end ja alles siis tuli. Lükkasin ta ära. «Mõtelgu, mis tahab, aga ma ei kavatse otsida lepitust.» Ootasin, kas ta tuleb minu juurde esimesena. Ei andnud millegagi märku, olin valmis jonnima kogu päeva. Haigus oli mind teinud kapriisseks, varemini ma ikka olin leppinud esimesena.

Korraldasin tuba, tundsin pisut väsimust ja istusin toolile. Istusin ja vaatlesin läbi akna igavkurba loodust. Taevas oli üleni hallis pilves, vihma valas vahetpidamata. Oli ebameeldiv pilt.

Katsusin lohutust leida lugemisest: võtsin kätte Wassermanni «Suudlemata suu». Ent lugemine edenes visalt. See väsitas, silmad vajusid kinni, ja ma tukkusin mõne aja.

Siis vaatlesin end peeglis: olin jäänud kõhnemaks, põskedele oli tekkinud ebameeldivat kahvatust. Hakkasin tundma haledust enda vastu. Muutusin närviliseks, iga sõna, mis mulle lausuti, tõukas mind tasakaalust. Mulle näis, et kellelgi ei ole kaastunnet minu vastu, et juuresolijad mind iga silmapilk ärritavad ning piinavad.

Mul tekkis soov ära joosta, peitu pugeda kõikide eest. Olla täiesti üksi ja isegi surra vaikselt, tegemata ainustki häält. «Millal ma saan lõpuks jälle terveks?» mõtlesin. «Milleks pean ma sõitma maale? Kellele on mind üldse vaja? Pean kaduma, põgenema. Aga kuhu?»

Ent need tujud olid hajunud üle öö, mille olin veetnud Konradiga. Järgmisel hommikul läksin emaga turule ja ostsin lilli Milla jaoks. Olin otsustanud ühes Konradiga maale minna, ma otse unistasin sellest. Häbi on tunnistada, aga seal lootsin jälle kõhu korralikult täis süüa. Oli niisugune kurb aeg, et kõhuküsimus seisis esimesel plaanil. Linnas oli möödunud kuu jooksul küllalt saanud nälgida, kui emal ega Konradil ei olnud raha. Oli söödud lõunaks hobuseliha ja sageli ühe päeva portsjon jagatud kahe päeva vahel.

Kõiki oli juba tüüdanud selline elu. Igatseti sakslaste kiiremat lahkumist. Kuigi nad välja vedasid, mis iganes said, loodeti ometi, et nende äraminekuga ilmub rohkem toiduaineid turule. Linnas oli kuulda, nagu oleks ülemkomando juba lahkunud, aga kindlasti ei teatud. Kuid juba paljas tunne, et okupatsioon varsti kaob, laskis jälle kergemini hingata. Inimesed ootasid nagu lunastust teenistust ja leiba. Oli päris ime, kuidas vaesem rahvas oli üle elanud need survekuud.

Unistades aegade muutumisest mu meel oli nii rõõmus, nagu ei olnud enam ammu. Mulle näis, et Konradki sel päeval oli eriti hea minu vastu. Enne minu haigust see ei olnud nii, või oli ainult harva. Mul oli kõike palju kergem kanda, kui minu vastu oldi hea. Ja ma hakkasin unustama, et Konrad enne mind oli armastanud teist.

9.

Olin jälle maal. Nii kaua ma olin unistanud sellest, tundnud igatsust väikese Antsu järele, ja nüüd viimaks! Ma olin rõõmus ning rahulik.

Mihkel ja Milla võtsid meid vastu väga lahkesti. Lõunaks anti värske aedvilja suppi ja lambapraadi, pärastpoole õunu. Kui toredasti maitses see lõuna! Hammustades esimest selleaastast õuna ma soovisin mõttes õnnelikku elu endale ja Konradile. Pärast lõunat mehed vestlesid omavahel (Mihkel sünnitas palju naeru oma rahvalikkude kõnekäändudega), meie, naised, kuulasime või askeldasime köögis, ja tunnid veeresid tähelepanemata. Kell kuus kutsuti uuesti lauda: muu toidu hulgas märkasin seal värskeid, kullana sädelevaid meekärgi. Need olid nagu kiusatuseks mu silmale ja keelele, veetlesid, panid suu vett jooksma. Ma usun, kui keegi mind kõrvalt oleks vaadelnud, ta oleks kindlasti mõtelnud: see inimene pole vist mitu aega näinud toitu. Ja siis ma sõin nii, et pärast pidin vallandama vöö. Oli niisugune aeg, et korralik kõhutäis tundus ülima väärtusena. Sakslased korjasid kõik kokku, mis iganes oli söödavat, ja vaene inimene võis ainult unes näha liha, võid, mune ja muid niisuguseid asju.

Ma hakkasin jälle lugu pidama Konradist, et ta mulle võimaldas siiski võrdlemisi rahuldavat elu. Mu kerge ja rõõmus meeleolu kestis, ma veendusin ikka enam, et Konrad mind armastab (see oli küllalt selgesti väljendunud minu haiguse ajal), ja mu õnn tundus kindlam kui kunagi enne. Ma oleksin tahtnud Konradit alati näha enda kõrval, aga nüüd ma juba katsusin leppida selle mõttega, et ta vahetevahel ära läheb. Ma teadsin, et ta peab seda tegema, et ta teeb seda ka minu pärast, meie mõlemate õnne pärast. Vähemalt ma püüdsin endale sisendada seda mõtet, et ta ei saa päevad otsa istuda minuga, et tal on tarvis mõnikord viibida mujal. Kuid teie teate kõik, et iseasi meil, naistel, on tahe ja iseasi tundmus.

Mäletan kahte päeva, mil Konrad jälle oli viibinud Peipsi pool. Ta oli lahkunud hommikul vara, ja imelikult ma leidsin endale tegevust kogu selleks päevaks. Tegin käsitööd, joonistasin mustreid, pesin pesu, vahetevahel mängisin väikese Antsuga, ja õhtu oligi käes. Kuid öö ei olnud enam päris

rahulik: magadisase mingipärast ei olnud mugav, pimedas oli üksi pisut jube ja külm. Ja hommikul kohe mu hinge puges tunne, nagu ei oleks ma siin kodus. See tunne ei suutnud veel paisuda tugevaks, aga see oli juba olemas, erutas, tekitas küsimusi. Ma äkki jälle ei teadnud, mis saab minust edaspidi. Oleksin väga tahtnud endale koha leida, et pääseda jälle ellu, liikuda seltskonnas.

Ma vaatlesin noort paari, kes iga päev teatud kellaajal mööda läks meie majast. Nad nähtavasti elasid ligidases suvituskohas ja käisid siin ümbruses jalutamas. Nad alati kõndisid käsikäes ja lõbusalt vesteldes, armastasid vist teineteist väga ja olid õnnelikud. Minus kutsus selle paari nägemine esile meeldivat kaastunnet, aga ühtlasi mul oli nagu kahju — enda pärast. «Kus viibib praegu Konrad, — küsisin — miks ta ei ole minuga, miks me ei või samuti käsikäes minna põldudele ja metsa?»

Ja kes-teab milliste assotsiatsioonide tõttu minus äkki tekkis soov näha oma sünnilinna: oleksin tahtnud sõita sinna, sealt maale oma kooliõe Elli juurde, kas või ainult paariks päevaks. Mõtlesin, et ma kauaks sinna ei jääkski, sest ma ei saaks elada ilma Konradita.

Aga mul oli erutav mõtelda, et ma seal võiksin kohata Theodor Veemi. «See vastik inimene siis ei viivitaks oma visiitidega, ja mul ei oleks enam pääsu tema eest. Kuid ma ei pööraks talle mingit tähelepanu, nagu varemaltki, ja kui ka see ei aitaks, saadaksin ta kuradile, nii et ta pärast ei tihkaks näidata nägu. Kui ta on kätte saanud mu viimase kirja, mis saatsin enne sakslaste tulekut, siis oleks mulle arusaamatu tema jultumus. Selles kirjas ma ju ütlesin selgesti, et kuulun teisele ja katkestan temaga jäädavalt kirjavahetuse. See inimene jälgib mind alati ja kõikjal. Leiaks endale mõne teise, viskaks minu peast välja.»

Nõnda mõtlesin ma tookord Theodor Veemist, ja see erutas mind nii, et ma enam ei osanud igatseda oma meestki.

Õues oli tuuline ilm, pugesin ära tuppa, et olla täiesti üksi. Milla keetis köögis lõunat, vaheuks poodi seisis lahti. Mihkel oli läinud kuhugi külla, arvatavasti mitte kauaks. Õhtul pidi tulema Konrad. Ta nüüd ei tahtnud mind kauaks üksi jätta. Ta hoidis mind väga, aga mõnikord ta oli nii järsk oma sõnades, et ma ei tahtnud vaadatagi tema poole.

«Ent kui Konrad õhtul ei tule, — jätkasin oma mõttekäiku — siis lähen homme linna, et järele kuulata võimalusi, kuidas pääseda oma sünnipaika. Selleks on kindlasti tarvis luba, aga kas ei ole kardetav minna komandantuuri Konradi naisena? Pean vist esitama oma tüdrukupõlve tunnistuse, — ah jaa, uut mul ju ei olegi veel, — nii et selle poolest asi peaks olema korras. Kui Konrad saaks kuskilt raha, siis sõidaksin nädalaks ajaks.»

Kuid päev kaldus õhtule, ja minu mõtted hakkasid võtma teist suunda. «Kas Konrad lubab mul sõita? Teadagi, et ta protesteerib, ja võib-olla ma ei sõidagi. Või kui sõidan, siis küll rahutu südamega. Konrad ju oskab nii imelikult väljendada oma kurbust ja rahulolematust, et see jääb mulle meelde nagu naelutatuna.»

Ah, ma olin siiski õnnelik, ma olin uhke, et mul oli nii südamlik sõber. Mulle meeldis tema profiil: teravad jooned, kõrge otsaesine, kongus nina, selles oli midagi suursugust. Alati, kui vaatlesin teda, tekkis mu südames nii soe tunne, mu rind nagu paisus ja avardus.

Ja selgi õhtul ma läksin talle vastu rõõmsas erutuses. Ning ma ei pettunud mitte: ta tuli.

*

Mul oli igav. Ma olin jälle üksi. Päevad kadusid päevade järele ja ma olin üksi. Paljukese aega viibis Konrad minuga? «Sündmused arenevad,» seletas ta. «Iga silmapilk on kallis: peab tegutsema.» Ja ta tegutses: pidas ühendust

seltsimeestega, käis Tartus mingisuguseil saladuslikel kohtamistel, ütles tutvusi sobitavat saksa sõduritega. Mu süda aimas paha: kuigi Konrad liikus äärmiselt ettevaatlikult, ma ei suutnud uskuda, et selline tegevus võiks lõppeda hästi.

Konrad tegutses, ning mina ei teadnud, mis ette võtta. Käisin ringi nagu inimene, kel puudub jalg või käsi või mõni meeleorgan. Päevad kulusid tegevuseta, ei olnud, millega aega viita, ei olnud inimest, kellega sõna kõnelda: kõik olid tegevuses. Tundsin end üleliigsena nende keskel, ei tahtnud olla neile takistuseks. «Miks pean ma istuma nõnda?» küsisin endalt. «Miks ei võiks ma rakenduda tööle, hakata teenima? Ma ei saa midagi, kui jään ootama. Varsti tuleb sügis, on tarvis osta sooje riideid, kust võtta raha selleks? Tahaksin töötada, siis tuleks mulle tagasi ka elurõõm ja tervis. Oleks kõigil kergem.» Ja minus sai kindlamaks kui kunagi enne otsus: otsida endale koht.

Mul oli igav. Ma astusin Konradi juurde ja kutsusin teda metsa. Ta ei tulnud kaasa, ma muidugi läksin üksi. Oleksin kangesti tahtnud minna seenile ühes mehega. Mind ei rõõmustanud niipalju seened toiduainena, kui just nende korjamine. Lähed ja otsid, leiad seene, ja sulle näib, nagu oleksid leidnud midagi haruldast. Nimelt siht, saavutatud siht rõõmustab inimest. Nüüd muidugi ei sobinud mulle seente otsimine. Tuli jalutada niisama.

Ja varsti ma pöördusin koju. Konrad ei olnud veelgi tujus. Ma ei julgenud talle läheneda, ja minu hinges hakkas tasakesi pead tõstma igatsus «inimese järele, kes mind mõistaks». Seni ei olnud mulle kedagi tarvis peale Konradi. Meie mõistsime teineteist väga hästi. Aga nüüd ta nähtavasti enam ei tahtnud osutada mulle tähelepanu. Selline kohtlemine võib noort naist hirmsasti haavata. Mis oleks olnud, kui Konrad minuga oleks tulnud metsa? Mõtles, mõtles vahetpidamata, siis tahtis hakata jalgsi linna minema ja lõpuks läks külla hobust otsima homseks.

Selline ebaloomulik eluviis muidugi mõjus raskesti tema tervisele. Ta muutus närviliseks, pea tal alati valutas, seda enam, et ta suitsetas väga palju. Ta oli jäänud kole kõhnaks. Mul oli kahju temast. Aga ta ei tahtnud muuta oma eluviisi, ei tahtnud kuulata minu sõnu.

Võib-olla ta oleks mind kaasa võtnud külla, kuid Milla oli läinud põllule tööle, ja ma pidin vaatama poisi järele. Ilm muutus vihmaseks ja tuuliseks, ma ei saanud välja jääda. Pugesin tuppa, väike Ants heitis voodisse, ma hakkasin lugema. Lugesin pisut Tuglase «Felix Ormussoni», kuid see ei suutnud mind huvitada. Ilusad, suured sõnad, kuid mitte mingit tõelist elamust nende taga. Eelistasin lihtsat, teeskluseta kujutust.

Tuli Konrad ja ütles, et saab sõita alles esmaspäeval. Milline külm ta oli minu vastu! Ma ei kannatanud seda enam, vaid laususin etteheitega: «Teie, mehed, tahate, et naine oleks alati lõbus, kuid ise te ei tee midagi, et teda lõbustada.»

Konrad pööras pead, vastas pisut nagu irooniliselt: «Mis ma siis sinu arvates peaksin tegema? Tantsima, laulma, jutustama muinasjutte päevad otsa? Aga millest me siis elaksime, kõnelemata muudest ülesannetest?»

«Ma ei taha sugugi, et sa minuga tantsiksid päevad otsa. Kuid kõnelda vahetevahel, teha mõni jalutuskäik — seda sa minuga ometi võiksid. Nii ma tunnen, nagu oleksin ma sind tüüdanud, nagu taanduksid sa minust järjest kaugemale, nagu jääksin sulle võõraks.»

Konrad mõtles nagu millegi üle järele, kuid siis ta heitis selle endast äkilise pearaputusega, võttis mu sülle, kaisutas tugevasti ja seletas:

«Ma näen, et olen sind seni kohelnud pisut valesti. Uskusin, et kui sa oled end vabatahtlikult sidunud minuga, «mässumehe» ja hulkuriga, siis sa sellega teatud määrani oled loobunud harilikest kodanliku mugavuse ja lõbu nõuetest. Eeldasin sinu poolt teatud ohvrimeelt kanda minuga mu

saatust, ükskõik, milline see ka oleks, tahet olla mulle sõbraks ja seltsiliseks. Uskusin, et sa mind ei püüa ära kiskuda mu ülesannete juurest, vaid koguni õhutad ja vaimustad sellele tööle, mis ma olen valinud. Aga nüüd ma näen, et sa siiski veel kõvasti kinni oled oma väikekodanlikus minevikus, et sa veel ei ole harjunud minutaolise hingelaadi ja eluviisiga.»

«Aga mul on ju igav istuda alati üksi,» püüdsin ma vastu vaielda, endal pisarad silmis.

«Tean, tean,» jätkas Konrad, silitades mu juukseid. «Teie, naised, tahate, et oleksite armastatud mehele kõik: kogu tema elu sisu ning mõte. Aga meil, meestel, on peale selle veel teine ja sugugi mitte vähem ülesanne: anda sisu ning mõtet ühiskonna elule. Ja kui me teie arust liiga palju pühendume sellele teisele ülesandele, siis te tunnete end mahajäetuina, üksikuina. Ma arvan, kui me koos hakkaksime töötama selle teise ülesande kallal, siis sul ehk oleks parem, kergem, siis sa pääseksid üksindusest.»

«Ma praegu muud ei igatsegi kui tegevust.»

«No vaata, siis on ju kõik korras,» naeratas Konrad.

10.

Midagi pidulikku oli sel päeval õhus. Mis nimelt, seda ma ei osanud määrata. Päikest ei olnud näha, kuid läbi pilvede imbus mingit imelikku valgust. Kogu loodus oli nagu valmistumas mingile suurele salapärasele sündmusele. Mu meel oli haruldaselt rõõmus, oleksin tahtnud laulda, hõisata, ära lennata kuhugi ühes Konradiga. See päev oli terveni meie päralt. See oli üks neid purpurseid päevi, mis olid mu hingele nagu lunastuseks. Selle päeva me hulkusime mööda metsi, põldusid, jõekallast, hullates ja muretult lobisedes. Konrad oli nagu ümber sündinud, tundsin teda, nagu harukorril, mitte üksi mehena, vaid ka sõbrana. Ma olin õnnelik ja ütlesin vaimus-

tusega Konradile, et on teostunud mu ammune unistus: tema on mulle kõik. Ja ma nägin, et Konradi silmadki särasid õnnest.

Konrad pidi järgmisel päeval linna minema ja kutsus mind kaasa. Ma olin talle tänulik selle kutse eest, kuid ütlesin, et ei tahaks minna, enne kui ta on tagasi tulnud: vahest ta saab kuskilt raha. Ma ei tahtnud sõita ilma rahata, niikuinii ma ei oleks midagi saanud kaasa võtta, siis vähemalt kavatsesin anda natuke raha emale. Ema seisukord oli ju väga halb. Viimati Konrad oli kõnelnud, ema kaevanud, et tal ei olevat puid, pidavat tassima metsast hagu. Ta olevat juba kolm kuud tagasi tellinud kuskilt puid, maksnud rahagi ära, kuid siiamaale ei olevat toodud. Harry oleks võinud teda aidata, kuid too suurt ei hoolinud emast ja naine tal oli ka väga ihne. Konrad oli nõus, et peab aitama, niipalju kui saab.

Kõnelesin Konradile ka oma tulevikukavatsusist. Kujutlesin väga ilusti meie elu linnas. «Elame kahekesi, korter: tuba ja köök. Lihtsa sisustusega, kuid armas, mugav ja soe. Meie mõlemad teenime. Ma ise valmistan hommiku-, lõuna- ja õhtusöögi. Tõusen varem üles ja teen kõik päevaseks valmis. Õhtul me kas istume kodus, sina lugedes, mina tehes käsitööd, või käime tarvilikel koosolekuil, teatris, kinos. Mõnikord meile tuleb võõraid: einetatakse ühes, kõneldakse, vaieldakse. Veereksid õnnelikena päevad, õhtud, ööd. Ma mõttes elangi juba nendes.»

Konrad naeratas: «See kõik on ju väga kena, aga sa vist unustad, et oleme sotsiaalselt siiski väga ebaharilikus seisukorras, et endile võimaldada seda luksust.»

«Ei ole ilmas midagi võimatut, inimene loob ise oma saatust. Miks mina ei või saavutada seda vähestki õnne, millest unistan?»

«Meie õnn on töörahva võidus,» lausus Konrad, tahtis nagu veel midagi lisandada, kuid jäi järsku vait ja tõmbas mind edasi kõndima metsavahelisel jalgrajal.

Ta oli nii armas, nii võluv, ma ei tahtnudki enam kõnelda. Sellel päeval olime vabad, see päev oli meie päralt. Ma olin õnnelik.

*

Sügis ligines kiiresti. Kogu loodusele oli laskunud mingi nukrusevari. Loodus närtsis, kõdunes, suri. Mulle mõjus see närtsimine masendavalt. Ma tundsin, nagu kistaks mu enda hingestki välja midagi heledat, kaunist. Eriti, kui õues oli vaikne jahe ilm. Seda tajusid kui sügavat kurbust, protestita alistumist millelegi. Hoopis kergem oli hingata, kui tõstis tuult ja lõid kohisema kõrged männid, tüvede kõikudes ning praksudes. Siis tundus, nagu tahaks loodus endalt ära heita surmaeelset und ning tagasi laskuda õrna kevade ja sooja suve kaisutusse.

Õhtuti tõusis jõelt udu. Oli niiske, külm. Naabruse suvituskohast lahkusid suvitajad. Ma ei näinud enam noort paari, kes varemini meilt iga päev oli mööda käinud. Kõikjal jäi tühjaks, igavaks. Suvi oli kadunud tähelepanemata: poleks seda õieti nagu olnudki.

Oli meilgi aeg kolimisele mõtelda. Ma oleksin meeleldi tahtnud, et Konrad oleks Tallinnasse tagasi läinud. Seal oli koguni teine keskkond, seal tundsid ennast palju paremini ning vabamana kui mujal. Mingi soe, sundimatu seltsimehelikkus ja suur idee oli ühendanud neid inimesi, kelle keskel Konrad oli liikunud. Oli tunne, et nad ei püüdnud üksteiselt midagi saada, et neil kõigil oli hoopis tõsisem, kõrgem siht, ja sellepärast oli nendega rõõmus viibida. Oleks tahtnud jälle niisuguste inimeste seltskonda, oleks tahtnud osa võtta nende ühistest huvidest, tegutseda koos nendega üldiseks hüveks. Selline vaikus ja üksindus tegi mind haigeks.

Oleksin tahtnud, et mu ümber kõik liiguks ning elaks: elaks suurt, julget, loovat elu. See tuim rahu tuletas mulle meelde väiklust, haigust, surma. Oli momente, mil päris piin

oli Konradiga vaikides käia. Siis tundus mulle, nagu oleks ta minust mingipärast taandunud kole kaugele, nagu lahutaks mind terve igavik sellest alati mõtlevast inimesest. «Inimhing on vangla, kuhu on lukustatud see tükike elu, mis on igaühele oma, need mõtted ja tundmused, mida ei saa enesest ära anda. Kui ma oleksin suutnud lugeda Konradi mõtteid ja tunda tema tundmusi, täiesti, ilma ülejäägita, meie oleksime mitu korda õnnelikumad olnud kui seni. Aga on võimatu viimseni seda kaasa elada, mida elab teine inimene, võimatu, kui seda ka kõige tahtmise ja innuga püüda. Igale inimesele jääb vähemalt osa omi arusaamisi ja veendumusi, kirgi ja kalduvusi, mida ta ei saa kellegagi jagada ega kellelegi mõistetavaks teha.»

Ma olin püüdnud Konradi siseellu tungida oma mõistuse ning loogikaga, ma arvasin teda teatud määrani mõistvat, aga siiski oli mulle täielikuks üllatuseks osutunud tema avaldus ühel eelmisel õhtul. Ma hakkasin mõtlema meie seniseist vahekorrist ja leidsin, et olin Konradi vastu sageli ülekohtune olnud. Olin uskunud teda mõnigi kord viibivat oma mõtetega minevikus, aga nüüd ma veendusin, et talle oli siiski kõige tähtsam tema ühiskondlik ülesanne. See rõõmustas mind, aga sisendas mulle ühtlasi uusi kahtlusi ning kartusi. Üldiselt ma enam-vähem teadsin Konradi käikusid ja toiminguid, mulle jäi mulje, nagu ei oleks need eriti hädaohtlikud, kuid konkreetseisse üksikasjusse ta ei olnud mind kunagi pühendanud. «Ja kas ei peitunud just neis üksikasjus midagi, mis võis talle saatuslikuks saada? Miks ei avaldanud ta mulle siiski kõike?»

See oli pikk, lõpmata pikk päev. Mul ei olnud muud teha kui lugeda ja mõtelda. Konrad oli linnas. Ma hakkasin juba harjuma selle tõsiasjaga, et ta võis minust eemal viibida, et minu armastus ei saanud tema ülesannet asendada. Ma teadsin, et tema käigud olid tarvilikud, et ta ei läinud neile lõbu pärast, et ta ei kippunud minust eemale. Aga ma olin mures

tema pärast. Kas sai ta kuskilt raha või ei saanud? Ja kui ta ei saanud, mis me siis peale hakkame? Kas tuleb ta siis täna üldse koju? Ja kuidas ta saabki koju? Kas ta viimaks ei pea tulema jalgsi? Hommikul ta ei võtnud palitut kaasa, kuigi palusin seda teha. Ta on üldse sõnakuulmatu ja isemeelne. Ta on nii kindel enese peale, et usub saavutavat kõik, mis iganes tahab. Aga viimaks tal siiski ollakse jälil? Ta vangistatakse? Ja ta ei tulegi täna tagasi, ei tule üldse kunagi enam?

Nii pikka edenes see päev. Tuhat küsimust, tuhat kahklust keerles mu peas. Mu süda aimas paha. Ta oli raske nagu kivi ja valutas arusaamatult. Mingi tardunud, jubestav vaikus täitis loodust. Kõik oli nagu seisatanud kuulatama, oodates mingit ennet. Mul oli õudne, ma kippusin ihu-hingega siit ära, ma ei tahtnud enam silmapilgukski maale jääda.

See suvi oli läinud, kurb, vihmane, kuid siiski kaunim kui paljud eelmised. Olin rikastunud hingeliselt, olin olnud õnnelik — imelikus, ärevas õnnes. Kehaliseltki olin nagu sirgunud, muutunud täidlasemaks, kuigi näost seda ei olnud märgata. «Mis ootab mind linnas?» küsisin. «Kas jälle kannatus, vaevlemine eluraskustes? Kas jälle puudus, nälg?»

«Oleks hädasti tarvis 25 rubla, et lombardist välja lunastada talvepalitu ja sõrmus. Kleidid on kõik kantud, kõlbab veel ainult üks pluus ja seelik. Konrad lubas osta uue kleidi ja saapad. Ühest vanast kostüümist saaks veel midagi teha lasta, sügise- ja talvekübarat oleks vaja. Aga kust võtta raha?»

Nii lõppes mu päev üsna väikeste muredega.

*

Aga õhtuhämarikus tuli Konrad: tuli jalgsi, väsinuna, näljasena, ja mu esimene küsimus oli:

«Sind püütakse?»

Ta ei vastanud kohe, näis nagu järele mõtlevat, kas ütelda või mitte, ja tema hääl otsekui värises pisut, kui ta seletama hakkas:

«Oma naiseliku instinkti abil sa aimad tõtt. Üks seltsimees, kes Venemaaga sidet pidas, on Peipsil sakslaste kätte vangi langenud. On karta, et temalt mõningaid organisatsiooni kohta käivaid andmeid kätte saadakse. Sellepärast ei ole ettevaatus ülearune. Siia me igatahes enam jääda ei või. Peame linna kolima. Küllap siis näeb, mis edasi saab.»

Mind kohutas see teade väga. Kuigi ma südames ammugi olin kartnud, et asi lõpeb sissekukkumisega, ei olnud ma siiski veel täiesti kaotanud lootust: ehk läheb kõik hästi. Kuid see teade purustas mu viimse lootuse, ja ma olin meeleheitel.

«Ei ole ju veel midagi juhtunud,» püüdis Konrad mind lohutada. «Igast hädaohust leidub mingi pääsetee, ja ma usun, et sellestki lõksust terve nahaga pääseme. Olen veendunud, et too seltsimees minu kohta väga täpseid andmeid ei anna, lihtsalt sellepärast, et tal neid ei ole. Ja nii, nime järgi, võivad nad mind kaua otsida.»

«Aga sa liikusid ju nii sagedasti Peipsi ja Tartu vahet. Keegi võis seda märgata, sind jälgida.»

«Eestis on väga palju isikuid, kes liikusid sama teed: mustlased, maaliitlased, vaimulikud, kerjused, saksa sõdurid. Peab oskama ennast poetada teiste sekka, see on kõik.»

«Tähendab: sa maskeerisid end nendeks isikuteks, tarvitasid nende riietust, võib-olla koguni dokumente? Aga kuidas mina seda kunagi ei märganud?»

«Sina ei võinudki seda märgata, sest kodust lahkusin ma alati nii, nagu olen. Kodus ma ei pidanud midagi «kahtlast», sinu, venna ja teiste pärast, ning üldse — et oleks kindlam. Aga tee ääres on mul häid seltsimehi, kel leidub, mida vaja. Kuid mul ei olnudki tarvis täielikku «ümbersündimist»: mul ei tulnud kellegi eest põgeneda.» Ja Konrad jutustas oma seiklustest Peipsi ja Tartu vahel.

Kuulasin tema juttu hinge kinni pidades. See erutas kuidagi veetlevalt oma romantiliste seikadega, hädaohtude õnneliku lahendusega. Kuid kõik see ei suutnud ometi hajutada minu kartust ja hirmu Konradi saatuse pärast. Ma ei saanud siiski uskuda, et Konrad oleks jäänud täiesti märkamata, et keegi kuidagi tema jälile ei oleks sattunud. Mul tuli meelde vahejuhtum Kusta Ubalehega, oleksin tahtnud sellest mehele kõnelda, kuid et mitte enese vastu kahtlust äratada, jätsin selle. Ainult mõistamisi puudutasin seda, kui laususin:

«Võib-olla sa mujal olidki ettevaatlik, aga Tartus sa käisid täiesti vabana, maskeerimata. Küllap seal leidus mõni, kes hakkas sinu isiku vastu huvi tundma ja uuris välja su nime ning asukoha.»

«Tartus ma liikusin enamasti ainult õhtuhämaras ja kui mõnikord päeval, siis ainult kõrvalisi tänavaid. Sa pidid seda isegi märkama. Ja lõpuks — lõpuks peab olema ka julgust ning eneseusaldust. Hädaohust pääseb vahel kõige paremini nii, et sellele otse vastu tormata.»

Olin jälle meeleheitel. Ei aidanud enam mehe lohutus, ei tema headus ega õrnus. Mul oli õudne hirm tema pärast. Ma nägin juba vaimus sakslaste püssitääke, Konradi vangistust, mahalaskmist, enesegi surma. Mehe sülelusteski ma ei suutnud seda kõike täiesti unustada. Kõrv aina kuulatas iga kahinat väljas, silm otsis pimedusest liginevaid raudkiivreis kujusid. Ja kuna mu silmist pisarad aina voolasid, kasvas mu hinges viha nende vastu.

*

Hommikul vara asusime teele. Võtsime kaasa kõige tarvilikumad asjad, kõik muu pidi Mihkel hiljemini järele tooma minu ema juurde. Oli kurb see lahkumine. Väikest Antsu ma ei saanudki jumalaga jätta, ta magas alles rahulikku und. Millaga aga kujunes jumalagajätt õige südamlikuks. Pidin

imestama, avastanud selles alati vaikivas ja omaette askeldavas tööinimeses tundliku hinge. Muidu ebasõbralik Mihkelgi lausus meile mõne julgustava sõna. Ja sel momendil ma soovisin ka endale nende lihtsate inimeste tõsidust ning vastupidavust.

«Kui meid keegi peaks otsima — võib juhtuda, et tulevad mõned,» seletas Konrad lõpuks nagu vastu tahtmist, «siis vastake neile, et oleme Tallinnasse sõitnud. Unustasin seda õhtul ütlemast. Ja muidu — ärge kartke: sakslased ei jää enam kauaks siia.»

Astusime väravast välja. Päike tõusis veripunase kuulina kaugete metsade kohale. Loodus ärkas öisest unest, õhus tundus niiskust ning jahedust. Tuult ei olnud, puud seisid sirgeina ja tõsiseina. Mõni üksik lind vidistas okstes. Kõikjal tundus sügise algust.

Mu meel läks haledaks, Konradilgi nagu oli kahju lahkumisest. Aga kohe ta viskas pea selga, võttis minul käe alt kinni ja hakkas lõbusasti vestlema. Ta kõneles ükskõikseist asjust, nagu kartes puudutada meie praegust seisundit, ja ma jäin pisut rahulikumaks. Olin tänulik talle ja surusin end kõvemini tema vastu, nagu tahtes teda kaitsta, julgustada, soojendada.

Venitasime oma teekonna tahtlikult päevapikkuseks, käies kõrvalisi teid mööda metsi ja põldude vahel, hiilides kaugelt ringi ümber inimelamute, sageli peatudes ja nagu midagi kuulatades. Olime ju kaks põgenejat, kaks rändajat läbi kannatuste, vaesuse ja kireva elu. Mulle on see päev teravasti mällu jäänud: nagu mingi vaselõikes maal seisab see mu silme ees, selgete joontega, karmi, suursuguse ilmega. Ja Konrad! Valus piste läbistas mu südant igakord, kui ma talle otsa vaatasin. See kõhn tõsine nägu tungivalt kaugusse vahtivate silmadega ei olnud nagu enam siit maailmast, mingi sõnulseletamatu sügav kurbus, nagu oma traagilise lõpu aimus, paistis mulle ta väliselt külma ja rahuliku maski tagant. Mu põlved

lõid kõikuma teda vaadeldes, ma oleksin tahtnud teda päästa, ära kiskuda sellest kohutavast, mis talle lähenes, aga samas ma taipasin, kui nõrk, kui väeti ma olen, et teda aidata. Oleksin tahtnud ühte sulada temaga, ühes temaga kaduda, hajuda siit tigedast maailmast, ärgata kuskil teisel planeedil, rahulikuna ning õnnelikuna. Ja ometi ma tundsin, kui tugevasti, kui valusasti olime mõlemad seotud selle maailma, selle kannatavate ja võitlevate inimeste külge, kaasa elama nende ja teineteise saatust. Ja ei olnud enam pöördumist sellelt teelt, millele olime astunud, oli juba hilja kõrvale põigata. Seal kuskil kaugel liikusid inimmassid, kes hoidsid oma ülesande jaoks nagu ahelais Konradi tahet, ja mina olin end vabatahtlikult temaga ühendanud.

Konrad näis märkavat mu siseheitlusi. Ta vaatas mulle otsa terava, tunnistava pilguga. Ja nagu veendudes milleski, mille üle ta seni näis kahelnud olevat, algas ta tõsiselt:

«On olemas kaks maailma: vaeste ja rikaste maailm. Rikkad kurnavad vaeseid kapitali ja riigivõimu abil, vaestel ei ole muud õigust kui orjata, muud vabadust kui oiata. Neil ei ole midagi ühist teineteisega, nende vahel valitseb viha. Praegu on see viha puhkenud sõjaks. Sõjaks, mis peab hävitama maa pealt ülekohtu ja vägivalla. Sõjaks, mis peab kukutama kapitalismi kui selle ülekohtu ja vägivalla põhjustaja. Sõjaks, mis peab looma igale inimesele ühesuguse õiguse ja võimaluse elamiseks. Sõjaks, mis peab tooma maa peale rahu ning õnne. Olen sõdur. Lähen otsejoones edasi. Mingit kõrvalepõiget enam ei ole. Rahu ei tehta enne, kui on saavutatud võit. Aastasadasid on kapitalistid töölisi kohelnud nagu neljajalgseid tööloomi, on külvanud maa peale vaesust ning häda ja peavad nüüd paratamatult tasuma oma langemisega. Kes tuult külvanud, see lõigaku tormi. Oled naine vaesest maailmast. Peaksid teadma, kellele kuulub sinu poolehoid. Kuid oled saanud kodanliku kasvatuse, armastad kodanlikke mugavusi ja mõnususi. Veel ei oleks sul hilja pöörduda.

Võitlus kestab kaua. Meie silmad võib-olla ei näe veel täielikku võitu. Ja siis sul ehk oleks kahju oma «kaotatud elust».»

Konrad oli kõnelnud kirglikult, veendumusega. Ma ei kahelnud silmapilkugi, ma vastasin:

«Ükskõik, mis ka tuleb, ma jään sinuga.»

Rikkus ja vaesus ja raske võitlus! Mõte sellest äratas elavaks minu elu Tallinna ajajärgu. Tundsin, et mulle jälle ligi tuleb see revolutsiooniline keskkond, mille vahepeal olin unustanud. Selles oli midagi salapärast, romantilist. Olin vaimustatud Konradi osavusest ja julgusest, tema kirglikust andumusest oma ülesandele. Mu kujutelus kerkisid esile mitmesugused hädaohtlikud seisukorrad ja ma otsisin neist võimalikku pääsu südame värisedes kartuse ja lootuse vahel.

Aga ma olin siiski ainult naine, nagu ütles Konrad. Samas mu hinge vallutas jälle hirm ning õud Konradi pärast. Ma ei suutnud uskuda, et ta pääseb. Mul oli valus vaadata tema nägu.

Õhtu oli kätte jõudnud. Liginesime linnale. Paistsid esimeste majade tuled. Taamal katuste kohal lasus sünge hämarus nagu ääretu vaip. Taevas läänes oli tõmbunud raskesse pilve.

Konrad võttis kübara peast ja lükkas sõrmedega läbi juuste.

«Peab varsti lahkuma,» seletas ta pisut nagu väsinud häälel, «linnas meil oleks kardetav kahekesi liikuda. Pea meeles: nüüdsest peale sa oled jälle Lilli Niitmaa ja mina — minu nime sa hoia igal pool ainult enese teada. Kui sa mind kunagi tänaval peaksid nägema ja ära tundma, siis oleks parem, kui läheksid mööda. Jää ilusti ema juurde, küllap ma sulle seltsimeeste kaudu teatan, kus kunagi kokku saame. Kui sa kodus oled, siis hoia mingi lill tänavapoolsel aknal, kui välja lähed, siis võta ära: see olgu meie salakeel. Ja ära räägi midagi, ka mitte emale.»

«Aga sina — kuhu jääd sina?»

«Minu pärast sa ära karda, oskan ennast varjata. Ja ega see sakslaste võim enam kaua kesta, varsti nad kolivad välja meie maalt.»

Olime tulnud esimesse kitsasse tänavasse linna serval. Konrad vaatas ringi ja veendudes, et kedagi ligidal ei ole, haaras mu ümbert kinni ja suudles mind pika, pika suudlusega. Tema huuled ning käed olid palavad kui tuli. Ma katsusin tema pulssi: see lõi väga kiiresti.

«Sul on palavik. Sa oled haige.»

«Ah, pole midagi. See läheb mööda,» vastas ta ja sammus kiiresti pahemale.

Ma vaatasin, kuni tema kuju oli kadunud nurga taha, siis pöördusin ümber. Ei olnud kedagi näha. Pimedus. Tühjus. Üks koer vaid kükitas värava all. Kuskilt langes kollaseid lehti mu jalgade ette. Sügis. Külm.

Ma läksin.

Mul oli viis marka taskus. Ja Konradil ei olnud ka raha.

11.

Ma ei talunud kaua seda üksindust. Esitades neiupõlves võetud «näpupassi», nõutasin komandantuurist sõiduloa oma sünnilinna pääsmiseks. Otsustasin ning teostasin selle kiiresti, silmapilkugi kahtlemata, nagu palavikus, nagu kellestki tagaaetuna. Ja paar tundi pärast seda, kui olin loa saanud, ma sõitsin ära. Konradit ma enam ei näinud, talle jätsin kirja, ema üksi saatis mind vaksalisse. Ta oli kurb ning vaikne sel päeval; kuigi ma talle sõnagi ei olnud lausunud, näis ta nagu midagi aimavat, ja jumalagajätmisel kippusid tal pisarad silmi. Ta oli siiski hea ema, ma ei süüdistanud teda enam milleski.

Vaguniaknast, kui rong juba liikus, silmasin Kusta Ubalehte. Ta oleks mind nagu ära süüa tahtnud oma niiskete hal-

lide silmadega, ja tema suu ümber mängles mingi võigas, kahjurõõmus naeratus. «Mis tahab see inimene minust? Miks jälgib ta mind?» sähvatas mul mõte läbi pea. Ja mingi sisemine hääl ütles mulle, et ma selle inimese pärast kord elus saan kannatada. Mul oli kahju lahkuda Tartust, kus ikkagi kuidagi oleks võinud Konradit kohata, aga ühtlasi nagu heameel, et vähemalt ajutiseks sealt eemale pääsesin. Mul oli mingi aim, nagu oleks mind kohale jäädes võinud tabada raske õnnetus. Mis see oleks võinud olla, seda ma ei osanud seletada, aga kuidagi ma seadsin selle ühendusse Kusta Ubalehe nimega. See mees oli juba välimuseltki jõhker ning vastik, ma uskusin temast kõike esimesest nägemisest saadik.

Aga kodulinnas ootas mind uus soovimatu üllatus. Juba järgmisel päeval ma kohtasin Theodor Veemi, keda ma samuti ei tahtnud näha. Olin kirjutanud kirja Ellile, viinud selle posti ja sammusin endamisi mõteldes (mäletan kindlasti: ma mõtlesin Konradist) tädi poole, kus peatusin. Teel sinna tabaski mind Theodor Veem.

Kui ma nüüd elutargemana ning kogenumana tagasi mõtlen sellele, siis ma ei saa mitte tunnistada, et ma olin täiesti ükskõikne tolle punaste juuste, laia näo, jämeda nina, suurte hammaste ja väikeste hallikate pilusilmadega noormehe vastu. Olin temaga tutvunud neljateistkümne-aastasena, ja sellest ajast oli ta mind kõikjal jälginud. Mäletan: ta ei meeldinud mulle kunagi, ma põgenesin tema eest, ma enda meelest otse vihkasin teda. Kuid kõigest hoolimata kiskus mingi tung mind alati tema poole. Ta austas ja armastas mind sügavasti, pidas mind oma pühaduseks, rikkuseks, ideaaliks. Ma olin talle alati uhke, ligipääsematu, aga tema esines minu ees nagu ori. Iga minu sõna, iga minu pilgu püüdis ta kinni nagu väärtusliku kingi; kõik, mis ma laususin, oli tema meelest õige. Õpilasena ta tõi mulle kritiseerimiseks oma maalitöid, ma nägin selgesti: need kõik olid minule pühendatud. Ühed, mis leidsin nõrgad olevat, võttis ta tagasi häbi-, kahju- ja piin-

likkusetundega, teised aga, mis ma heaks kiitsin, annetas ta mulle arglikkude sõnadega. Sageli leidis ta mind järve ääres üksi istuvana ja kaugusse vahtivana, südames haledus enese vastu ja hardus looduse ülevuse ees. Siis imetles ta minu «sügavat loodusearmastust» ja ülistas minu «erilist unistuslikku hinge». Hiljemini, kui ma juba kodulinnast ära olin, saatis ta mulle kirju «igavese truuduse» vandega ja külastas mind mõnigi kord ootamatult, nii Tartus kui Petrogradis. Mind vihastasid need külaskäigud (ma olin Tartus tutvunud Hannesega ja Petrogradis oma «esimesega»), aga tema ei küsinud sellest, talle oli see ükskõik. Ta seletas alati, et elab ja töötab ainult minu pärast, et tahab saavutada mind. Tal oli raudne tahtejõud, aga mind ta ometi ei saavutanud. Tuli Konrad, ja ma lõpetasin temaga koguni kirjavahetuse.

Nüüd teda uuesti kohates oli mul mingi vastikuse- ja rõõmusegune tunne. Südames ma ei olnud tahtnud teda näha, aga tõeliselt oli üsna hea temaga kõnelda ja vanu aegu meelde tuletada. Tema muidugi ei jätnud juhust kasutamata, et jälle kord oma tundmusi avaldada. Kuigi ma selleks millegagi põhjust ei andnud, hakkas ta juttu tegema minu abielust. Mulle tundus, nagu tahaks ta, et ütleksin end olevat õnnetu, ja siis ta oleks õigustatud esinema minu «päästjana». Ta tegi isegi katset haarata minu kätt, mida ta varemini iialgi ei olnud julgenud.

«Ei, ei,» tõrjusin seda: «ma armastan ja austan oma meest, ärge kõnelge mulle oma tundmusist.»

Ta jätkas mingi salapärase naeratusega:

«Kordan siiski oma ettepanekut — tuleviku jaoks. Juhul, kui jääte üksi, siis saate minu omaks.»

«Kui midagi niisugust peaks juhtuma,» vaidlesin jälle, «siis ei ole mul elu maailmas. Ma olen liiga kiindunud oma mehesse, et elada üksi ning kannatada.»

Tema silmad muutusid imelikult kurvaks, nagu oleks ta midagi kahetsenud, ja ta lausus:

«Jah, nüüd ma näen, et ei ole olnud teid väärt. Teis on kõik nii eriline — olete terveni minu unistus, aga kuulute mulle ka ainult unistuses. Tõeliselt olen teid ammugi pidanud loovutama teisele.»

Vaene noormees, mul oli temast kahju, aga ma ei saanud sinna midagi parata, et võisin talle olla ainult õde. Ma ei leidnud temas midagi külgetõmbavat, ma ei oleks temasse kunagi armunud, ma ei tahtnud teda.

«Ma soovin teile kõike head,» katsusin teda lohutada, «ja soovin, et teie unustaksite oma «sümpaatia». Abielluge, kellega tahate, südame valiku järgi ja saage õnnelikuks. Te olete noor, tugev, julge ja terve mees, miks ei või teid keegi armastama hakata? Ja küllap see armastus ravib teid terveks.»

Sellele ta ei vastanud midagi, palus aga, et ma talle vähemalt kirjutaksin, kas või ainult kord kuus. See valmistavat talle suurt rõõmu: lugeda minu kirju.

«Rumalus,» vastasin järsku, «rõõmust ei või siin olla juttugi. Ma kuulun teisele, meie armastame teineteist, oleme õnnelikud, milleks siin kolmas? Mu mees võib mõtelda kesteab mida, milleks kirjutada? Ei, ma ei taha oma elu hävitada.»

Ja ta läks, kurvana, kuidagi kössivajununa, see julge ning tugev mees.

Nüüd ma tean, tema armastas mind orjaliku armastusega, ja ma sallisin teda sellepärast, et see meeldivalt kõditas minu naiselikku egoismi, et tema ülistavad ja imetlevad sõnad tugevasti õhutasid minu eneseväärtuse-tunnet. Milline naine ei tahaks, et tema oleks kõrgeim väärtus, niisugune kallisasi, mille eest mees oleks valmis andma rõõmuga kõik: oma elu, oma vara, ühe sõnaga: mis mehele asendaks kõik muu siin maailmas? See oli orjalik armastus, ja ma pidasin end selle armastaja vastu ülal nagu orja vastu. Kui ma kahetsesin teda, kas mul siiski ei olnud heameel, et ta kannatas — kannatas

minu pärast? Kas see ei olnud jälle ohver minu naiselikule enesearmastusele? Midagi samasugust olin juba kord varemini tundnud Kusta Ubalehe puhul.

*

Mind vallutas jälle rahutus. Ma olin mures Konradi pärast. Oli möödunud juba nädal, aga ma ei olnud temast veel mingit teadet saanud. «Jumal teab, mis temaga võis juhtuda, — mõtlesin — nüüd on ju väga palju areteerimisi. Lahkumisel ta ei olnud päris terve, üldse tema tervis ei ole korras — võib-olla ta haigestus? Jumal, kui kole ning raske on elu! Ma ei taha enam jääda siia, pean minema komandantuuri järele küsima sõiduloa asjus.» Elli ei olnud ka veel kirjutanud ega linna tulnud, oleks väga vaja olnud temaga kõnelda. «Võib-olla ta laenab pisut raha, — mõtlesin — muidu ei pääsekski enam tagasi.»

Oli ilus sügiseilm, aga jahedavõitu, ja ma ei kavatsenud sel päeval kuhugi minna. Kuid tegelikult kujunes kõik teisiti. Tädi juures oli korteris üks vanem saksa ohvitser, nimega Baggert. Ta näis üsna sümpaatne vanahärra, aga tema pilgus oli midagi veidrat, mis mind võõrastas. Ma kartsin seda pilku ega suutnud talle kunagi silma vaadata. Ja nüüd äkki pidime kahekesi koju jääma. Tädi oli endale soetanud korraliku kanakasvatuse ja askeldas alati väljas. Muid elanikke korteris ei olnud. Võtsin mingi raamatu ja läksin järve äärde.

Kuid sealgi ei saanud ma segamata viibida. Vaevalt olin pärale jõudnud, kui eemalt Theodor Veemi nägin liginevat. «Juba jälle üks õnnetu armastaja,» mõtlesin meelepahaga. «Ma ei saa aru, miks need mehed mind peaksid jälgima? Nad ei anna mulle enam kuskil rahu.» Theodor Veem nähtavasti oli aimanud, et mind kohtab järve ääres, ja oli kaasa toonud kolm oma maali: «Sügis», «Naine» ja «Põgenemine». Ta kinkis need mulle ja andis mõista, et viimasel pildil on

«tähendus». Ma vaatasin talle otsa: tema pilgus oli sama veider, võõras läige, mille eest äsja olin ära joosnud. Puhkesin valjusti naerma ja kiskusin pildid puruks.

«Kui teie otsite kergemeelseid naisterahvaid, siis olete minuga küll eksinud. Ma armastan oma meest ega taha teda petta.»

Ja tulingi ära, kuna tema jäi, selg vimmas, silmad maha löödud. Südames ma ei tahtnud teda haavata, võib-olla ta ei mõtelnudki nii halvasti, aga sel päeval ma ei olnud tujus. Olin mures Konradi pärast.

Õhtu eel tuli Elli, ja ma tormasin talle hõisates vastu. Me ei olnud kaua teineteist näinud. Meil oli mõlemail «südame peale» kogunenud väga palju niisugust, mida naine võib kõnelda ainult naisele, mida ta kunagi ei avaldaks mehele. Kui see kõik õigel ajal ei leia väljapääsu, võib see rikkuda naise tuju, teha teda närviliseks, tusaseks ning pahuraks. Nõnda olin minagi üksinduses väga palju «kannatanud» just selle tõttu, et mul ei olnud ühtki sõbrannat, kellega oleksin võinud aeg-ajalt «südant lahutada». Ma olin süüdistanud oma meest ega olnud aimanudki, et olin tihti igatsenud just naise järele: sõbranna järele. Nüüd ma tean seda ja arvan, et oleksin ajutiseks ära sõitnud ka siis, kui Konrad ei oleks pidanudki siirduma «põranda alla». Mulle lihtsalt oli tarvis meelelahutust, mul oli igav olnud maal.

Elli külaskäik oli mulle kõigiti teretulnud. Käisime jalutamas järve ääres, peatusime linnas kaupluste akende taga, lobisesime tuhandest tühjast-tähjast pisiasjast, mis meile tookord näisid tähtsad olevat. Tuletasime meelde ühist minevikku, vahepealset elu, vanu tuttavaid: kes on juba surnud, kes abiellunud, kes teadmata kuhu ära kolinud. Elli kõneles ka Hannesest. Viimati Ellit kohates ja mind meelde tuletades olnud ta väga kurb, masendatud, apaatne. Elli järeldas sellest tema armastust minu vastu. Ma ei eitanud seda. «Kus viibib ta praegu?» mõtlesin. «Kas läheb tal hästi seal kaugel

võõra rahva keskel? Mäletab ta vahel ka mind?» Ma ei olnud siiski veel päris ükskõikne tema vastu.

Koduteel kohtasime jälle Theodor Veemi. Ta oli nähtavasti meile järele hiilinud, ja kui me ühe kaupluse akna taga peatusime, astus ta juurde. Palus minuga kokkusaamist järgmisel päeval: tal olevat mulle midagi väga tõsist avaldada. Ma keeldusin. «Las ootab.»

Öö magasime Elliga ühes voodis. Aga see öö oli väga rahutu. Ma ei saanud Ellist aru. Ta palus mind järele mõtelda, mehest lahku minna. Tema süda aimavat paha: võivat juhtuda suur õnnetus. Mulle näis ta tõesti miraaklina, tarvitades tema oma sõnu.

Ei saanud und kuni hommiku valgeni.

*

Härra Baggert? Mis mees ta oli? See oli veider isik: delikaatne, suuremeelne, heasüdamlik vanapoiss, aga pisut nagu kohtlasevõitu. Tema sõnadest võis järeldada, nagu oleks ta omal ajal olnud suur daamide lemmik ega põrkaks veel praegugi nende eest tagasi. Teinekord ta kiitles koguni avalikult oma rohkete romaanidega. Mulle näis, et ta oli minust «sisse võetud». Ma ei leidnud temas midagi külgetõmbavat, pigemini ta oli ebameeldiv oma tolknevate vurrude ja imelikkude «söövate» silmadega. Ma ei kannatanud nende silmade pilku, see oli mulle vastik. Tulid meelde Konradi sõnad: «elajalikud silmad». Selliste silmadega ta vaatles mind ühel laupäeva õhtul, kui seadsin tädiga saunaminekule. Ta ütles, ma olevat veetlev selles baretis ja võiksin oma mehes esile kutsuda terve «tundmuste tormi». Ma naersin tema kui heasüdamliku «onukese» — lihtsameelse narri üle.

Teisel õhtul olin tema ja tädiga kinos. Oli päris mõnus seal istuda üle mitme aja. Ise ma ei oleks võinud endale lubada seda lõbu: mul oli vähe raha, seda ei jätkunud tagasi-

sõidukski. Härra Baggert oli minu vastu väga tähelepanelik. Ta katsus ettevaatlikult koguni oma tundmusi avaldada. Ma pidin jälle naerma selle üle. Aga ühtlasi tekkis kuskil minu ajusopis veider mõte: mul on nii suur mõju meeste peale, kas ma ei võiks seda kuidagi kasutada — enese ja Konradi huvides? Olin palju lugenud naistest, kes meeste kaudu valitsenud, nende kaudu riikide ja rahvaste saatust juhtinud. Olin lugenud naistest, kes lasknud endile meestest varandusi kokku kanda ja siis rikkaina elanud oma tahtmise järgi. See mõte kestis ainult silmapilgu, aga küllap see jäi kuhugi alateadvusse pesitsema ning parajat momenti ootama, et uuesti pinnale kerkida.

Esmaspäeva hommikul (olin just kaks nädalat ära olnud) sain imeliku kirja. See oli masinal kirjutatud ja sisaldas ainult kaks rida: «Olen väga õnnetu ilma Sinuta. Ja muidu ei ole ka midagi rõõmustavat. Pean vist varsti ära minema siit. Konrad.» Ümbrikul seisis mingi mulle tundmatu postiasutuse tempel. Nagu pärast selgus, oli kirja keegi sõber maal posti andnud. Konrad ise viibinud sel ajal alles Tartus.

Ma ei oska kujutada, mis ma tundsin seda kirja lugedes. Minu käed värisesid, süda peksis kuuldavalt, otsaesisele tõusis külm higi. Hirm, valu, pahameel enda vastu, viha — kõik tulvas mu hinge erutava kaosena. «Kus on ta praegu? Mis on juhtunud, et ta peab ära minema? Tal ollakse jälil, ta vangistatakse? Ja mina ei näegi teda enam?»

Läksin kreisipealiku juurde, aga sõiduloa sain alles õhtul, kui rong juba oli läinud. Rääkisin tädile, et pean ära sõitma, ja palusin temalt laenuks sõiduraha. Ta ei tahtnud sellest kuuldagi.

«Tea, mis häda sul nii rutata? Võiksid veel väga hästi siia jääda. Olen vana inimene, pea see surm ei tule. Ja siis ei näegi ma sind enam. Võib-olla oled ise ka viimast korda siin. Kui mina kaon, kelle juures sa siis veel peatud või oled.»

«Viimast korda? Tõepoolest. Ja ma ei ole veel käinud surnuaial, kus puhkab minu väike õde? Ma ei leiaks vahest tema haudagi enam? Anna andeks, õeke! Minu elu on olnud kirju, see on mind kandnud kaugele kodustest kohtadest. Kes teab, kus ma ise kord hingan oma päevade väsimusest? Mul on aim, et ma siia enam iialgi tagasi ei tule.»

Kuidas kirjeldada ärevat, unetut ööd, mis järgnes sellele kurvale päevale ja kahjutundega täidetud õhtule? Mulle ei paku praegu enam lõbu pikad psühholoogilised arutelud: elu on mind teinud kainemaks, külmemaks ja lihtsamaks. Aga tookord ma olin impulsiivne viimse võimaluseni, põlesin nagu peerg pisimagi erutuse puhul. Mu süda oli pakil ainsast palavast soovist, ainsast meeletust ihast: saada kiiremini Konradi juurde. Ma tegin endale sada korda etteheiteid, miks ma olin ära sõitnud, miks ma ei olnud jäänud oma kannatava mehega. «Vaene, armas Konrad!» palusin endamisi. «Anna andeks oma naisele, et tahtmine näha koduseid kohti võitis temas ajutiseks armastuse sinu vastu. Anna andeks! Ja sina, taevane jumal, kui sa oled olemas, ära ole nõnda julm minu vastu, ära võta minult minu ainsat õnne, minu ainsat rõõmu. Mul ei oleks enam elu ilma temata. Ei, ei oleks.»

Ma oleksin tahtnud oiata, kisendada, välja nutta oma valu. Aga ma ei tohtinud voli anda pisaraile: tädi magas kõrvalvoodis, ma ei julgenud teda äratada. Ei olnud hingegi ligidal, kes oleks mind mõistnud. Konrad oli kaugel. Oleksin tahtnud teda kallistada, julgustada ja kaitsta kas või oma verega.

«Ka muidu ei ole midagi rõõmustavat,» kirjutab ta. Kes küll ajas, kes kihutas mind sealt tulema? Kui minu äraolekul on juhtunud õnnetus, siis — ma ei julge mõtelda sellest — siis on kõik otsas. Mulle ei ole enam midagi vaja. Kui mure mind ei võta või ma hulluks ei lähe, siis tahan uputada end elu pöörisesse. Kaon nii, et keegi ei tea, kuhu ma olen jäänud või mis minuga on juhtunud.»

Aga ma ei ole kadunud, nagu näete. Kõik läheb mööda, ja inimene harjub kõigega.

Teisel hommikul tädi saatis mind vaksalisse. Ta ei keelanud enam ka reisiraha. Ta oli siiski hea inimene. Ja lubage, et ma teile ütlen: inimesed on enamasti kõik head. Ainult elu teeb nad halvaks. Ja kapitalistlik kord, mis teeb elu raskeks.

12.

Ema võttis mind vastu pisaratega. Seletas, et on käinud sõdurid või politseinikud, ta ei ole hästi aru saanud, tuhninud läbi kogu korteri ja pärinud Konradi asukohta. Usutlenud ja pinninud, aga ema ei olevat midagi teadnud vastata: ta ei olevat Konradit kogu aja näinud. «Ja maksis sul ka ennast siduda sihukese inimesega, keda politsei taga otsib?» olid tema viimased sõnad.

Mul oli valus seda kuulda oma emalt, ma vastasin teravasti ning kategooriliselt:

«Sina ei saa sellest aru, ema. See on poliitiline asi. Konrad on hea inimene, ta soovib head kõigile vaestele, ju siis ka meile, sest meie ei ole rikkad. Ta võitleb ja kannatab meie eest. Sa ei tohi talle ülekohtune olla. Ja ma ei taha, et sa sellest üldse kellelegi räägiksid, kui sa ei tea, milles asi seisab.»

Ning sellega lõppes meie kõnelus.

Hakkasin otsima Konradit, aga ei leidnud temast mitte vähematki jälge. Hulkusin tänavail päevade kaupa, lootes teda juhuslikult kohata: ei kohanud kuskil. Istusin kodus õhtuti, lilled aknal, nagu olime kokku leppinud: ta ei andnud endast mitte millegagi märku. Küsisin järele tuttavailt: keegi ei teadnud. Ta oli kadunud. Ta oli ära. Teda ei olnud.

Mis pidin ma tegema?

Mu süda tahtis lõhkeda valu pärast. Ma olin üksi, kõigist

mahajäetud. Kuhu oli jäänud minu rahulik elu, minu õnn, armastus, sõprus? Kõik oli kadunud nagu üürike ilus unenägu. Mul ei olnud kedagi, kelle juurde oleksin võinud astuda, kellega sõna kõnelda. Ema ei mõistnud mind, vend ja vennanaine — need mõtlesid ainult ärist (olevat paras aeg selleks), muu neid ei huvitanud. Mul oli vastik nende seltsis viibidagi. Konrad oli ära. «Võib-olla surnud? Võib-olla tapetud sakslaste poolt?» Lapsena juba elust vintsutatud, olin viimaks leidnud inimese, kes oli mulle sõbraks, — ja nüüd oli see inimene minult võetud? Ma ei suutnud seda uskuda, aga ma ei julgenud uskuda ka vastupidist. Kõige koledam on siiski teadmatus: see on nagu kõikumine elu ja surma vahel. Ma nutsin ööd ja päevad, ja viimaks ei olnud mul ka pisaraid enam.

Mingi hääl minus kisendas valjusti: ära, ära siit, ükskõik, kuhu. «Kui ma ka hukkuksin, nagu tuhanded ja tuhanded enne mind on hukkunud, ma ei või enam siia jääda. Siin mu süda tilgub verd ja valutab alalõpmata, nagu lahtine haav. Ma ei tea, mis olen ma teinud, et nõnda raskesti pean kannatama. Ja milles on süüdi Konrad, et teda taga aetakse nagu looma, et temalt võetakse kodukolle, perekond, kõik, mida vajab inimene, võib-olla koguni elu?» Viha, meeletu viha tõusis minu hinges kõigi vastu, kes külvavad maa peale ülekohut ning vägivalda.

Aga oli silmapilke, mil ma eneses ka Konradile tegin etteheiteid. Ma mõtlesin, et kui ta veel on elus, miks ta siis ei anna endast mingit märki, miks laseb mind nõnda ahastada ja teadmatuses vaevelda. «Võib-olla ta ei armasta mind enam — mõtlesin — ja hoidub minust meelega kõrvale? On minust tüdinenud ega taha seda otsekoheselt avaldada?» Kuid selliseid mõtteid oli ainult silmapilguks, ja hiljemini ma tundsin häbi nende pärast.

*

Elades nädalaid nõnda, kõigist mahajäetuna, ilma mingi meelelahutuseta, ma viimaks tundsin, et hakkan jääma tuimaks, et minusse sigineb koguni midagi jõhkrat, «loomalikku». Alatine üksindus mõjus minu südamele otsekui mürk: sinna kogunes nagu mingit võõrast ollust, mis vaigistas küll valu, aga ühtlasi «rikkus verd», hävitas elujõudu, halvas tahet. Ja nüüd ma võin päris kindlasti ütelda: aegamööda, kuid paratamatult see oleks mind täiesti ruineerinud, oleks mind viinud võib-olla nende naisterahvaste kilda, keda teie põlastusega nimetate «langenuteks». Oleks tarvis olnud ainult parajat juhtu, kohast võrgutajat, ja kõik oleks olnud hilja. Aga saatus oli minu vastu siiski pisut armulisem. Tookord imelikult teostus jälle vanasõna: kus häda kõige suurem, seal abi kõige lähemal.

Oli üks sünge päev oktoobrikuu lõpus (või novembri alguses), kui keegi tundmatu mees (tema välimus ei olnud sugugi sümpaatne) mulle kirja tõi Konradilt. See oli saadetud Venemaalt ja sisaldas väga lakoonilises toonis ainult mõningad laused. Ta olevat põdenud hispaania-haigust pärast minust lahkumist ja olevat mind kannatamatult oodanud. Aga neetud sakslaste tagakius ja kiireloomuline ülesanne sundinud teda reisima üle Peipsi. Ärgu ma kartku, sest ta tulevat varsti tagasi ühes töörahva valitsusega. Sakslaste päevad olevat loetud.

Ma mingipärast ei uskunud viimast lauset, aga rõõmustasin siiski nagu väike laps. «Konrad on elus! Ta ei ole mind unustanud! Ta tuleb tagasi minu juurde!» Ma naersin ning tantsisin.

Ja mõne päeva pärast sain ma ühe teise kirja. Selles teatas tädi, et tema tütar Ilse on surnud Seevaldis kolmekümnekaheksa-aastasena. «Vaene Ilse, viimaks ometi ta sai lahti sellest raskest, kannatusrikkast elust. Ta oli alles noor, kuid just noorus ja iludus viisidki ta paratamatule hukkumisele.» Mul oli väga kahju ning ma nutsin kibedaid pisaraid. Mulle

tundus, nagu oleks mu enda saatusel midagi ühist kadunud Ilse saatusega, ja see aina suurendas minu valu.

Kui teie nüüd ühendusse seate need kaks kirja ja tunnete minu hingeelu (eelnenud jutustuse järgi te peaksite seda tundma), siis on teile selge, millist päästja-osa need täitsid minu suhtes. Nii palju meie, naiste — ja mitte üksi meie, vaid ka teie, meeste, elus — oleneb juhusest, väliste olude ja hingelise seisundi õnnelikust või õnnetust kokkusattumisest, ja meie nimetame seda saatuseks. Senikaua muidugi, kui meie veel ei oska või enam ei jõua oma tahtega mõjutada oma elu, taguda ise oma saatust. Tookord ma ei osanud seda ja kannatasin alalõpmata niisuguste asjade pärast, mis praegu ajaksid ainult naerma.

Mainitud kirja saanud, ma ei jäänud muidugi mitte päris rahulikuks (selleks olin ma liialt palava verega). Aga mu mõtted said hoopis teise suuna: ma hakkasin nagu selgemate silmadega vaatlema ümbritsevat elu. Mul tekkis jälle söögiisu nagu inimesel, kes on paranenud pikast tõvest. Ja siis ma märkasin, et meil enam midagi ei olegi süüa peale pudru ja hapupiima: ei olnud liha, ei võid, ei isegi mitte kartuleid. Emal ei olnud raha, millega pidime seda kõike ostma? Ka puid ei olnud meil, ja talv seisis ukse ees.

Poliitiline seisukord muutus ärevaks, ei võinud mõteldagi, et ma kuskilt teenistust leiaksin. Palusin vennalt laenu, aga tema vabandas, nagu ikka, sellega, et äri läheb halvasti. «Mis sa ootad,» lisandas ta veel, «mine rikkale mehele, siis on kõik hästi. Ega too enamlane niikuinii enam tagasi tule. Nende mäng on läbi.» Ma oleksin tahtnud talle näkku sülitada, nii vastik oli ta mulle. Hilda Mangus, hea inimene, päästis mu seekord hädast. Kuigi neil enestelgi oli kitsas, ta aitas mind. Kes ise on puudust kannatanud, see mõistab teist. Rikaste pärast oleksid sellal paljudki nälga surnud. Isegi oma lihane vend ei aidanud vaest õde.

Ootasin Konradit, et temaga koos anduda sellele suurele

ülesandele, mille eest ta seni üksi oli väljas olnud. Tõotasin talle saada ustavaks seltsiliseks, julgustades ning soojendades teda oma armastusega. Mul ei olnud jälle enam muud mõtet kui Konrad, muud sihti kui töö. Kusta Ubalehe, kes mulle mitu korda tänaval juurde hiilis, magushapu ja pisut nagu süüdlane naeratus näol, saatsin otsekohe minema. Ma ei tahtnud teda enam nähagi. Instinktiivselt ma nagu aimasin seda osa, mis ta Konradi sunnitud lahkumises oli mänginud. Mu südames kees viha, viha kõigi vastu, kes minu armastust ning õnne takistasid ja segasid. Ma ootasin Konradit, ja see oli minu elu sisu noil rahutuil päevil.

*

On õnnetus olla vaene. Ei ole sul ühtegi inimest, kelle poole sa võiksid pöörduda abipalvega ja kes sind mõistaks. Ma kippusin kõigest hingest Tallinnasse. Ma ei teadnud mitte, kas Konrad on juba tagasi tulnud või ei ole, aga mingi imelik tung kiskus mind sinna. Kuid kust pidin raha võtma sõiduks? Ja mida pidime sööma emaga? «Ära neetud olge kõik, teie rikkad! Kas teie olete kunagi mõtelnud neile pisaraile, mida valavad tuhanded, miljonid perekonnad tühja kõhu pärast? Olete kunagi mõtelnud sellele viletsusele ning hädale, mida maa peale külvab teie rahaahnus? Mõtelnud töölistele, kes teile kokku kuhjavad rikkusi, millega teie midagi ei oska peale hakata, ja kelle perekonnad siiski karjuvad puuduses ning näljas, sest et teie kalkus neile ei võimalda inimeseväärilist elu? Mõtelnud vaestele, kellelt teie olete riisunud toitjad tapva töö ja sõdadega ja kellest siis olete hoolinud vähem kui neljajalgseist loomadest? Ei, teie ei ole neile mitte mõtelnud, ja sellepärast peab teile seda meelde tuletama, valusalt meelde tuletama.»

Kuhu pidin ma minema? Kas kerjama? Kas tänavale? Aga siis oleksite teie esimesed olnud minu peale kivi viskama

ja mind hukka mõistma. Kuhu põgeneda nälja eest? Kas surma? Otsisin teenistust: ei leidnud mingisugust. Käisin jälle venna palvel, oma kaupmehest venna palvel: mõtelge, ta oli äsja emale andnud 22 marka! Kavatsesin minna maale Konradi venna juurde, aga kuidas pidin käima läbi sügisekülma üle 20 versta? Mu talvepalitu oli alles lombardis.

Ei saanud enam kuskilt 25 marka. «Ah, see elu ei ole ka enam midagi väärt!» Ei või keegi kujutella, kuidas ma kippusin Tallinnasse. Mul oli tundmus, nagu lõpeksid seal iseenesest kõik minu kannatused, valud, soovid, nagu teostuks seal kõik, mida olin igatsenud. Minu elurõõm ei olnud veel kadunud: mul oli tung naerda, laulda, liikuda, tegutseda.

«Ei ole hea sattuda võõraste mõtete mõju alla. Olen liiga palju liikunud väikekodanlikus seltskonnas, nende inimeste huvid ja soovid on mind mürgitanud. Ei tohi kaotada tasakaalu, peab kõigest üle saama. Konrad on mind seni hoidnud, ta ei jäta mind ka nüüd maha. Ainult kannatust, ainult vastupanu veel mõned päevad.»

Oli sündmusterikas aeg. Sakslased lahkusid. Eesti oli saanud «iseseisvaks ja rippumatuks vabariigiks». Tallinn oli juba rohkem kui nädal tagasi üle antud, seal valitsesid juba «omad ministrid». Sel päeval — 20. novembril — pidi Maanõukogu kokku astuma. Tartus korraldati suuri demonstratsioone okupatsioonivõimude vastu. Vangimajas oli tulekahju: vangid püüdsid vabaneda, kuid tulekahju kustutati. Järgmisel päeval oli oodata linna üleandmist eesti võimudele. Ma ei või ütelda, et oleksin sellest eriti rõõmustanud. Oli pisut nagu elavam meeleolu, lootsid nagu midagi — mida nimelt, ei teadnud isegi. Tahtsin Tallinnasse kirja saata, aga postil ei võetud seda enam vastu.

«Kas tõesti saatus mulle kunagi ei naerata? Seni on ta mind ainult taga kiusanud.»

Sõin õhtust — meil ei olnud midagi peale mõru tee ja leiva — ja heitsin magama. Oli alles vara, aga mis pidin ma ette võtma? Niisuguse külmaga ei tahtnud jalutama minna, pealegi oli igav ja kuidagiviisi piinlik üksi käia. Oli ühetooniline ja hall minu elu, kuigi väljas, laias maailmas, arenesid suured sündmused. Need ei ulatunud veel täiesti minuni, sest ma olin üksi ja olin näljane.

«Tooks homne päev mulle mingi teate Konradist,» selle sooviga ma uinusin.

13.

Järgmine päev tõigi mulle teate ning koos sellega raha, ja 23. novembril ma saabusin Tallinnasse. Mul on selgesti meeles see päev, aga ma ei taha selle kirjeldamisega teie aega viita. Võite isegi arvata: kaks kuud lahusolekut armastatud inimesest, kaks kuud ärevat ootust ning askeesi — kokkusaamine selle järel pidi olema õnn, millest suuremat ei oska kujutellagi. Kuid see kõik on tühine, see kõik ei ole tähtis nende sündmuste kõrval, mis väljaspool meie koduseid seinu käimas olid.

22. novembril olid Eesti idapiiril kostnud esimesed kahuripaugud, ja 28. novembril oli Narva linn juba punaste vägede käes. Tallinna töörahvas muutus rahutuks. Üldine meeleolu oli vaenuline kodanliku valitsuse vastu. Töölissaadikute nõukogu korraldas miitinguid ja neil võeti vastu resolutsioone, milles nõuti ajutise valitsuse otsekohest lahkumist ja võimu üleandmist töörahva kätte. Resolutsioonid olid oma toonilt ägedad ning kategoorilised. Õhk oli täis elektrit, nagu raske äikese eel. Iga päev juhtus midagi, mis hoidis meeli ärevil, andis toitu rahulolematusele, suurendas käärimist. Idas jätkasid punaväeosad edukalt pealetungi, ja nende tulekut oodati tuhandeis töölisperekondades nagu päästjat. See pidi lõpetama üheksa kuud kestnud nälja ning viletsuse, kaasa tooma õigla-

sema, inimlikuma korra. «Leiba ja vabadust!» — seda ihkas iga vaene inimene oma südames. Seda ihkas vast toogi väikekodanlane, kes muidu ükskõikne oli nõukogude korra vastu, aga kelle elamisvõimalusi okupatsioonivõimud äärmuseni olid kitsendanud. Jõukad kihid katsusid igal viisil sõjast kõrvale hoiduda, sest neil ei olnud usku võidusse. Vabatahtlikkude mobilisatsioon ei andnud peaaegu mitte mingisuguseid tulemusi. Rahva enamus ei tahtnud sõda punavägedega. Ajutise valitsuse saatus rippus juuksekarva otsas.

Konradi meelest oli päris loomulik, et töörahva võim, mis Eestis enne okupatsiooni oli valitsenud, nüüd jälle tegevusse astuks. «See on ajalooline paratamatus, millele meid lükkab sündmuste käik kogu Euroopas,» seletas Konrad. «Vana kord on põhjani mäda, see tuleb eest ära pühkida, et võiks uut, paremat korda looma hakata. See käputäis kodanlasi, kes valitseb praegu Toompeal, jookseb ise laiali punavägede lähenemisel.» Ja Konrad tegutses väsimatult töölissaadikute nõukogus ja ametiühinguis, et nende kaudu töölismasse mõjutada, teadlikuks teha. Punavägede lähenemisel aitasid töölised ja talupojad maa vabastamiseks kõikjal aktiivselt kaasa. Ülemiste jaama juures purustasid «Dvigateli» töölised raudtee silla, et takistada valgete soomusrongi väljasõitu.

Siis ühel päeval ilmus Inglise laevastik Tallinna reidile. Töölissaadikute nõukogu korraldas küll veel suure protestimiitingu «Estonia» kontsertsaalis Inglise okupatsiooni vastu ja mõni päev hiljemini streigi ning uulitsameeleavalduse sama sihiga, kuid see oli juba hilja. Meeleavaldus lõppes verise laialiajamisega, «inglise hirm» ei lasknud seda areneda avalikuks võitluseks, ja võitluse juhid tõmbusid tagasi põranda alla. Sõjaseadust hakati rakendama kogu valjusega: keelati igasugused koosolekud, ka kinnised, keelati rahvakogumised tänavail, koguni pulma- ja matuserongid, keelati ilma loata liikumine öösiti, samuti sõitmine raudteedel. Jutul demokraatlikust korrast oli kindel ning järsk lõpp. Tallinna

töörahvas hakkas oma turjal tundma kodanliku valitsuse kõva kätt.

Kuid Konrad ei kaotanud lootust. Ta ei tundnud tarvidust enese varjamiseks, käis endiselt teenistuses ja kõneles töörahva peatsest vabanemisest kapitalismi ikke alt. Kui ta oleks aimanud oma traagilist lõppu, kui ta oleks aimanud, et nõukogude korra teostamine tõelikkuses on tuhat korda raskem kui unistuses — lihtsalt seetõttu, et inimpsüühika põhjani on mürgitatud kapitalistliku korra traditsioonest, oleks ta siis ka võidelnud sama innu ning andumusega? Ma usun küll, sest ta oli fanaatik. Oleksite tarvitsenud näha tema veendumusest põlevaid silmi, tema kirglikust tahtest pingutatud lihaseid, kui ta kõneles oma ülesandest, ja teie ei oleks talle keelanud tunnustust. Sageli mul oli tunne, nagu ei olekski ta siit maailmast, nagu ei oleks temas midagi harilikust inimesest, nagu ei saaks ta süüa ega juuagi hariliku inimesena. Aga ometi oli ta lihtsam kui lihtne, ei pidanud ennast kellestki paremaks, astus igaühele juurde nagu sõber ning seltsimees.

Ta oli minu kehastunud mõte, minu teostunud unistus. Ma nägin kõike tema silmadega, mul ei olnud mingi asja kohta oma arvamust, ma ei tahtnud midagi teha ega kuhugi minna ilma temata. Oleksin tahtnud temaga täiesti ühte sulada, oma isiku ilma jäägita temale ära anda, hajuda, kaduda tema olemusse. Olid ärevad ajad, ja ma elasin neid kaasa noorusliku eksaltatsiooniga, nagu mingist pööritavast lainest kantuna. Linnas valitses hirm ja ahastus, teadmatus homse päeva ees, aga ma ei tajunud seda veel mitte. Linnas oli liikvel kaks vaenulikku jõudu: rikkus ja vaesus, ma ise kuulusin viimasesse, aga ma ei suhtunud sellesse enam nii ennasthaletsevalt kui varemini. Konradil oli optimismi, ja see nakatas mindki mingi haruldaselt elurõõmsa meeleoluga.

Elasime tol korral ühes väikeses puumajas kehvikute linnaosas. Meie tuba oli väike, külm. Nurgas seisis madal raud-

ahi, mis andis sooja ainult kütmise ajal. Sama ahju peal ma keetsin ja küpsetasin, kui meil juhtus olema midagi keedetavat või küpsetatavat. Hommikuti ja õhtuti ajasime läbi mõruda tee ja leivaga. Oleks tahtnud vahel ka piima ja suhkrut, aga selleks ei jätkunud raha. «Piim ja suhkur on nüüdsel ajal rikastelgi maiusasjaks,» naljatas Konrad. «Vaesed võivad neid ainult unes näha. Aga pole midagi: nälg karastab tervist — otsustavaks võitluseks.»

Ja meie elasime — armastusest ning lootusest. Meie vahel valitses see üksmeel, mida kodanlased võivad leida ainult oma ilutsevate sulemeeste sentimentaalseis romaanes, aga mida töölisperekondades tuleb ette ka kõige rängemas tõelikkuses. Ma olin nagu ümber sündinud, ma ei tundnud ennast enam ära. Kuhu oli kadunud minu suvine tusk ja tahtejõuetus? Vastus oli lihtne: ma olin jälle sattunud keskkonda, mis elas, liikus, töötas. Kuigi mul veel ei olnud teenistust, — Konrad lubas seda muretseda — nägin ma enda ümber igal sammul alatist askeldust, rühkimist, tegevust. Ei olnud siin mahti ega tahtmist pead norgu lasta, passiivselt kurta, pikki psühholoogilisi arutlusi pidada. Aeg lükkas esile järjest uusi ülesandeid ja neist oli tarvis kinni haarata, neid lahendada. Siin ma märkasin täie selgusega, et elu on võitlus ja et seda võitlust tuleb pidada julgesti ning püsivalt. Siin ma märkasin, et halisemise ja norutamisega ei saa kuskilt midagi kätte, vaid kõigeks on tarvis oma jõudu rakendada ning pingutada.

*

Oli muidugi ka kurbuse ja ahastuse päevi: oma impulsiivse temperamendi tõttu ma ei saanudki neist hoiduda. Kuid need ei kõigutanud kuidagi üksmeelt meie vahel, sest need ei olenenud meie vahekorrast. Need olid enamasti välised põhjused, mis tegid minu meele mõruks. Korteri viletsus, mis paistis eriti silma, kui jäin üksi, mure ema saatuse pä-

rast, kehvalt peetud sünnipäev — kõik see mõjus üsna rusuvalt. Elli oli mulle mitu korda kirjutanud. Viimases kirjas ta teatas, et lamab haigemajas. Tema tervis ei olevat kiita: tal olnud ajukelme põletik. Ma ei lootnud, et ta veel täiesti terveks saab. Mul oli nii kahju, et ma nutsin tema pärast. Ta oli alati minu vastu hea olnud.

Nõnda jõudsid kätte jõulupühad. Sel ajal üle poole Eesti pinnast oli juba töökommuuna käes. Tartu ja Tapa olid vabastatud. Punaväed lähenesid Viljandile ja Tallinnale. Aga Tallinnas olid käimas vangistused. Inglased olid kinni püüdnud kaks enamlaste laeva: «Spartaki» ja «Gavriili». Olin just parajasti linnas, kui vangilangenud madruseid maale toodi. Mu südames nagu kihvatas midagi, minus tõusis viha töörahva üle irvitajate vastu. Kui ma nüüd tagasi mõtlen sellele, siis pean tunnistama, et ma ei olnud veel kesteab kui teadlik, aga Konradi mõju oli juurdunud juba niivõrd sügavale, et avaldus minu afektideski. Ma kandsin oma ühtekuuluvust temaga ja töötava rahvaga, kelle eest ta võitles, nagu saatuslikku paratamatust. Ma ei saanud enam sellest vabaneda.

Olid ärevad ja õudsed ajad. Üks okupatsioon oli vaevalt lõppenud, aga teine oli juba ähvardamas. 27. detsembril oli Maapäeva kinnisel koosolekul valitud saatkond Inglise admirali Sinclairi juurde läkitamiseks palvega, et Inglise väed Eesti okupeeriksid. Koosolekul valitsenud niisugune «enamlaste hirm» ja paaniline meeleolu, et vanad hallipäised mehedki tasakaalu kaotanud. Kui Konrad sellest mulle jutustas, — «heade sidemete» tõttu oli ta asjast varsti teada saanud — ta otse värises vihast.

«See on ju avalik isamaa äraandmine», seletas ta. «Et kaitsta oma pehmet pesa ja kurnamisvabadust, on käputäis kodanlasi valmis kogu maad ja rahvast võõrale võimule ära sahkerdama. Ja neil on selleks praeguse korra juures täielik õigus, neil ei kõverda selle eest keegi juuksekarvagi. Aga

katsugu töörahvas, kelle higist ja vaevast kodanlus elab, avaldada kas või kõige rahulikumalt oma poolehoidu mõnele «võõrale valitsusele» — töörahvavalitsusele, — antakse talle selle eest kohe tuld ja tina. Siit peaks kõige sõgedamalegi selguma kodanliku «demokraatia» kahesugune mõõt ning nurjatu moraal. Ja siit peaks töörahvas tegema oma järelduse: kui on kodanlusel õigus oma isamaa kaitseks appi kutsuda kogu maailma kapitaliste, siis on töörahval samasugune õigus oma isamaa kaitseks appi kutsuda kogu maailma proletaarlasi. Kuid meie töölised on seni olnud liiga «ausad» kodanlikus mõttes, nad ei ole saatnud ühtki saatkonda punavägede juurde, nad ei ole organiseerinud mingit «sõjariistus vastuhakkamist», vaid on teinud ainult käredaid resolutsioone — ajutise valitsuse vastu. Ja nüüd on juba hilja, nüüd mina vähemalt ei võta endale vastutust tuua töölisi uulitsale. Inglased ja soomlased võivad meile valmistada niisuguse veresauna, et mitu aastat annaks haavu parandada.»

Ma kuulasin Konradi juttu vaikides. Ma ei osanud selle kohta mitte midagi lausuda. Ma nägin, et ta kannatas, ja see tegi mullegi meelehaiget. Aga ma ei leidnud kohaseid sõnu, et teda lohutada. Mulle olid asjad, millest ta kõneles, täielikuks uudiseks. Mulle olid tuttavad klassivõitluse algmõisted, aga selle relvadest ja meetoditest mul ei olnud veel aimu. «Isamaa», «isamaa äraandmine» — need sõnad jäid mulle kõrvu ja tekitasid minus imelikku, valulist pakitsust.

*

Konradi kartus osutus põhjendatuks. 6. jaanuaril algasid eesti-soome valged väed pealetungi. Üksteise järele langesid nende kätte Tapa, Rakvere, Tartu, Narva. Vähem kui kuu aja jooksul olid Eesti piirid «vaenlasest puhastatud», nagu kirjutasid ajalehed.

Konrad jäi vaikseks ning tõsiseks. Oli näha, nagu elaks

ta üle mingit sisemist kriisi või juurdleks mingi raske küsimuse kallal, leidmata lahendust. Minu vastu ta oli endiselt tähelepanelik ning lahke. Ja tõtt tunnistades pean ütlema, et mul oli heameel, et võitlus oli nihkunud meist kaugemale, et Konrad oli jäänud sellest puutumata. Ma olin siiski hirmul olnud tema pärast. Mulle oli vastik verevalamine, ma ei tahtnud sellest mõteldagi.

Meil algas jälle harilik argipäev selle väikeste muredega. Pühadeks oli Konrad palka saanud, ja meil ei olnud enam karjuvat puudust. Kuid elu oli kole kallis. Otsisime ammu uut korterit, kuid raske oli leida kukrukohast. Pisikese vähegi korraliku toakese eest nõuti niisugust hinda, mida meie ei jõudnud maksta. Aga vanasse korterisse ei tahtnud enam jääda. See oli külm ja niiske. Jalad alalõpmata külmetasid ja pea valutas. Jah, need olid väikesed mured, kuid mille poolest oli neis vähem traagikat kui mõne kaukamehe hirmus oma vara pärast? Väikestest igapäevainimestest koosneb inimkond, ja nende muredest moodustub inimkonna mure.

Kurvalt algas meie uus aasta. Aga meie hoidusime ühte. Konrad ei andnud poole sõnagagi märku, et ta kannatab, ja ma olin talle selle eest tänulik. Ma nägin küll tema tõsist olekut, ma teadsin, et ta on mures, aga mulle meeldis see, et ta kunagi ei kaevanud. Ja mul oleks pisut nagu piinlik olnud sellel teemal kõnelda. Ma ei osanud veel kindlalt seisukohta võtta. Mul oli oma mees, ta oli mulle hea, ja see nagu varjutas kõike muud. Kui meie elu ainult pisutki oleks kergem olnud! Kui meie ei oleks nõnda vaesed olnud!

Rikkus ja vaesus — see probleem hakkas mind tõsisemalt huvitama. Ei taha salata, et mul mõnigi kord tekkis küsimus, miks Konrad ei ole rikas. «Miks «kõik teised» saavad, ja tema ei saa? Miks hoolitseb ta ainult töörahva, aga mitte iseenese eest?» Kuid see küsimus kadus sama ruttu kui tuli. Konradi armastus oli mulle siiski tähtsam kui raha ning vara.

Meie hoidusime ühte.

14.

Saime uue korteri: meeldiva ja sooja toakese, muidugi jälle linnaservas. Ma olin sellega väga rahul. Seal tekkis kohe mingi vaikne kodususe-tunne, ja ma asusin kirglikult selle «oma nurgakese» korraldamisele ning kaunistamisele, niipalju kui see meil üldse oli võimalik. Riputasin seintele mõningad pildid, seadsin akende ette uued eesriided, panin lauale puhta lina. Soetasin tarvilikud keedunõud, ja kui oli valmis minu esimene lõuna — liha kartulitega, — oli mu meel nii rõõmus, nagu oleksin kesteab mis võidu saavutanud. Mu naiselik hool leidis väärilist hindamist: Konrad oli rahul, ja ma olin õnnelik. Meie, väikeste naiste, elu moodustub ju pisiasjadest, ja neid peab oskama näha, et meid mõista.

Uues korteris külastas mind täditütar Eeva Heidok oma kahe lapsega. Ta oli harilik tüse kodanlasenaine, iseloomult mitte halb, aga liiga kergemeelne. Tema mees, kutselt ohvitser, oli kena ja heasüdamlik inimene, aga nad ei sobinud teineteisega, ja naine eelistas teistega elada. Ta tahtis «provintsist» Tallinnasse kolida, kuid isa, rikas kaupmees, keeldunud teda toetamast, ja nüüd ta ei teadnud, mis ette võtta. Mina ei osanud talle ka mingit nõu anda. Aga lastest oli mul kahju. «Miks peavad lapsed kannatama vanemate pattude pärast?» Konradile Eeva ei meeldinud. «Sihuke nuumatud rumal hani», lausus ta põlgusega. «Käib aga mehenäljas ringi, ei hooli lastest ega millestki. Seal on see kiidetud kodanlik «perekonnaelu pühadus». Töölised nälgigu, et selline «pühadus» võiks rasvas ujuda ja lihatseda.» Ma ei vaielnud Konradile vastu, kuigi mul oli pisut piinlik, sest Eeva oli ikkagi minu sugulane. Kuid töörahvast ei ühenda sugulus- ega sõprussidemed, teda ühendab suur idee.

Konrad ei sobitanud kellegagi perekondlikku läbikäimist. Ainult metallitööline Kivistik oma naisega käis vahest meil. See oli väga armas ja nähtavasti ka õnnelik paar. Eriti meel-

dis mulle naine oma lapselikult vaatavate sügavate silmadega ja kõhna pikerguse näoga. Tema kujus kui ka olekus oli midagi õrna, habrast, otsekui haiglast, mis esimesest pilgust äratas kaastunnet ning osavõttu. Mees sellevastu oli tugev, tõmmu näoga, terve, aga nurgeline ja pisut nagu kohmakaski. Ta kõneles järsult, teravate ja tabavate võrdlustega, oli sapine ja salvav. Mulle pakkus päris naudingut kuulata tema ja Konradi poliitilisi arutlusi: neis oli niipalju tuld ja hoogu, et unustasid kõik muu. Unustasid koguni, et elasid «demokraatlikus vabariigis», kus oli keelatud oma tõekspidamisi valjusti avaldada.

Konradi ja Kivistiku kõnelusest ma sain aru, et neil oli midagi kavatsusel. Mis see nimelt oli, seda Konrad mulle ei öelnud, ja ma ise ka ei tahtnud pärida. «Küllap see parajal juhul välja tuleb,» mõtlesin ma. Mul olid noil päevil hoopis teised mured. Meil oli jälle rahapuudus, ja me istusime kütmata toas. Puid jätkus ainult veel toiduvalmistamiseks, aga paljukest sellest sai sooja? Ka riided ja jalanõud olid meil mõlemal läbi, uusi oleks hädasti tarvis olnud. Konradi palgast sai hädavaevalt süüa, kuidagi maksime ka toa eest, aga muu peale ei olnud mõteldagi. Minu kui perenaise seisukord ei olnud tõesti mitte kerge. Ma tahtsin nii väga, et Konradil oleks soe ning mõnus, aga kust pidin ma selleks raha võtma?

Ja noil päevil ma kadestasin Eevat. «Millest on tal puudus, mis on tema elul viga? Ta peatub siin küll võõras perekonnas, kuid kõik on tal olemas. Võib-olla mees sõidab talle järele ja viib ta tagasi enda juurde. Ei küsi sellest midagi, et naine on elanud teistega.» Nõndaviisi ma mõtlesin siis ja soovisin endalegi lahedamat elu. «Kas talitab Konrad õieti, — küsisin — kui ta mulle seda ei võimalda? Kas ei või ta jätta oma praegust ülesannet, mis midagi sisse ei too ja pealegi on hädaohtlik?»

*

Kuid varsti ma peletasin endast need kaksipidi-mõtted.

Jaanuari lõpu poole sõitis Konrad Tartusse. Ta tahtis mind kaasa võtta, kuid rahapuudusel ei olnud see võimalik. Ta ei teadnud ka ütelda, kunas ta tagasi tuleb, ja ma jäin rahutu südamega üksi. Mul on veel selgesti meeles meie kahekõne lahkumisel.

«Sa oled viimasel ajal jälle väga kõhnaks jäänud,» laususin mina. «Sul pole enam inimese nägugi: kollane, aukuvajunud.»

«Jah, see tuleb sellest, et ma ei ole küllalt hästi täitnud oma ülesannet. Kui ma jälle tegevusse pääsen. kui ma midagi korda saadan, küll siis paranen.»

«Aga kui sa niiviisi — surma saad?»

Ta ei vastanud selle peale midagi. Tema nägu ainult tõmbus pisut tumedamaks.

Sellest kõnelusest ma järeldasin, et ta siiski raskemini kannatas oma unistuste kokkuvarisemise tõttu, kui seda olin arvanud. See aade oli talle saanud ebajumalaks, millele ta ohverdas oma tervist ja elu, pikkamööda, kuid paratamatu järjekindlusega. Mulle oli kohutav see teadmine, ja ma oleksin tahtnud protesteerida, puruks lüüa selle ebajumala, et aga päästa selle ohver: Konrad.

Aga vaevalt oli ta ära sõitnud, kui kuskilt mu hinge ronis inetu, ilge kahtlus: võib-olla ta petab sind? «Võib-olla ta ei sõitnud sinna mitte mingisuguse ülesandega, vaid lihtsalt, et otsida oma endist armastust. Ta ehk armastab ikka veel toda naist, ta ehk kannatas teadmatuse pärast, mis tollest on saanud: olgu, mis on, esimene jääb ikka esimeseks. Meil oleks palju parem elada, kui meil kummalgi ei oleks «minevikku». Nõnda me ei saa kunagi täiesti õnnelikuks. Selline elu ei ole rõõmuks.»

Oo, rumalat, mõttetut armukadedust!

Õhtul hilja tuli Kivistiku abikaasa ja tõi teate, et Konradit taga otsitakse. Keegi miilitsamees käinud teda töökohas

küsimas. Ma kohkusin sellest teatest nii, et hävitasin kõik paberid ning raamatud, mida pidasin kuidagi kahtlasteks. Sai sellest pisut soojagi tuppa, mis oli jälle teist päeva küttmata. Hommikul võtsin loa Tartusse sõiduks ja lõunatunnil läksin Kivistiku juurde küsima, mis tema asjast arvab. Kivistik ei soovitanud sõita. «See pole midagi», seletas ta. «Kui nood mehed kedagi tahavad vangistada, siis tulevad ikka suure karjaga ja tormijooksuga. See peab vist mõni süütu asi olema. Ärge ennast asjata ärritage.» Mu süda ei saanud siiski rahu. Vaevalt olin koju jõudnud, kui keegi Kakker (minu meelest väga kahtlane tüüp) omakorda Konradit tuli otsima. Ta kõneles õudseid asju enamlaste «hirmutegudest» Tartus. Ma ei vastanud selle jutu peale midagi, tundsin aga, kuidas süda kramplikult kokku kiskus. Ema, Konrad, Hilda, — rida omakseid ja tuttavaid vilksatas meelde, muud ma ei osanud mõtelda. Olin masendatud. Olin täiesti tuim. Ma ei teadnud, mis ette võtta. Olid niisugused ajad, et võis kõike uskuda. Oli sõda.

Õnneks tuli Konrad juba järgmisel päeval tagasi. Jutud Tartu teistkordsest langemisest punavägede kätte olid muidugi aluseta. Konrad oli külastanud minu ema, tõi mulle kirja temalt; ta olevat terve, kuid teenistus kippuvat kasinaks jääma. Harry elavat uhkesti ega olevat enamlaste-ajal ühtigi kannatada saanud, kuigi seda kõneldi. Milla käinud paari nädala eest linnas, seletanud, et väike Ants kasvavat jõudsasti ja olevat endiselt kena. Mihkel võetud sõjaväkke, lahingusse küll ei olevat veel saanud. Konrad tahtnud ka maal ära käia, kuid ei ole siiski usaldanud. «Ei ole hea, kui sind maha lastakse salakuulaja pähe, kui sa seda ei ole. Mul oli hoopis teist laadi ülesanne,» lõpetas ta.

Ma teatasin talle kuuldusest, et teda taga otsitakse. Ta lõi käega:

«See võis olla mõni minu tuttav. Mul on neid ka miilitsameeste keskel.»

«Aga kas sa siis sugugi ei karda?»

«Ma ei karda seista tõe eest, kui seda tarvis. Aga seni ei ole ma teinud midagi seadusevastast. Esiotsa ma õõnestan nende jalgealust — seaduslikkude abinõudega.»

Ma olin jälle rahulik.

Oli õhtu. Ma istusin üksi kodus. Konrad viibis koosolekul Töölismajas. Tuhm küünlajupp põles laual tuhatoosis, mis täitis lühtri aset. Mul ei olnud raha uut küünalt osta. Viimased kaheksa marka olin kartulite eest välja andnud.

Ma ei tahtnud jääda pimedusse. Ootasin kärsitusega Konradit.

Kurvad mõtted tulid pähe, ja pisarad aina kippusid silmi. «Kuidas seda ka vaadelda — mõtlesin, — meie elu ei ole see, mis ta võiks olla. Mispärast ei ole mul kunagi täit kindlusetunnet, mispärast poeb sageli südamesse kahtlus ja usaldamatus? Armastus on siiski suur egoism. Tahaksid, et asendaksid armastatud inimesele kõik, ei saa isegi sellega end lohutada, et mees osa oma aega ja hoolt pühendab paratamatule leivateenistusele. Kuid Konrad armastab oma ülesannet koguni rohkem kui mind. Võib-olla sellepärast ta ei tahagi mulle anda last? Talle on mind vaja ainult kui naisterahvast? Jumal teab, ma ei tahaks nõnda mõtelda, aga ta annab mulle selleks liiga sageli põhjust.»

Minu reflekteerimise katkestas energiline koputus ukse pihta. Ma avasin, ja sisse astus Eeva, minu täditütar, siidi kahisedes, puuderdatud ja mingitud. Ta hakkas kohe muretu linnukesena sädistama, aga juba tema esimesed sõnad torkisid valusasti minu südant:

«Noh, on see sul ka mõni elu? Pole õiget valgustki majas: tuli nagu seasilm. Ja kõht muidugi tühi. Kleit minevasest aastasajast. Kingad katkised. Mina küll aru ei saa, miks sa läksid niisugusele vaesele? Milleks sa ohverdad oma noorust? Oled ilus näo ja keha poolest, võiksid leida mihukese

tahes mehe. Nii mõnigi oleks valmis sinusugust ehtima nagu printsessi, kullaga üle külvama, kätel kandma. Peab oskama elada, aga mitte sinu kombel nurgas istuma.»

Ja samas toonis ta seletas, maalides igasuguseid roosilisi tulevikupilte, kuni küsisin:

«Mis ma siis peaksin tegema?»

«Arusaadav: lahku minema.»

«Ja siis? Kas päriselt nälga surema? Ega see uus mees nii käepärast võtta ole. Ja otsekohe nagu ei kõlbaks ka — minna teise juurde.»

«Esiotsa võiksid tulla minu juurde bonniks. Küllap siis näeb. Mul on palju huvitavaid tutvusi. Näiteks Kusta Ubaleht. —»

«Ubaleht? On ta siis siin?»

«Näe imet, sa tunnedki teda juba. Eks ole kena mees? Töötab praegu operatiivstaabis teadetekogumise osakonnas. Aga teeb karjääri, seda võin sulle ütelda.»

«Tunned sa teda juba ammu?»

«Ei, tutvusin alles hiljuti. Aga et mul juba on teine, siis võin ma temast loobuda — nii — sinu huvides.»

«Tänan. Ma jään oma mehe juurde.»

«Teed rumalasti, usu mind. Küll näed, et ükskord kahetsed.»

Ja ta läks, hõljudes ja siidi kahisedes, nagu tulnud.

Kas see käik oli ette võetud Kusta Ubalehe ülesandel või mitte, seda ma ei saanud kunagi kindlasti teada. Aga mingi sisemine hääl minus jaatas otsekohe seda võimalust, ja mul oli valus ning tülgastav sellest mõtelda. Et minu oma tädi-tütar julges minu juurde tulla kupeldamissihiga, see oli temast alatu ning toores. Mul oli paha, nagu oleksin midagi ilget alla neelanud. Ma tundsin, et miski võõras, vaenuline võim hakkas meie ümber võrku kuduma, minu ning Konradi ümber, ja mul oli hirm.

Küünal hakkas kustuma. Üsna vaevaliselt hingitses veel leek tahi otsas, vabisedes ja suitsedes.

Konrad ei tulnud. Tuli keegi teine: August Määrkass Ametiühingute Kesknõukogust. Küsis Konradit, päris, kellega ta läbi käib, kas ta õhtuti sageli on kodunt ära, ja muudki sellesarnast. Ma ütlesin vaevalt mõne sõna, poolvägisi, vastu tahtmist. Mulle ei meeldinud tolle mehe tigedad piiluvad silmad, tema luurav kassikõnnak. Ma ei lasknud teda tuppagi, vaid saatsin ta kohe ära.

Küünal kustus. Ma olin pimedas. Ma olin üksi.

Kui Konrad tuli, langesin nuuksudes tema kaela ja seletasin talle oma õhtused elamused. Ta lohutas ning julgustas mind, nagu ikka. Ja ma tundsin, et ma kunagi ei suuda astuda seda sammu: temast lahku minna. Nii palju oli ühes kannatatud, rõõmustatud, õnne ja valu maitstud, pidi jätkama seda teed, kuigi see oli ohtlik tee. Ma mõtlesin: on imelik, et mind heameelega ei taheta vastu võtta tema perekonda ega teda samuti mitte minu perekonda, aga siiski oleme nii kinni teineteise küljes, et keegi meid ei saa lahutada.

See oli suur armastus, sellest suuremat ma ei ole kunagi läbi elanud.

Tol õhtul ma tõotasin endale uuesti, antud sõna järgi elada, mitte millegagi mehes kahtlust äratada, talle ustav olla. Ta ütles, et on mulle koha leidnud Ametiühingute Kesknõukogu juures, nii et ühes võime töötada, ja see rõõmustas mind väga. See oli minu ammune unistus olnud: ise teenida, ja see tõotas meie seisukorda tuua tunduvat paranemist. Ma tegin juba plaane, kuidas ma tulevikus oma korteri ümber korraldan, mugavaks ning armsaks muudan, nii et see meile mõlemale oleks ihaldatud koduks.

15.

Ma olin õnnelik. Tundsin, et Konradi armastus ja usaldus minu vastu järjest kasvas. Ta ei jätnud mind õhtuti

enam kauaks üksi, rutates koosolekutelt koju enne lõppu, ja kõneles mulle iga pisimagi asja, mis ta näinud või kuulnud. Meie vahel ei olnud mingit saladust.

Aga kellelegi puutus ette meie õnn, keegi jätkas oma saladusliku võrgu kudumist meie ümber. Ikka sagedamini ilmus meile August Määrkass, ja nagu kiuste ilmus ta enamasti ikka siis, kui Konradit kodus ei olnud. Tal oli alati midagi asja, midagi pärida, või vähemalt ta teeskles, et tal on tarvis Konradiga kokku saada. Ma ei osanud tookord tema külaskäike kuidagi usutavalt seletada, aga hiljemini need muidugi selgusid. Konrad arvas ühte kahest: kas tal on minu vastu tundmusi või ta on provokaator. Ma ei uskunud esimest võimalust, vähemalt ma ei olnud midagi märganud. Ta kõneles minuga nagu iga teine meesterahvas, kes meid külastas, viisakalt ja asjalikult. Ainus asi, mis mind imestas, oli see, et ta nagu luuras juhtusid, mil Konradit kodus ei olnud, ja siis tuli. Kord selgus isegi, et ta olevat Konradiga ühes koosolekul viibinud ja sealt salamahti lahkunud, et tulla minult küsima, kus on Konrad. Ma olin arusaamatuses, ma ei osanud lahendada, mis see peaks tähendama. Ja mul oli piinlik Konradi ees, ma kartsin, et ta minust võib mõtelda kesteab mida. «Kui ta ainult usuks, et ma ei mõtle tema seljataga mingit romaani sepitseda, et ma armastan ainult teda, siis oleks kõik hea!»

Kuid Konrad ei elanud ju mitte ainult armastusest. Konradil oli muudki teha kui oma «hinges» juurelda. Olid rasked ajad. Saime kolmandiku naela leiba päevas, ja oleks seegi olnud leib: ei, see oli nagu mingi saepurusegu. Meid toideti heade lootustega. Lehtedes kirjutati, et toitlusministeerium on Ameerikast suhkrut tellinud, et on oodata nisusaadetise päralejõudmist, ja muidki selliseid ilusaid asju. Aga kuigi need kaunid saadetised oleksid kas või järgmisel päeval pärale jõudnud, mis oleks neist kasu olnud töölisperekondadele? Töölised said näljapalka: sellest jätkus vaevalt nii-

suguste kalliste ainete, nagu suhkru ja nisujahu, ostmiseks. Ametiühingute Kesknõukogus võeti käsile uute palgatariifide väljatöötamine, kuid nende maksmapanek ähvardas põrgata suurte raskuste vastu. Konrad võttis tööliste palgakõrgenduse asja õieti südamesse, kogus vabrikutest ning töökodadest andmeid ja korraldas neid, andudes kogu innu ning energiaga sellele tegevusele. Tema liikmetesse tuli nagu uut elu, tema silmadesse tekkis tuld ja kõnelusse kirge ning hoogu.

Olid rasked ajad. Ma otse igatsesin ühe väikese tükikese puhta leiva järele. Ja minuga ühes pidid tuhanded töölisperekonnad sellesama järele igatsema. Nende seisukord võis olla veel märksa viletsamgi kui meil. Ma kuulusin nendega ühte, ma tundsin seda ühtekuuluvust, sest meid ühendas tühi kõht ning nälg. Meie saatus oli ühe ning sama tumeda joonega ette märgitud. Kes pidi meid aitama, kes pidi meid sellest nõiutud ringist päästma, kui mitte meie ise? Oli vaja vähemalt katset teha selle ringi murdmiseks. Oli vaja vähemalt korralikku kõhutäidet nõuda neilt, kes rahvast ja riiki valitsesid. Ma sain aru Konradist, kui ta vihaga kõneles isandaist, kes nagu täissöönud nuumhärjad ringi käisid ja isalikke manitsusi jagasid töölistele, kel midagi ei olnud suhu pista. Ma sain aru Konradist, kui ta käsi rusikasse pigistades kirus suuri härrasid, kes kaake ja vangitorne varusid vaesrahvale, kes endale nõudis samasugust eluõigust ning olemisvabadust kui oli neil. «Kui kodanlus demokraatlikku vabariiki endale ette kujutab vabanülgimise paradiisina,» innustus Konrad, «siis ärgu ta imestagu, kui töölised enam ei lepi sellega, et neile pakutakse ainult — vabanälgimise põrgut. Meie ei nõua praegu enam töörahva riiki — see uputataks verre, — aga meie nõuame inimeseväärilist eluvõimalust, meie nõuame korralikku palka oma töö eest.»

Nõnda kõneles Konrad, ja mina — ma lootsin ainult pisut paremaid päevi, kus saaks jälle süüa, niipalju kui ise tahaks. Mu unistused ei küündinud kuigi kaugele: nad piirdusid

vaikse, rahuliku eluga puhtas, meeldivas toakeses, Konradi armastusega ja rõõmsa meelega, — kui kõht on täis ja tervis korras. Vahel ma unistasin suvest kuskil maal, oja ääres, majakeses, mis kasvanud väänkasvudesse, lillede noppimisest sügavas metsas, lebamisest nurmede vahel, kus põlluvili kiigub üle meie pea. Sellest unistades oli mul niisugune õnnelik tundmus, et ma nutsin. See oli ju ainult unistus. «Suvel — pidin tahtmatult mõtlema — tuleb tööd teha, ja kui ehk saangi puhkeaega, siis kodus ootab jälle töö.»

Aga ma olin siiski õnnelik. Ma olin nii õnnelik, et ma ei uskunud enam õnnetuse võimalusse. Ühel ööl ma nägin und: Konrad ei olnud mulle enam truu, ta läks teisega, et mind unustada, minu armastuse üle naerda. Ma ärkasin, tundsin südames valu, puhkesin nutma. Konrad kuulis seda, lohutas mind, ma jäin uskuma ja magasin edasi tema käte vahel.

Ma tahtsin last temalt, suurte silmadega, tema ninaga, ilusat, tugevat last. «Kuidas ma armastaksin seda last — mõtlesin. — Kui Konrad minu juures ei oleks, võtaksin lapse, suudleksin, kallistaksin teda.»

Minu elu seisis nüüd ainult selles, tunda Konradi armastust, oodata teda.

*

Olin üheksateistkümmend kartulit ahju küpsema pannud, ootasin põnevusega, millal need valmis saavad. Tõin poest võid. Leiba meil veel jätkus. Olin rõõmus, et meil õhtuks jälle midagi süüa on, mis palju maksma ei läinud. Samal päeval pidi Konrad palka saama: 400 marka, ja ma lootsin, et temagi midagi kaasa toob. Teda võis iga silmapilk oodata, ja mind juba kibeldas mõte, kas kartulid seniks tõesti küpsed on. Mulle ei olnud see sugugi meelt mööda, kui mees kohe süüa ei saanud, kui ta näljasena koju tuli. Ja sellepärast ma tahtsin alati teada, kunas ta võiks tulla, et teaksin

kõigega valmis olla. Ma tahtsin toimida hoolsa perenaisena, et tema minuga täiesti rahul oleks.

Ta oli ütlemata hea minu vastu. Alles hommikul olin teda näinud, ja juba ma igatsesin teda, nagu oleksime pikka aega lahus olnud. Mulle tundus sel hommikul tema südamlikkus otse üllatav, nagu esmakordne. Seltsimees Kivistik oli parajasti meil, ja temalegi ei jäänud see vist märkamata. Ma olin õnnelik, ja see aina tõstis minu õnne, et teisedki meid nägid õnnelikena. Ma soovisin koguni väga, et teised seda näeksid. Ja kas ma ei püüdnud pisut nagu uhkustadagi oma õnnega, tahtes seda teha kõigile märgatavaks? Igatahes see oli meelitav minu naiselikule enesearmastusele.

Tuleb meelde veel üks pisiasi samast päevast, mis näib kinnitavat eelöeldut. Konrad oli lausunud, et ta varsti sõidab paariks päevaks Tartusse. Ma tahtsin, et ta sealt minu sõrmuse kaasa tooks. Meenusid kuuldused, et enamlased Tartu lombardidest kõik väärtasjad ära viinud, ja mul hakkas kole kahju. «Aga kui minu sõrmus veel alles on, — mõtlesin — siis panen selle sõrme, et kellelgi ei oleks kahtlust, et ma naine olen.» Mulle oli siiski veel väga tähtis, mis «maailm» minust arvab. Ja mul oli tarvidus «maailmale» näidata, kes ma olen. Nüüd ma tean, et too kõikvõimas «maailm» sinust alati kõige halvemat arvab, ja mulle ei lähe see enam palju korda.

Tuli Konrad, ma võtsin kartulid ahjust, ja meie hakkasime sööma. Mulle on too õhtusöök meelde jäänud nagu mingi õieti haruldane sündmus. Konrad pani taskunoaga võid pisitillukeste killukeste kaupa koorimata kartulitele ja sõi neid üksteise järel niisuguse isuga, nagu oleks ta mitu päeva näljas olnud. Tema põsed olid sügavale auku vajunud, põsenukid ulatusid teravasti esile ja kurvad, haiglased silmad vahtisid pöördumata ühte punkti — söödavasse kartulisse — sellise kiindunud, aga ometi mitte apľa, vaid pigemini alistunud pilguga, et mul temast hale hakkas. Tema tuge-

vad õlad kulunud, lotendavas kuues, tema valged, aga laiad, soonelised käed, mis hoidsid ükskõikselt, aga siiski nagu kramplikult nuga ja kartulit, ja nende kõrval tema kõhn kannatajanägu kuidagi lapselikult toidu järele sirutavate huultega — see kõik oli nii liigutav, et ma muud ei saanudki kui vaadata. Tema mehises kujus ja rahulikus olekus oli sel momendil midagi abitut, rõhutut, ärapiinatut, ja ma taipasin seda valusamini kui kunagi enne: see oli vaesus.

Jah, see oli vaesus, mis meid mõlemaid rõhus, mis mõnikord otse väljakannatamatult raske tundus. Aga see valmistas meile siiski elamusi, mida mitte millegagi ei oleks tahtnud vahetada. Kuidas need teised seal elasid, nagu jumala selja taga, ja kas oli neil pisutki sellest imelikust erutavast, otsekui äralibisemiskartusega hoitavast õnnest, mida oli meil? Mille peale oli suunatud seal nende ind? Rahale, võimule, mis on petlik, oma inimvendade allasurumisele.

Konrad lõpetas söömise ja pööras vast siis pilgu minu poole:

«Sa ei ole ju sugugi söönud?»

«Ma ei tahtnud. Ma vaatasin sind, kui sa sõid.»

«Mind?»

«Jah. Ma vaatasin ja mõtlesin, sul peab küll väga raske olema: sa oled üsna otsa jäänud viimasel ajal. On sul mingi mure, mida sa mulle ei taha avaldada?»

«Ah ei. See mure on sama, mis alati: meie, kõikide vaeste, mure. Kodanlikud verekoerad ei taha meid enam elada lasta. Töölisi notitakse nagu kaitsetuid lambaid. Sõjaväljakohtud töötavad otse võimatu valjusega. Äraandmine lokkab, iga julgema sõna eest ähvardab surm. Mitte üksi saartel, kus oli avalik vastuhakkamine, vaid ka mandril, kus kõik ammu vaikne, jätkatakse verist kättemaksu töörahva kallal. See on, mis mind rõhub, mis öösiti minult une ära viib. Sageli ma otse vihkan ennast, et ma novembris töölisi energilisemalt ei õhutanud uulitsale tulema. Aga kes võis siis ette kujutada, et

see niimoodi läheb. Ja peaaegu paljaste kätega olime ka: meil oli hirmus vähe sõjariistu.»

Ma tundsin, kuidas minu südames viha nagu tuline laine liikuma hakkas. «Kui kodanlus nõndaviisi tahab kaitsta «isamaad ja vabadust», et ta kaitsetuid töölisi hakkab maha tapma, siis ei ole see isamaa enam tööliste isamaa ega anna selline vabadus vabadust töörahvale. Ja kui kodanlus peab õigustatuks vaenu ning kättemaksu tööliste vastu, siis ärgu ta imestagu, et töörahvas talle mõõdab sama mõõduga ja tema vastu võitlusse astub. Kes tuult külvab, see lõikab tormi. Ja kes iial mõõga võtab, see peab mõõga läbi hukka saama.» Need olid muidugi Konradi mõtted, nad olid mulle kunagi meelde jäänud ja tulid nüüd uuesti esile. Aga ma olin üldse niivõrd Konradi mõju all, et mul nagu ei olnudki enam omi mõtteid ega arvamusi. Mis tema tegi, see oli minu meelest ikka õieti tehtud, mis tema ütles, see oli kõik õige.

«Need nadikaelad kisendavad igal uulitsanurgal enamlaste hirmutegudest,» jätkas ta, «aga mis nad ise teevad, sellest nad ei piiksatagi. Sadu on nad vangistanud, sadu öö varju all maha nottinud, ja see kõik ei ole nende arust midagi, see kõik on lubatud . . . Enamlased tapvat kättemaksu pärast, aga nemad «demokraatia ja vabaduse» nimel — milline häbematu vale! Nemad just tapavadki kättemaksu pärast, sest neil on tarvis lahti saada «revolutsioonilistest ollustest», et keegi ei takistaks nende kurnamisvabadust ega rikuks nende seedimist. See on verine kättemaks, see on vormiline valge terror, mis praegu tööliste vastu käimas on, ja selle ohvrite arv on loendamatu. Kõigi langenute nimesid ei saa me vist kunagi teada: nii hästi varjavad kodanluse verekoerad oma tööd.»

Ma ei vastanud midagi, ja Konrad ei kõnelnud enam sellest. Meie otsustasime, et sõidame järgmisel päeval üheskoos Tartusse. Raha oli küll vähe. Sõit sinna ja tagasi maksis umbes 40 marka, selle eest oleks võinud midagi osta. Mu saapad olid katkised, kingad samuti, uusi sukki oleks ka vaja

olnud. Aga ma kartsin, et Konradi äraolekul keegi võiks tulla, võib-olla politsei, ja ma ei tahtnud üksi jääda.

See reis ei olnud just meeldiv. Asusime teele kell kaheksa õhtul. Sõitsime täiskiilutud loomavagunis. Saime koha ahju juurde, kus puhuti oli nii palav, et kartsid end põletada, aga sealsamas jälle nii külm, et lõdisema pani. Katsusime tukkuda teineteise õla najal, aga sellest ei tulnud midagi välja. Ja kui tee peal reisijaid juurde kogunes, litsusid nad meid nii kokku, et pidime vaheldumisi kohta jagama: kui üks istus, siis teine seisis. Ma ei olnud harjunud kaua seisma, mu jalad hakkasid valutama ja pea huugas ning kohises.

Tuli meelde teine samasugune reis — läbi Venemaa maailmasõja päevil. Emaga tekkinud tüli tagajärjel ma olin lahkunud kodunt, et sõita isa juurde, kes pidi teenima metsaametnikuna kuskil Poola piiril. Aga isa ma ei leidnud: ta oli langenud süütu ohvrina, oli jäänud «sõja jalgu», nagu üteldi. Ja siis algas mu sõit Petrogradi — samuti täiskiilutud loomavagunis nagu nüüd. Mu meel läks kurvaks sellest mõteldes, ja pisarad tulid vägisi silmi. Nii haledana, nii viletsana näis mulle meie elu, ja ometi me ei nõudnud elult kuigi palju: ainult raasukest õnne, ainult pisut rohkem leiba ja pisut vähem kannatust. Me pidime rändama ühest kohast teise nagu alatised sõjapõgenejad, ja neile, kelle eest me põgenesime, jäi kõik: raha ning vara, tuhandeid naudinguvõimalusi, piiritu vabadus ja täielik õigus. Aga kelle elu on lõpuks rohkem väärt, kellel on tõepoolest õigus?

Kella viie paiku hommikul jõudsime pärale. Jaamas kohtasime Konradi venda. Ta oli kõhnemaks jäänud, pika punaka habemega, ei tahtnud teda kohe äragi tunda. Oli olnud Narva pool frondil ja paremast õlast kergesti haavata saanud. Palus meid maale sõita Millat ja Antsu vaatama, aga meil ei jätkunud selleks aega.

Ema võttis meid päris lahkesti vastu, ja väsimusest hoolimata vestlesime temaga mitu tundi, enne kui magama heit-

sime. Ta oli hästi vanemaks läinud, näole oli tekkinud uusi kortse ja juustesse rohkesti hõbekiudusid. Ega temagi elu kerge olnud: tegid lapsedki talle küllalt südamevalu, eriti poeg oma hoolimatusega. Oleksin meelsasti teda aidanud, aga ma ei olnud veel palka saanud.

Hommikul oli meie esimene käik lombardi: tõime minu sõrmuse ära, ja ma panin selle sõrme. Ning kohe tekkis mul nii kerge tunne, nagu oleksin kesteab mis murest lahti saanud. Jalutasime tüki aega linnas, käisime Toomemäel. Mulle näis kõik nii muutunud, kõik nii teistmoodi, otsekui oleksime siit kaua, kaua aastaid eemal olnud. Aga oli kõigest kolm kuud möödunud sellest, kui siin viimati olin kõndinud. Vist olin ise muutunud, vist olin teiste silmadega harjunud ringi vaatama.

Kui Konrad lahkus, et ühe tuttava kaudu hankida mõningaid tarvilikke andmeid, pöördusin mina Veeriku linnaossa: Hilda Manguse juurde. Aga ta oli kogu perekonnaga sealt ära kolinud. Lahingu ajal oli üks pomm nende majasse kukkunud, alumisel korral kõik segi paisanud ja nende toa põranda üles tõstnud. Hilda isa oli ka peast kergesti haavata saanud. Nad olid kõik ilma kohata. Enamlaste-ajal oli Hildal pisut teenistust olnud, aga hiljemini ta ei olevat midagi leidnud. Seda rääkis mulle töölisnaine, kes elas nende endises toas. Selle naise seisukord oli äärmiselt vilets. Tema mees oli ära saadetud Viljandisse: olevat oma aastaile vaatamata vabatahtlikult sõjaväkke astunud, sest ta ei olevat tööd leidnud. Naine väikese pojaga oli ilma rahata, ilma söömata. Mul hakkas neist hale meel. Andsin neile kuus marka, rohkem mul ei olnud.

Õhtu eel otsustasime Konradiga minu venda Harryt vaatama minna. Aga oleks parem olnud, kui oleksime selle käigu tegemata jätnud. Minu vend ei olnud seda väärt, et ma teda üldse meelde tuletasin. Mis oli mul ühist temasugusega? Tema pidutses. Maitses elu.

Kohtasime õues Liidet, vennanaist. Astusime tuppa: kange lillelõhn lõi meile vastu. Koer Bobby hüppas rõõmu pärast keti otsas. Suur laud oli äärest ääreni täis sööke ning jooke. Väiksemail laudadel asetsesid kallid lillekorvid. Need inimesed oskasid lõbutseda. Hakkas kogunema võõraid: Liide tuttavaid preilisid ja prouasid. Pärast tuli Harry oma sõpradega. Nad asusid kohe sööma, avasid pudelid. Unustasid hoopis, et veel kaks inimest olemas on. Ma ei või iialgi unustada seda tunnet, mis minu südamest läbi käis, kui Harry oma võõrastega lauda istus, sõnagi lausumata Konradile ja mulle. Muidugi tõusime kohe üles ja tulime tulema. Liide pakkus nüüd küll Konradile napsi (tõi lauast pudeli ja kallas ukse ees, nagu salamahti, klaasi täis), aga Konrad ei võtnud seda vastu. See oli ilus temast. Teisiti ta ei võinudki talitada. Uulitsale jõudes ma sülitasin viha pärast. Ma tundsin, et vaeste ja rikaste vahel ei võigi muud olla kui viha. Mul oli vastik mõtelda sellest, mis juhtunud. «Mis oli mul otsimist seal: teises maailmas, kus meid ei sallita? Ei. See oli eksitus. Ma ei lähe enam iialgi sinna.»

Minu paha tuju lahtus alles siis, kui juhtumisi Hildaga kokku sain. Tema oli endiselt lõbus, seletas küll, et nende seisukord silmapilgul raske — kohta ei olevat kellelgi, aga ta ei kaotavat lootust. «Kui siin enam kuidagi läbi ei saa, siis rändame välja, ükskõik, kuhu. Maailm on lai, kuskil ikka midagi leidub.» Ma uskusin, et tema ei hukku, ja see nagu andis mulle endalegi meelekindlust võidelda ning vastu panna.

Ta saatis meid vaksalisse, suudles mind lahkumisel ja lubas kirjutada. Ma vaatasin talle tükk aega järele. Rahulikkude ja mõõdukate sammudega kadus ta kõnnitee puude varju. Veel korra tuli tema kõrge kuju esile hämarate tüvede vahelt, siis ei näinud ma teda enam. Ma teadsin, et ta mulle head soovis, ja nõnda jäi mul sellest käigust üsna meeldiv mälestus. Vaen, kättemaks, verevalamine — milleks

on seda kõike vaja, kui inimese süda igatseb soojust ja sõprust?

Rong viibis terveni seitse tundi, ja meie jõudsime tagasi alles teisel päeval kell neli pärast lõunat. Kodus leidsin kirja ning lahtise kaardi Elli Alalt. Kaardile oli Elli mingisuguse lause kirjutanud, millest võis välja lugeda, et oleme «punased». Muidugi oli perenaine seda juba lugenud ja andis kohe mõista, et ta on teada saanud, kes meie oleme. Lubas üles anda, kui aeg käes on.

16.

Seltsimees Kivistik oli meile tulnud, et Konradilt mõningaid teateid saada. Kuna Konrad põrandaalustega ettevaatuse pärast otsest sidet ei tahtnud luua, tarvitas ta läbikäimiseks nendega Kivistiku vahetalitust. Kivistik oli vana revolutsionäär, raudse iseloomuga ja kindla sõnaga, innukas töömees ning kõigiti usaldusväärne. Ta jälgis äärmise täpsusega konspiratsiooni nõudeid ja käis meilgi nagu salakuulamisretkil, ainult õhtupimeduses. Minu kuuldes ta ei rääkinud kunagi midagi «kahtlast», ja ma sain kõigest alles hiljemini teada.

Tol õhtul ta näis olevat rahutum kui muidu. Ta ei istunud oma hariliku viisi järgi toolile, jalgu kaugele välja sirutades, vaid käis pikkade sammudega tuba mööda edasi-tagasi, käed püksitaskuisse surutud, otsaesine kortsus. «Kui nad kuradid ükskord selle veristamise lõpetaksid,» surus ta viimaks läbi hammaste. «See läheb juba liiale, see võtab igasuguse tuju. See on lihtsalt metsik.» Ja ilma et ta oma mõtet edasi oleks arendanud, kutsus ta Konradi koridori, sosistas temale midagi, millest ma aru ei saanud, ja lahkus kohe. Konrad tuli tagasi, oli väga tõsine, ja ma mõistsin, et midagi oli juhtunud, mis neid mõlemaid puudutas.

Ma ei eksinud mitte. Vaevalt oli mõni minut kulunud Kivistiku lahkumisest, kui uulitsalt kostsid revolvripaugud, jooksumüdin, erutatud hüüded. «Kas ta tõesti sisse kukkus?» pomises Konrad nagu iseenesele ja tormas uksest välja. Mul oli hirm, ma ei tahtnud teda minna lasta ja jooksin talle järele. Aga uulitsal ei olnud enam midagi näha ega kuulda. Ruttasime esimese põiktänavani, vaatasime ringi, kuulatasime: ei sealgi kippu ega kõppu. Pärisime kelleltki vastutulijalt. «Eks hagijad aja jälle enamlaste jälgi,» lausus see varjatud vihaga ning pöördus ära. Mulle sai ühel hoobil selgeks, et meie maja ümber varitseb hädaoht, et kuskil on liikvel mingi saladuslik võim, mis tahab meid õnnetusse saata. Viha tõusis minu hinges, viha ning põlgus inimeste vastu, kes meie elu kippusid segama, meie vaest elu, mis oli väärt ainuüksi meile enestele. Aga kas oli see veel meie eneste päralt, kas me ei olnud seda juba pühendanud teistele, neile, kes ühes meiega kannatasid, nagu meiegi viletsa leivatüki pärast rabelesid?

Konrad pöördus tagasi, mõttesse vajununa, ja ma kõndisin talle vaikides järele. Aga äkki: mis see siis oli? Meie aknast paistis tulekuma, punane, looklev laine oli haaranud kogu eesriide maast laeni: meie tuba põles. Lämmatavat, kuuma suitsu lõi meile näkku, kui ukse avasime. Tulekeeled neelasid ahnelt aknakardinaid, lauda seal asetsevate raamatute ja piltidega, minu riideid, mis rippusid seinal. Muud ma enam ei näinud: ma langesin minestanult toolile.

Kui ma jälle ärkasin, oli tuli juba kustutatud. Majarahvas oli kokku jooksnud, perenaine käis vihasena ringi, kirus ja vandus meid maapõhja. Meie olevat püsti punased, tahtnud tema maja maha põletada, sellepärast olevat meie «õige koht» Naissaarel, aga mitte mõistlikkude inimeste keskel. Kuidas pidime tollele eidele selgeks tegema, et see oli vaid õnnetu juhtum, et ukse sulgemisel tekkinud tuuletõmbus oli küünla ümber lükanud ja tule paberite külge pistnud? Kui-

das pidime talle selgeks tegema, et selle õnnetuse läbi meie ise kõige rohkem kannatasime?

Tõepoolest: kui inimesel juba niigi on raske, siis tuleb talle hädasid uksest ja aknast. Ma olin nüüd täiesti vaeseks jäänud. Minu riietest oli puutumata ainult üks pluus ja kleit, mis mul seljas, kõik muu oli põlenud. Aknaklaasid olid lõhkenud, kardinad ja laudlina täiesti läbi, laud, kaks tooli ja põrandki kannatanud. Imekombel ei olnud tuli veel tapeetide külge hakanud.

Sel ööl ei maganud me peaaegu mitte sugugi. Vaevalt olid mu silmad kinni vajunud, kui mulle viirastus, et kõik alles põleb, et kogu tuba on tuld täis. Ma värisesin ja nutsin lakkamata. Konrad oli väga rahutu, ta vist kartis, et ma mõistuse kaotan, tahtis joosta arsti järele. Aegamööda siiski rahunesin.

Hommikul puhastasime tuba, niipalju kui saime, ja tööleminekuks oli kõik enam-vähem korras. Maksis muidugi palju raha, et asendada põlenud asju, aga olime siiski rõõmsad, et kõik vähemalt niigi oli lõppenud. Kui meie õigel ajal ei oleks koju pöördunud, oleks võinud tekkida hirmus tulekahju. Ja meid oleks vangistatud nagu süüdlasi?

Kõik lõppes võrdlemisi õnnelikult, kuid minu hinge jäi sellest ajast mingi hirm, mingi õudne aimus, mis ei lasknud mind enam selles toas üksi olla. Ma pidasin sündinut nagu mingiks hoiatuseks, mingiks pahaks endeks, ja see riisus minult rahu. Ütlesin seda ka Konradile, ja kuigi ta naeris minu ebausku, kas ei reetnud tema nägu varjatud ärevust?

*

Järgmisel õhtul pärast tulekahju ilmus meile Kivistiku abikaasa. Pisarad silmis, seletas ta, et politsei tema meest taga ajavat, mispärast see põranda alla siirdunud. Varjavat end esiotsa siinsamas, aga hiljemini kavatsevat põgeneda Vene-

maale. Mul oli kahju vaesest naisest: ta näis nii kurnatud ja kurb. Muidugi ei olnud tal ka raha: millest pidi ta elama hakkama?

Seisukord oli tõepoolest traagiline. Üksteise järele kadus arukamaid päid tööliskiassi ridadest: kes saadeti igaveseks Rahumäele, kes aastateks vangitorni, kes pidi lindpriina hulkuma ning põgenema. Ja igal õhtul magama heites haaras mindki hirm: kas täna ei tule järg Konradi kätte? Aga Konrad oli ettevaatlik, ta ei lasknud ennast lõksu meelitada.

Kuid tedagi luurati juba, temagi ei võinud enam päris kindel olla. Ma veendusin selles ühel pühapäeval, kui ta oli läinud Veetõusme nimelise seltsimehe poole, kes, nagu ma hiljemini kuulsin, asendas Kivistikku sidepidamises põrandaalustega. Kohe, kui ta oli lahkunud, hakkas mu süda imelikult valutama, ja ma ei saanud enam kuidagi rahu. Katsusin ajaviiteks lugeda, võtsin kätte Lutsu «Kevade», mis mulle muidu väga meeldis. Selles kujutatakse värvikais tõepäraseis piltides koolielu, ja kooliaega kuulusid ka minu oma mineviku armsaimad mälestused. Kuid tol päeval ei pakkunud mulle nende, alles küllalt värskete mälestustegi elustamine kuigi suurt meelelahutust. Olin siis päris rõõmus, kui täditütar Eeva mind üle hulga aja vaatama tuli: vähemalt ikkagi elav inimene, mõtlesin, kui ta sisse astus.

Aga ta oli tõepoolest meeletu naisterahvas. Juba jälle oli tal uus kavaler, ja ta näis sellest «otse pööraselt» vaimustatud olevat. Aga ega tema meeski vist palju parem polnud. Ta näitas mulle kaht mehele adresseeritud kirja: keegi proua Ilse Reinbach oli need saatnud, ja neis kõneldi väga kaugeleulatuvaist intiimsusist. Eeval arvatavasti muidugi valutas süda, aga ta ei andnud seda millegagi märgata, oli lõbus, nagu ikka. Nüüd tahtis ta siiski mehe juurde tagasi sõita, oli eelmisel õhtul juba kraamigi ära saatnud. Sel päeval ta kavatses veel «tublisti lõbutseda». Kutsus mind kaasa teatrisse, kuhu ta viimast korda minevat Kusta Ubalehega. Seletas põ-

levi-silmi, kui tore mees see olevat ja kui austavalt ta mind meelde tuletavat. Ma hoiduvat temast ilmaaegu kõrvale, ega ta mul tükki küljest ära hammustavat.

Ma kuulasin ükskõikselt seda juttu, aga endamisi ma mõtlesin, kas ma ennast siiski ei kitsenda üleliia, kas ma ei võiks vahete-vahel minna inimeste keskele, kus näha oleks midagi muud kui vaesust ning häda. Ja kes teab: kui see keegi teine oleks olnud, mitte Kusta Ubaleht, ma oleksin vast Eevaga kaasa läinud. Mul oli mõnikord päris igatsus väikekodanlike lõbude järele, meelelahutuse järele, mida elu Konradiga ei võimaldanud. Meie elasime ju nagu kloostris: juba mitu kuud ei olnud me kuhugi saanud, ei teatrisse, ei kontserdile, ei kinosse. Aga järsku tuli mul meelde, et mul ei olnud midagi selga panna, et ma olin ilma pennita, vaene, vaene naine. Olin nagu äratõugatu, ma ei kõlvanud sinna «hiilgavasse seltskonda», mul ei olnud mujal kohta kui siin. Oli kurb seda tunda, aga see oli nii, see tõmbas kindla piiri minu ja nende vahele, kes meid ei lasknud üles tõusta vaesusest ning hädast. Ma vihkasin noid seal ja armastasin seda, kes oli siin. Ma ei saanud temast lahkuda. Olin ise valinud oma osa: halb või hea, seda ei saanud enam pöörata.

Konrad tuli tagasi erutatud meeleolus. Kohe, kui ta välja läinud, tekkinud talle «saba», ja ta pidanud kaua aega manööverdama, enne kui tähelepandamatult seltsimees Veetõusme poole saanud libiseda. Ja sealgi ta ei ole kuulnud midagi lohutavat: aina hiiobisõnumeid.

««Dviigatelist» on kaks vana seltsimeest kinni võetud ja maha lastud,» seletas ta. «Mis süütegusid nad olid korda saatnud, seda ei tea keegi. Veetõusme sugulane, metallitööline, hukatute sõber, on meeleheitel lausunud mõne julgema sõna valitsuse aadressil, ja nüüd ootab tedagi sama saatus: ta on öösi vangistatud. See on lihtsalt võimatu. Töölisi tahetakse täiesti ahelaisse panna, neilt viimne kui vabadusenatuke ära võtta. Viimaks ei tohi enam valjusti kõneldagi, ei ühegi

tuttava poole jalga tõsta. Rahu, rahu Nõukogude Venemaaga on nüüd meie tähtsaim hüüdsõna. Ehk lakkab siis timukate verejanu.»

Mul oli hirm Konradi pärast. Ma ei julgenud teda enam üksi jätta, üksi kuhugi minna lasta. Ma kartsin suurt õnnetust. Mu meeles seisis nagu kurjakuulutav enne hiljutine tulekahju. Mu silme ette kerkisid leegid, mis ahnelt sõid meie varanatukest, meie kodu, meid endid. Ja Kusta Ubaleht? Miks luuras too õudse kuulsusega mees meie ümber? Kas ei tahtnud ta mind Konradi käest ära kiskuda? Või Konradit minu käest ära võtta? Ta nähtavasti kudus oma võrku salamahti, kavalalt, mitte otse, vaid teiste, kolmandate isikute kaudu. Mul oli hirm.

*

Juba mitmendat päeva kestis ütlemata ilus ilm. Oli harukdaselt soe. Päike paistis selgest taevast otse suvise jõuga. Lumi sulas, kadus nagu vaht. Katuseilt jooksis vett kolisedes alla. Rentslid paisusid ojadeks. Puhus pehme, paitav tuul. Kõikjal tundus kevade lähenemist.

Sel päeval ma kavatsesin lõunatunnil pesu pesta, aga päike otse meelitas ja kutsus välja, lihtsalt ei saanud toas viibida. Mu rinnus oli nii imelik ärev tunne, oleksin tahtnud kuhugi minna, kus oleks olnud rohkem vabadust ning avarust, kus ei oleks meelde tulnud igapäevased askeldused ega mured. Igatsesin kogu hingega kevadet, millest lootsin tervist Konradile ja enesele elurõõmu.

Läksime siis niisama sihitult linna hulkuma, peatudes kaupluste akende taga, vaadeldes möödaruttavaid inimesi. Aga varsti oli Konradil tarvis kuhugi minna, ja siis sündis see, mis mind tõmbas täieliku arusaamatuse ette. Kui ma temast olin lahkunud ja tüki aja pärast ümber pöördusin, nägin teda nurga peal seisvat ja mulle järele vaatavat. Ma ei teadnud, mis mõtelda. Kas tahtis ta vaadata, kuhu poole mina lähen,

et siis rahulikult oma teed minna, või tahtis ta veenduda, kas ma mitte teda järele ei luura. Ma kavatsesin talle käega märku anda, et ta tagasi tuleks, aga ei saanud seda teostada, sest samal silmapilgul kõnetati mind. Ma pöördusin kõnetaja suunas ja ehmusin koledasti: minu ees seisis Kusta Ubaleht, toredas staabiohvitseri mundris, tehtud magus naeratus näol. Kogelesin midagi vabanduseks, vaatasin Konradile järele: ta oli kadunud. Mul oli hirmus piinlik, ma ei teadnud, mis teha või mida lausuda. Ubaleht nähtavasti märkas seda ja algas mõistamisi juttu, ikka seesama magus, aga vastik naeratus näol:

«Teid huvitab muidugi, kuhu teie mees praegu võis minna, eks? Ärge seda minult küll küsige. Ka mina ei tea seda mitte — nii täpselt. Aga seal, kuhu ta praegu läks — seal ei ole ometi mitte tüdrukuid. Seda tean ma kindlasti. Selles suhtes võite üsna mureta olla. Ja ka muis asjus ei tuleks teil — mingit hirmu läbi elada, kui teie minu vastu ainult pisut lahkem tahaksite olla. Mul on teatud sidemed, teatud mõju — seal, kus teie mehe saatuse kohta huvi tuntakse.»

«Mis te sellega tahate ütelda?»

«No küllap te isegi teate, et teie mees ei liigu päris ustavas seltskonnas —»

«Mina? Ma ei tea sellest mitte midagi.»

«Tõepoolest? Jaa, vaadake — siis te hoidusite minust asjata eemale. Ma tahtsin juba ammugi teid hoiatada, teie silmi avada.»

«Kas proua Heidoki kaudu?»

«Proua Heidoki? Jah, ma tunnen teda, aga ma ei mäleta, et mul temaga teist oleks juttu olnud. Ta on teie täditütar, eks?»

«Jah, ta on minu täditütar.»

«Ligidalt sugulane. Hm, jaa. Aga kas me ei läheks kuhugi, kus põhjalikumalt ja — sõbralikumalt võiks kõnelda. Uulitsal on palju kõrvu, ja teil hakkab vist jahe — selles palitus.»

«Teine kord. Täna mul ei ole enam aega, pean teenistusse ruttama.»

«Kunas võiksin teid külastada?»

«Ei, mitte minu kodus — küllap ma ise — head päeva.»

Ma oleksin maa alla vajunud häbi ja hirmu pärast. Mis võis see inimene minust küll mõtelda? Ja mis oli Konrad teinud, et teda luurati nagu roimarit? Ta tahtis, et töölistel oleks rohkem leiba, ta tahtis, et lõpeks hirmus verevalamine, et tuleks rahu, aga oli seda tahta siis nii suur patt? Mind pani kogu kehast värisema see mõte, et Konrad võidakse vangistada, et teda võidakse piinata, võib-olla koguni surma saata. Ma oleksin valmis olnud kõike tegema, mis minult oleks nõutud, et teda päästa, aga Kusta Ubalehe omaks saada — ei, ei, seda ma ei oleks suutnud. Ennemini ma oleksin endale otsa teinud. Ja nii ma ei teadnudki, mis ette võtta, et kõike jälle heaks pöörata.

Õhtul ei rääkinud Konrad midagi lõunasest sündmusest, ja kui ma küsisin, miks ta nurga peal seisatanud ja tagasi vaadanud, lõi ta käega: see sündinud juhuslikult. Aga minu meelest oli ta siiski pisut imelik: kas ei kahtlustanud ta mind milleski? Ma ei tahtnud pärida, kas nägi ta mind Ubalehega või mitte, ja ma ei saanud ka ise seda seletada. «Kui ta nägi, ja ma ei seleta, — nii mõtlesin — siis võib ta arvata, et ma sellepärast ei seleta, et ta isegi nägi, aga kui ta ei näinud, ja ma seletan, siis võib ta mind kesteab milles kahtlustama hakata. Olgu, kuidas on, aga meie kõnelusi ta ikka ei kuulnud, ja kui ta küsib, siis vastan, et oli keegi koolipõlve tuttav, kohtusime juhuslikult ja kõnelesime ainult paar sõna.» Nii ma mõtlesin ega ütelnudki Konradile midagi. Ma ei tahtnud teda hirmutada ega ennast kahtluse alla saata. Kas ei võtnud ma Konradit ähvardavat hädaohtu veel küllalt tõsiselt? Või lootsin ma Kusta Ubalehega omal jõul toime saada? Või sundis mind koguni mingi alateadlik tung — temaga mängu jätkama? Mul ei olnud igatahes endalgi selge, mis see

oli, aga tol õhtul ma tarvitasin Konradi usaldust kurjasti. Hiljemini ma muidugi kahetsesin seda, aga tookord ma ei saanud talle kõike ütelda.

Nõnda ma vaevlesin endamisi tema pärast ja ühtlasi nagu kartsin teda. Tema närvid olid äärmiselt pingul. Ta võpatas iga vähemagi hääle ning kobina puhul, vastas mullegi juba vihaselt ning ärritatult. Tema tervis oli päris otsas. Ta ei hoolinud sellest ka põrmugi, vaid lõhkus aina tööd teha. Istus selgi ööl kella kolmeni üleval. Ja siis ma palusin ning vannutasin teda, et ta võimalikult kõrvale hoiduks «riigivastaseist» üritusist, et ta rohkem mõtleks oma tervisele ja minule. Ta lubas seda, ning see rahustas mind pisut.

Aga minu südame põhja jäi küsimus, kas ei kahtlustanud ta mind milleski. Oleks lihtne olnud seda kahtlust hajutada, aga tookord ma ei saanud seda teha. Nüüd ma usun, et peamiseks takistuseks oli see pisike asjaolu, et ta mulle ennist tänaval järele oli vaadanud. Usun, et see mulle alateadlikult oli mõjunud nagu usaldamatus. Ja see usaldamatus oli kõigutanud minugi usaldust tema vastu.

17.

Kuid kõik see väiklane reflekteerimine unus juba järgmiseks päevaks, ja mul jäi ainult hirm Konradi pärast. Ma oleksin tahtnud tema juurde minna, talle kõik usaldavalt üles tunnistada ja teda tõsiselt hoiatada. Aga ma ei leidnud selleks kunagi parajat juhtu. Juba teisel hommikul üles tõustes märkasin, et meil mõlemal tuju puudub. Ja sellest ajast näis mulle, nagu muutuks Konrad minu vastu külmemaks. Ta ei tulnud enam esimesena mind suudlema, ei kõnelnud mulle sellest, mis ta päeva jooksul näinud ja kuulnud, vaid lõi ükskõikselt käega: ah, niisama! Ja ühel päeval, lõuna ajal, laskis ta mind terve tunni tänaval oodata, kuhugi järele

joosta, kuhu ta ette oli rutanud, ja saatis siis ilma söömata teenistusse, öeldes, et tuleb kella kuue paiku. Muidugi oli tal midagi ees, mida ta ei saanud edasi lükata. Aga minu meelest oli see suur häbematus, minuga nõnda ümber käia. Kui ma ütlesin, et mul on külm, — ja see oli tõesti nii, ta pidi seda ise märkama, — vastas ta vihaselt: «Ei maksa nii väga nutta tühja külma pärast. Teised külmetavad eluaeg. Kui sul meie seltsis ei meeldi, tead küll, kust «paremat» otsida.»

Mu süda kihvatas, minus tekkis mingi hirmus, metsik tunne, ma oleksin teda valusasti lüüa tahtnud selle haavamise pärast. Ma ei saanud aru, millega olin ära teeninud sellist kohtlemist. Olin talle mitu korda seletanud, et ma ei otsi mingit «paremat» eemal temast, et ma tahan jääda temaga, ükskõik, mis tuleb, ja nüüd võis ta mulle teha sellise etteheite? Mulle näis, et ta ise minust hakkab tüdinema, et ma muutun talle raskuseks, takistan tema tegevust. «Talle on juba täiesti ükskõik — arutasin endamisi, — et ma päeva läbi ilma söömata olen, talle ei lähe see enam vähematki korda, et ma tundide kaupa tänavail külmetan. Aga kaua võin ma sellist elu välja kannatada? Kas ei ole ma kõik teinud, mida ta iganes on soovinud, kas ei ole ma kõigest loobunud, mis tema meele järgi ei ole olnud? Kuid ma olen tähele pannud, et ta minu heaks enam midagi heameelega ei tee, et ta kuhugi minemata ega midagi teostamata ei jäta, kui mina seda soovin. Tal on koguni vastumeelt minuga kõnelda, ja ta nagu häbeneb minuga uulitsal ühes käia.»

Nõnda ma arutasin ega tulnud mul kordagi mõttesse, kas ma Konradit õieti mõistsin, kas ei olnud tema muutunud olek tingitud siiski millestki muust. Kuid see selgus iseenesest ja õige pea. Kõik kirjeldatud «psühholoogilised mõtiskelud» ei vähendanud minu hirmu Konradi pärast, vaid see aina kasvas päevast päeva. Räägiti rahust, aga tegelikult kestis verine sõda mitte üksi välise, vaid ka «sisemise vaenlase» — oma

töörahva — vastu. Räägiti demokraatliku korra kindlustamisest, aga tegelikult valitses kodanluse diktatuur sõjaväljakohtute ja sõjatsensuuriga, kõigi vabaduste äärmise kitsendusega. Kuigi Konrad ei valmistanud mingit «avalikku mässu», õõnestas ta «maksva korra» aluseid sellega, et taotles selle korra «sisemisele vaenlasele» — tööliskiassile — lahedamaid elutingimusi ja suuremat vabadust kui härrad seda nõus olid lubama. Juba selline tegevus iseenesest oli raske kuritegu, mida ei jäetud karistamata. Ja ma kartsin, et Konrad varem või hiljem kinni võetakse ning sõjakohtu ette tassitakse. Ma kartsin seda enam, et Konradi käigud neil päevil muutusid väga saladuslikeks, et ta neist mulle enam mitte midagi ei lausunud. Kuid seegi selgus nagu iseenesest ja õige varsti.

Mäletan: oli aprillikuu esimene pühapäev, kevadine ja ilus, kuigi mitte päris soe. Oleksin meeleldi läinud mere äärde jalutama, kuid pidin ootama Konradit, kes ei tulnud ega tulnud. Ma muutusin rahutuks, kurvad mõtted ründasid pead, igasuguseid õudseid võimalusi kerkis silmade ette. Kell kuus soojendasin uuesti kohvi (tee asemel olin juba teist päeva kohvi keetnud, see maitses paremini) ja istusin akna alla, et vaadata, kunas Konrad tuleb.

Hakkas juba hämarduma. Siis äkki koputati uksele, ma avasin, aga tulija ei olnud Konrad, vaid Veetõusme. Ta oli täielik vastand Kivistikule: pikk, kõhetu blond noormees peaaegu naiselikult pehme näoga ja sinihallide süütute silmadega. Tema kõne oli küllastatud kujukaist võrdlusist, ja ta pildus neid kergesti nagu pillutakse konfetisid ballisaalis. Kui ta naeris, siis tulid nähtavale tema valged terved hambad, ja needki paistsid mulle kuidagiviisi naiselikena. Üldse tema välimus ja esinemine ei reetnud millegagi veendunud ja innukat revolutsionääri.

Minu meelest oli ta heasüdamlik inimene. Meil sobis varsti sõbralik vestlus, ja mul tekkis nii kerge tunne sellest, et ma

temaga päris vabalt ning sundimatult võisin kõnelda. Ta ütles mulle ettevaatlikult koguni meelitusi ja küsis muu seas, kas olen ma õnnelik praeguses seisukorras, kas ei igatse ma vahel paremat, kergemat ja vähem ohtlikku elu. Ma olevat seda küll väärt, mul olevat õrn ja kergesti murduv hing, lisandas ta veel.

«Ma olen mõnigi kord kahelnud,» algas ta uuesti pikema pausi järele, «kas on õige see tee, mida meie praegu käime. Mulle näib sageli, et meie oleme nagu see sõge vanamees, kes paksust metsast sellega kõige otsemini ning kiiremini tahtis pääseda, et ta puid enda ees hakkas maha raiuma. Kas ei oleks otstarbekohasem väljapääsuks kasutada juba olevaid radasid ja teid, kuigi need teinekord on kõverad ning vaevalised? Mis õigus on meil hävitada elujõulisi puid, maha tallata kauneid õisi, kui meie ei teagi, kas me nende asemele midagi jaksame kasvatada või kas see midagi on parem kui hävitatud väärtused? Ma kahtlen, et kuuse seemnest kunagi võiks kasvada tamm ja kurjast inimesest saada hea ingel. Aga kui vähemalt meie ideaaliks on kurjust maailmast kaotada, siis ei saavuta me seda küll hävitavate instinktide süvendamisega. Pigemini peaksime taotlema nende instinktide kandjaid endid kahjutuks teha. Et vilja puhastada, selleks tuleb kõigepealt umbrohi välja sõeluda. Ma olen mõtelnud, meie riigis töötab praegu üks paha vaimuga mees, kes külvab valu ja pisaraid töölisperekondadesse, kas ei oleks õige teda võimude kätte toimetada? —»

Seltsimees Veetõusme oli viimaste sõnade juures oma häält kõrgendanud, ma ehmusin koledasti ja katkestasin tema kõne järsu käeliigutusega. Meie toa seinad olid õhukesed, siit võis iga valjemini lausutud sõna teiselepoole kuulda, siin pidi äärmiselt ettevaatlik olema. Mispärast pidi majarahvas seda teadma, mis nende seinte vahel kõneldi või tehti? Ta ei tohtinudki seda teada, sest siis oleks see olnud sama hea kui turu peal, siis ei oleks meil siin enam elu olnud. Perenaine vaatas juba

muidugi viltu ja ähvardas üles anda, kas oli vaja veel uusi tunnistajaid?

Ja üldse — milleks rääkis Veetõusme sellist veidrat juttu? Kas tahtis ta minuga ainult naljatada, või mõtles ta tõesti nõnda, nagu kõneles? Aga ta oli ju ammuaegne enamlane ja kõigiti usaldusväärne seltsimees, mul ei olnud põhjust temast midagi halba uskuda. Mingi hääl minus sosistas, nagu sisaldaksid tema sõnad palju tõtt, aga minu tunded protesteerisid selle vastu, ma ei suutnud kuidagi leppida, et see oleks õige: kedagi ära anda. Ma olin hämmastuses, ma ei osanud mitte millegagi reageerida ja pidasin sellepärast vaikimist kõige paremaks. Ka tema vaikis, nagu üllatatuna oma sõnade mõjust või nagu kahetsedes, et ta need lausunud.

Seisukord muutus piinlikuks, ja kui viimaks Konrad tuli, hingasime vist mõlemad kergendatult. Konrad oli märgatavalt erutatud meeleolus, kuid teeskles lõbusust, naeris ning naljatas. Veetõusme lahkus varsti, ja kohe selle järele kõnetas Konrad mind järgmiste sõnadega:

«Sinu peale on pandud ülesanne viia üks äärmiselt tähtis kiri põrandaalustele nende salakorterisse. Sa lähed sinna, küsid: «kas Eerika kodus on,» ja küllap sind siis juhatatakse, kuhu tarvis. Aga et sa alles vilumata oled ja ennast vast võimalikkude «sabade» eest ei oska hoida, siis ei lähe sa sinna mitte otseteed ega üksi. Kaarli kiriku puiesteel, teine pink linna poole, ootab sind daam lillas kübaras ja pikas mustas palitus, sa kõnetad teda: «teie olete vist Eerika õde,» ja tema saadab sind.»

Mees otsis taskust veerandpoogna suuruse õhukese paberi, mis oli täis kirjutatud mulle arusaamatuid tähtede ning numbrite ridu: ikka üks rida tähti ja teine rida numbreid, keeras selle peenesse rulli, ulatas mulle ja lisandas veel:

«Pea meeles, et sinu käigust oleneb palju, võib-olla ka sinu enese — tulevik. Praegusel ajal ei tohi naisedki «erapoole-

tult» kõrvalt vaadata, kui meeste vahel võitlus käimas on. Aeg nõuab tegu ja kindlat seisukohta.»

Ma läksin sõna lausumata. Ma olin üllatatud, ma olin uhke, et mulle nii vastutusrikas, nii «saatuslik» ülesanne oli kätte usaldatud. Aga ma olin ka hirmul, kas suudan ma küllalt korralikult täita selle ülesande, kas pääsen ma õnnelikult mööda kõigist võimalikest hädaohtudest. See käik oma keelatud iseloomuga tõotas kujuneda nagu mingiks salapäraseks romaani-episoodiks, see tütarlapse-unistusist tuttav romantika veetles mind ja pakkus mulle imelikku teravmagusat naudingut. See erutas tugevasti erkusid, pani südame rinnus kuuldavalt põksuma. Aga vahete-vahel võitis hirm minus ülekaalu, ja siis ma surusin kirja kramplikult pihku pahemas, kinnastatud käes ja vahtisin kahtlustavalt iga möödaminejat. Mulle tuli meelde Veetõusme, ma mõtlesin tema veidrast jutust, lõin koguni kahtlema, kas Veetõusme ise ei ole äraandja. Mul oli tundmus, nagu liiguks ta praegugi kuskil siin ligidal. Pöördusin ümber ja nägin: ta seisis tänavanurgal ja vaatas mulle järele. Ning nõnda nägin ma teda kuni Kaarli puiesteeni veel kaks korda. Ma tahtsin iga kord talle märku anda, aga ikka ta kadus sama kiiresti kui oli nähtavale ilmunud. Miks käis see mees minu jälgedes, kuidas võis ta teada, kuhu ma läksin? Aga kui ta seda teadis, miks tahtis ta siis minu jälil sinna jõuda? Kas ei võinud ta otsekohe politseisse minna ja üles anda? Ei, ei, ta ei võinud olla provokaator, ta oli selleks liiga heasüdamlik ja avameelne. Kogu see asi muutus mulle järjest saladuslikumaks, ja ma ei saanud enam millestki aru. Ma kõikusin erutuse ja kartuse vahel, mu süda tagus tugevasti, nagu tahaks ta rinnust välja hüpata.

Aga kõik läks hästi. Kaarli puiesteele jõudes peatusin ma silmapilguks, et hinge tagasi tõmmata. Vaatasin teravasti juba tihenenud udusesse pimedusse. Ma tundsin ta kohe ära: naine lillas kübaras ja pikas mustas mantlis. Temagi nähtavasti aimas silmapilkselt, et olen see, keda ta otsinud, ja hakkas

rahulikkude, mõõdukate sammudega minu poole tulema. Nüüd oli ta juba niivõrd lähedal, et sain tema näkku vaadata. Niipalju kui pimeduses suutsin näha, oli ta ilus, kuid see ilu oli kuidagi karm, nagu elutu, ilma naiseliku veetluseta, tõrjuv ning jahe. Tundsin enesel tükk aega tema teravat, uurivat pilku, ja mul hakkas piinlik, et ta mind kohe ei saanud usaldada, koguni häbi, et ta mind pidi kahtlustama võib-olla nagu äraandjat. Kuid see ei olnud midagi. Ma tahtsin näidata, et ta oli eksinud.

Meie pöördusime puiesteelt ära, aga mitte sinnapoole, kuhu ma olin arvanud, vaid koguni vastupidises suunas. Laterna valguses jäi võõras daam seisma, vaatas mulle veel kord tunnistavalt otsa ja küsis: «Teie otsisite Eerika õde?» Mul tuli alles nüüd meelde, et olin unustanud ütelda parooli, ja ma vabandasin. Ta vaatas tagasi puiesteele, ma tundsin, nagu ootaks ta veel kedagi, ja pöörasin samuti pilgu. Mingi tume kogu oli puude vahelt nähtavale tulnud. Ta soris jalanukiga maad, nagu oleks ta sealt midagi leidnud ja tahaks veenduda, kas maksab seda üles võtta või mitte. Too kummaline kuju oli Veetõusme.

Meie jätkasime teekonda. Suundusime raudteetagusesse linnaossa, kõndisime kõrvalisi tänavaid, tegime mitu ringi, tulime teinekord koguni sinnasamasse tagasi, kus juba olime olnud. Kui ma sellele tähelepanu juhtisin, lausus minu saatja, kes kogu aja oli vaikinud: «Nii see peabki olema Ainult kannatust.»

Viimaks peatusime ühe kahekordse puumaja ees, kui ma ei eksi, siis vist Sõja tänaval. Väliselt oli see maja kõigiti korralik, võis isegi arvata, et siin elavad jõukad inimesed, kes ei taha mõteldagi mingist mässust. Ümbruses oli kõik rahulik, ei olnud näha ühtki kahtlast «kuju».

Astusime õueväravast sisse. Minu ärevus tõusis, ma värisesin, nii et see minu saatjalegi ei jäänud märkamatuks. Ta pöördus minu poole sõnadega:

«Rahustuge, ega see nii hirmus olegi. Ja nüüd minge ruttu. Alumine kord, paremat kätt esimene uks. Ma ootan tänaval järgmise maja värava ees. Andke kiri «Eerikale» ja tulge kohe ära. Olete valmis?»

«Ma lähen.»

«Tagasi tulles teie ei peatu minu juures, vaid ruttate kohe edasi, ikka mõni samm minust ees. Ja kõnetada ei tohi te mind enam. Peate teesklema, nagu oleksime täiesti võõrad, ainult jalutajad, kes juhuslikult on sattunud teineteise järele. See on kõik.»

Ma läksin. Võõraid mõtteid vilksatas minu peas, võõraid tundmusi tärkas hinges, mul ei olnud aega nendes selgusele jõuda. Kui uks avati, pöörasin ma pilgu: minu saatja vaatas mulle järele.

Ja siis seisin ma silm silma vastu tolle põrandaaluse juhiga, kelle nime ümber tookord liikus legende. Ma tundsin revolutsioonipäevist tema punaka kikkhabemega mefisto-nägu, aga nüüd näis see mulle nagu ümbersündinuna: jooned olid muutunud teravamaks, üldilme karmimaks, kuna silmadesse oli tekkinud veel rohkem tuld ja suu ümber sarkastilist kibedust. See nägu kajastas määratut jõudu ja tahtepingutust, seda elustas üksainus mõte: purustada maksev maailmakord, hävitada see surmav tõelikkus, mis takistab teostamast suurt ideed: töörahva vabadust. Mulle näis, nagu oleksid selle inimese kohta kaotanud maksvuse kõik olemasolevad maised vahekorrad, ja kui ma tema näost otsisin hirmu alatise tagaajamise ees, kartust äraandmise pärast, siis ei leidnud ma sellest jälgegi.

Ma vaatasin talle otsa, ja mu süda tahtis seisma jääda, ma tundsin, kuidas mu põlved lõid nõrgaks ja kogu kehast kadus jõud. Ulatasin talle kirja, ta võttis selle vastu ja sõnas ükskõikse naeratusega:

«Olete oma ülesande korralikult täitnud. Olete väärt teile osutatud usaldust. Ja sellepärast olen teile valmistanud väi-

kese üllatuse. Usun, et teile vastumeelne ei ole jälle näha vana sõpra.»

Nende sõnadega astus ta eesriide juurde, mis eraldas üht osa toast, lükkas selle kõrvale, ja ma nägin Hannes Maltsa esile ilmuvat. Ta oli seesama, mis varem, ainult pisut nagu mehisem ja vanem: juustesse oli tekkinud esimesi halle kiude. Ta ulatas mulle kohmetult naeratades käe, ei lausunud aga sõnagi. Ja ka mina ei leidnud sel silmapilgul ühtki kohast sõna. Minevik kerkis minus üles, imelik erutus täitis südant. Mu silmade ees hakkas virvendama, mu pea käis ringi, ma kartsin kaotada tasakaalu. Ma ei olnud teda mitte näha tahtnud, ja nüüd oli ta siiski siin, ja see ei olnud mulle sugugi vastumeelne. Mis pidin ma tegema, millest kõnelema?

«Ärge mängige sentimentaalseid armastajaid,» kuulsin häält oma selja tagant. «Ütelge lühidalt, mis teil on ütelda. Ja pea meeles, Hannes, et sa juba täna pead alustama pikka reisi. Ei ole hea enne seda oma südant pehmeks teha.»

Ma vaatasin Hannese otsa. Ma nägin tema sügavaist, kaastundlikest silmist iseenese nägu, ma teadsin, et see jääb sinna alatiseks, ja astusin sõna lausumata ukse poole. Link lõksatas, ma olin väljas. Ust sulgedes märkasin mehi üllatatult keset tuba seisvat. Nad vaatlesid teineteist nagu tunnistades, nagu küsides: mis pidi see tähendama?

Ma väljusin ettevaatlikult õuest. Vaatasin ringi. Ei midagi kahtlast. Udune pimedus kõikjal. Ainult naabermaja väravas keegi: lilla kübar, pikk must mantel. Ma naeratasin sõbralikult temast mööda minnes. Mu süda pakitses kergesti ja minu põlved nõtkusid käies.

Tundmatu daam saatis mind kuni raudteeni, siis kadus ta tähelepanematult. Tema asemel märkasin edasisel teekonnal mitu korda Veetõusme kuju esile kerkivat. Ja nüüd hakkasin ma juba mõistma, milles asi seisis.

Konrad võttis mind vastu äreva ootusega. Kui ma talle kõik täpselt olin seletanud, lausus ta nagu kergendatult:

«Sa oled oma tuleproovi vahvasti läbi teinud. Aga nüüd tahaksin ma sinu oma suust kuulda veel seda, mis vahekorras sa oled teadetekogumise osakonna ohvitseri Ubalehega?»

Ma ehmusin, aga kogusin end kohe ja hakkasin puhtsüdamlikult pihtima. Kui ma lõpetasin, võttis Konrad minu pea oma käte vahele, vaatas mulle uuriva pilguga otse silma ja küsis:

«Ja muud midagi sul enam lisandada ei ole?»

Ma kannatasin tema pilgu välja ning vastasin kindlasti:

«See oli kõik.»

«Neetud verekoerad,» ütles nüüd Konrad vihaga, «isegi tööliste perekonnaellu on neil tarvis toppida oma räpast nina, isegi sinna nad tahaksid külvata kõlvatust, äraandmist ning hukku. Üteldagu veel, et selle kiidetud kodanliku korra alused ei ole mädad. Töörahval on ainus pääsetee: ümber lükata kogu see kupatus. Ole ettevaatlik tolle Kelm-Kustaga. Ja kui ta sind siiski rahule ei jäta, siis — siis vaatame.»

Ma ei vastanud midagi, vaid hakkasin õhtuks kohvi keetma. Ma olin rõõmus, et olin saanud Konradile üles tunnistada, mis mind oli vaevanud. Mu süda oli nii kerge ja puhas, ma tundsin, nagu oleksin uuesti sündinud. Meie vahelt oli jälle kadunud jaheduse õhkkond.

18.

Liginesid kevadepühad. Need tõid mulle juurde hulga väikesi muresid. Võtsin enda ühel päeval teenistusest vabaks, et koduseid asju korraldada. Pesin pesu ja panin selle õue kuivama, tuulutasin ning puhastasin tuba, nõelusin riideid ja sukki, ja küllalt jäi veelgi tegemata. Perenaisel on ju alati kõik käed töid täis.

Mingist tühjast asjast tekkis mul perenaisega raske tüli. Ta

sõimas mind nii, kuidas vähegi oskas, ja käskis jalamaid välja kolida. Ta ei võivat meiesuguseid punaseid enam silma otsaski näha. Me olevat tahtnud tema maja maha põletada ega mõtlevatki tasuda tehtud kahju. Vastasin, et me ise oleme saanud mitu korda rohkem kahju ja kes selle tasub, kuid talle ei läinud see korda: tema nõudis oma. Ta oli üldse häbematu inimene. Hooples küll, et oskab kümme keelt, aga hingeharidust ei olnud tal põrmugi. Elas oma koerte ja kassidega nagu vana nõid. Ma nutsin ja soovisin südames, et ta kõik selle ise tagasi saaks, mis ta meile halba teeb ning soovib.

Kõnelesin sellest lõunaajal Konradile, ja ta lubas kohe uue korteri otsida. Aga enne pidime vanas korteris veel rea pahandusi läbi elama. Meie peal lasus nagu mingi needus, ja ma kaldusin uskuma, et see on perenaise «kuri silm», mis meile õnnetusi toob. Ma otse igatsesin uut, rahulikumat ümbrust, uusi, paremaid inimesi oma naabruses.

Sama päeva õhtupoolikul läksin linna, et anda üht kübarat ümber teha ja kingi parandada. Kui ma tagasi tulin, võttis mind perenaine vastu tigeda, paljutähendava naeratusega: keegi ohvitser olevat mind otsinud. Istunud tüki aega meie toas, pärinud niisama üht ja teist. Ma aimasin: see oli Kusta Ubaleht, ja ma aimasin ka, et perenaine teda omal viisil oli «valgustanud». Viha ja kibedus tõusis minu hinges. «Ma ei saa aru, — mõtlesin meelepahaga — miks see inimene küll minu järele ronib. Ärgu arvaku, et ma olen mõni kergemeelne plika. Ei, ma ei lase enesega mängida. Mingu oma seltskonnadaamide juurde või teatud majja, aga mind jätku rahule. Päris tõsi, mis Konrad hiljuti ütles: nad tahavad ka töölisperekondadesse külvata abielurikkumist ning kõlvatust. Kuid ärgu lootku: küll me nendega toime saame.»

Mu süda aga valutas. See oli niisugune hull päev. Õhtul kella kaheksa paiku tuli Konrad, ja ega temalgi olnud midagi head. Ta oli väga ärritatud, kirus maad ja ilma, pea-

aegu nuttis: töölistel ei lastavat üldse enam elada, vabariiki tehtavat ainult «praagamagudele». Ma ei olnud teda kunagi näinud nii ärritatud meeleolus. Suuri vaevu sain ta magama.

*

Pühade laupäeval kolisime teise korterisse. See oli vilets pilt, mis mulle alatiseks on meelde jäänud. Kraami ei olnud meil kuigi palju, see mahtus ühele sõiduvoorimehele, ja minule jäi ka veel ruumi, kuna Konrad pidi minema jalgsi. Vaevalt olime liikuma hakanud, kui perenaine pea ukse vahelt välja pistis ja meile järele ilkus:

«Vaadake imet, külainimesed, punased sõidavad tõllas. Ei tea, kuhu nad peaksid sõitma, kas õige Venemaale või?»

Valus piste läbistas minu südant neid sõnu kuuldes. Mul hakkas hale meie vaesusest, alatisest sunnitud rändamisest ja kaasinimeste julmusest ning õelusest. «On see siis meie süü, et oleme sündinud vaestena, et peame eluaeg heitlema viletsa leivatüki pärast? Kas meil siis sellepärast ei olegi õigust elada, kas meid ei peetagi inimesteks? Ma usun, ka meil on süda rinnus, mis tunneb valu ning kibedust.» Ma ei suutnud enam pisaraid tagasi hoida ja puhkesin valjusti nutma. Sain sellega muidugi «maailma naeruks», aga mis võisin ma parata?

Ei mäletagi enam, kuidas me pärale jõudsime. Aga äkki tundsin ma Konradi kätt oma juustel, ja mul oli jälle kergem. Korraldasime ühiselt oma toakese: see osutus päris mugavaks ning meeldivaks. Aken oli vastu lõunat, ja sealt pääses päike vabalt sisse paistma, sest naabermajad ei varjanud. Väike aed oli akna all — mis võisime oma seisukorras rohkem soovidagi?

Olime pühadeks palka saanud: kahe peale 600 marka. Sellega oleks kuidagi kuu aega võinud elada, aga meil oli väga palju vaja muretseda ja kõik oli kole kallis. Tegin

ainult kõige tarvilikumad ostud, emale saatsin ka 100 marka, ja üle 200 oli läinud ühe päevaga. Riiete muretsemisest ei võinud mõteldagi, kuigi uusi hädasti vaja oleks olnud.

Vaatasin, kuidas rikkad inimesed mööda läksid: kõik olid koormatud kalliste pakkidega, kõigil olid lilled käes. Soovisin endale ka pühadeks lilli, ja Konrad nagu luges minu mõtte: ta ostis mulle kimbu punaseid tulpe. Ma rõõmustasin nagu laps ja tänasin teda, kuidas oskasin.

Nõnda algasid meie kevadpühad. Mu süda tahtis rahu. Ma olin tülpinud sellest sõja-õhkkonnast ja Konrad ka. Me nägime iga sammu peal, et meid nagu ei peetud enam inimestekski, ja me uskusime paranemist ainult sõja lõpetamisest.

Mõne päeva pärast pidi Asutav Kogu kokku tulema. Seda oodati laialdastes rahvahulkades äärmise põnevusega. See pidi kujunema erakordseks, pidulikuks sündmuseks, kus öeldakse otsustav sõna maa saatuse kohta. Asutav Kogu — minu meelest oli, nagu kõlaks see rõõmsa lauluna kevadises õhus. Asutav Kogu — ma kordasin seda kahte sõna, ja mul oli tunne, nagu muutuks kogu ümbrus avaramaks, valgemaks. Aga sealsamas minu meeleolu langes jälle, ja minu südamesse puges kartus: mis siis, kui see ometi ei teostu? Nii palju oli meil kannatusi olnud, nii palju lootusi nurja läinud, et ma enam nagu uskudagi ei saanud õnnelikuma elu võimalust. Liikus kuuldusi mingisuguste parempoolsete, tumedate jõudude koondumisest pealinna, et Asutav Kogu laiali ajada. Horisondile tõusis nagu musti, ähvardavaid pilvi, ja see ängistas uuesti minu rinda.

Lootuse ja kartuse vahel algasid meie pühad. Meie ise ei olnud küll ilma leivata, kuid me ei elanud ju ainult enestele ega ainult tänasele päevale. Kevad oli saabunud, ja see tõi nagu kaane alt lagedale selle häda ning viletsuse, mis valitses meie ümber: töölisagulis. Liikudes tööliste keskel nägin ma nende igapäevaseid elumuresid, ning minus kasvas kaas-

tunne nende saatuse vastu. Ma nägin nende kaudu järjest rohkem seda ülekohut, mis maailmas valitseb, ja ma oleksin tahtnud kõigile kisendada, et seda ei tohi olla.

Ikka jälle tuli mul meelde see haavamine, mis meile nagu pühadekingina oli osaks saanud, ja ma nutsin veel mitu korda sel päeval. Ma olin nii vähenõudlik elu vastu, ja mida olin ma saavutanud ilma kannatusteta? Ka need lilled, mis Konrad mulle oli ostnud ja mis mind siis väga olid rõõmustanud, — kas ei maksnud need hiljemini mitut unetut ööd, mitut söömata jäänud lõunat? Ma oleksin need kellelegi ära kinkinud, ma oleksin need puruks kitkunud ja uulitsa tolmu laiali puistanud. Minu süda igatses ainult rahu.

Rahu!

*

Viimasel pühal läksin üksi mere äärde jalutama. Mere rütmiline ja võimas kohin täitis mind kerge ning rõõmsa erutusega. Ma vaatlesin hulk aega lainete ühetasast voogamist ranna kividele, ja mul oli tunne, nagu voolaksid samasugused lained minu südamesse, sulaksid ühte minuga, haaraksid mind kaasa oma kohinasse. Õhus oli tunda kevadet, kõikjal ärkas ja liigutas end uus elu. Maa kihises ning kääris, ja mulle näis, nagu laulaks ta õnnest, et suur sünnitamisaeg jälle on kätte jõudnud.

Magus ärevus veres, pöördusin tagasi koju. Aga Konrad ei olnud mitte üksi. Tema vend Mihkel oli meile tulnud. Mehed vaidlesid ägedasti millegi üle, kui ma sisse astusin. Minu tulekul katkes nende jutt ega sobinudki enam: vennad näisid vimmas olevat. Ka minul ei olnud kohast tuju kõnelemiseks.

Ainult viisakuse pärast ma pärisin üht-teist. Sain teada, et Milla oli elus ja terve, et väike Ants kasvas ja mõnikord mindki meelde tuletas. Ja Mihkel ise tahtis hoolitseda, et tal lubataks Tartusse teenima jääda. «Oleksin seal lähemal

kodule ning perekonnale», seletas ta. «Pääseksin kergemini nõu andma, kuidas nad peaksid olema ja mida tegema. Ma pole ju ka enam õige frondisõdur, olen selleks liiga vana ning haiglane. Ja ega kõik võigi sõtta minna, mõni peab ka majanduse eest hoolt kandma.» Ma ei vastanud midagi, mulle oli see kõik tühine, mind see ei huvitanud. Ma olin äsja tulnud unistuste vallast, need tungisid minust esile, ma tahtsin neid jagada Konradiga. Ma ei kuulanud niipalju külalise kõnet kui kevadet, mis väljas edenes.

Ja viimaks oli võõras läinud, ning need olid juba Konradi sõnad, mis mind erutavalt puudutasid:

«Nähtavasti ka üks neist ustavaist, keda praegu pealinna koondatakse. Aga väriseb oma elu eest nagu viimane argpüks. Vaevalt neljakümneviie-aastane ja punetab näost, aga olevat vana ning haiglane. Manitses mindki «mõistlikuks» saada ja nurka heita «rumalad» maailmaparanduse-katsed. Temasuguste meelest on muidugi kõik rumalus, mis püüab kitsendada kaukameeste kurnamisvabadust ja ka töörahvale võita elamisõigust. Talle ei tähenda see midagi, et kümned ja sajad tuhanded nälgivad, kui aga härradel oleks hea seedimine.»

Ma tuletasin meelde, kus olin ma Konradit juba näinud sellisena — ah jaa, see oli siis, kui me kahekesi olime põgenemas maalt, tema venna juurest. Soe kaastunde-laine lõi minu südamesse, ma istusin tema põlvile ja libistasin sõrmed tema juustesse. Aga siis segas meid koputus ukse pihta, ja kui ma avasin, ilmus lävele August Määrkassi luurav kuju. Tema käigud olid mulle alati olnud vastumeelsed, aga nüüd ma vihastasin nii, et oleksin tahtnud talle näkku sülitada. Pidin juba ukse tema nina eest kinni lööma, aga ta ennetas mind ja pöördus Konradi poole küsimusega:

«Kas ei olnud see mitte seltsimees Kivistik, kes teilt praegu välja tuli? Mul oleks temaga hädasti tarvis olnud kokku saada.»

«Ei, see oli hoopis teist mesti mees,» vastas Konrad varjatud vaenulikkusega. «Aga mis on teil seltsimees Kivistikuga tegemist?»

Määrkass heitis minu poole küsiva pilgu, nagu kaheldes, kas tohib minu juuresolekul kõnelda, ja madaldas hääle peaaegu sosinaks:

«Vaadake, see on üks väga salajane ja tähtis asi, suur asi. Neetud verekoerad vangistasid minu enne pühi, tassisid vangikotta. Sattusin ühte kongi seltsimees Saarega.»

«Teid vangistati enne pühi ja pühadeks olite jälle vaba,» lausus Konrad õlgu kehitades vahele. «Esiteks ei ole ma teie vangistusest midagi kuulnud ja teiseks imestab mind see, et te nii ruttu lahti saite. Muidu lõpeb asi ikka kohtuga.»

Määrkass kohmetas pisut, aga kogus end varsti ning jätkas kindlalt, peaaegu hooplevalt:

«See oli mingi salakaebus, mida nad ei suutnud tõestada. Oskasin ennast ilusti välja seletada, ei kaotanud pead. Julge pealehakkamine on ikka pool võitu.»

«Ja vaga veri ei värise, mis?» lausus Konrad jälle vahele, jäljendades Määrkassi tooni. Tema vaenulikkus selle tühise kelkija vastu näis aina kasvavat. Ma kartsin, et see varsti puhkeb avalikuks kokkupõrkeks ja mingipärast ma ei soovinud seda. Aga Määrkass jätkas endises toonis:

«Tõtt ütelda, ma olin süüdi — jah, aga mis me sellest räägime? Ma tulin siia hoopis teise asja pärast. Olin koos seltsimees Saarega ja ma ütlen teile: tal oleks võimalik põgeneda. Meie peame selle asja käsile võtma. Organiseerime kõik, nagu kord ja kohus: tarvilikud tööriistad, abimehed, korteri põrandaaluste juures, ja ühel heal päeval: suur kala ongi mõrrast kadunud. Las siis neetud verekoerad imestada ammuli sui: et leidub neist veel osavamaid. Eks ole see tähtis asi ja tore plaan, mis?»

«Mulle paistab see «asi» väga fantastiline ja «plaan» kahtlane,» vastas Konrad ilmse irooniaga ja pöördus ära.

«Aga mitte sugugi,» seletas Määrkass edasi. «Meie, tööliste, nõrkus seisab just selles, et oleme liiga arad, liiga ettevaatlikud, kardame ülearu kodanlaste jõudu. Nii oli see sügisel, nii on ka praegu. Meie vennad algavad frondil pealetungi, meie kohus on neid aidata. Teeme siis seda: lööme streigi käima, ajame töölised uulitsale. Ja kõigepealt päästame oma seltsimehe timukate küüsist. Ärgem olgem memmed, ärgem pangem käsi rüppe.»

Konrad astus tema juurde, vaatas talle terava, läbitungiva pilguga otse silma ja lausus rõhukalt ning tigedalt:

«Teate, mis nõu ma teile annaksin? Te minge Pagari tänavale ja laske endale oma osa hästi selgeks õpetada, enne kui sellega välja tulete. See on kõik.»

Määrkass kohkus ja taandus ukse poole.

«Mis, teie mõtlete mind süüdistada?» hüüdis ta teeseldud valjusega. «Ma võtan selle küsimuse Kesknõukogus arutusele.»

«Tehke, mis tahate, aga nüüd kaduge siit, või muidu —»

«Teie ähvardate mind — mind? No seda kahetsete ükskord.»

«Provokaator», hüüdis nüüd Konrad, ja tema silmad põlesid vihast. Ma nägin, kuidas tema parem käsi tõmbus rusikasse. Ma hakkasin tema käest kinni ja käskisin omakorda Määrkassi, et ta lahkuks.

Ja ta lahkus, kuidagi kokkuvajununa, armetuna, nagu läbipekstud koer. Mulle jäi tema käigust nii vastik, nii ilge tunne, nagu oleksin midagi roojast alla neelanud.

«Ta on loll, aga siiski omajagu kaval,» seletas Konrad. «Kahtlustame teda juba ammu, aga seni ei ole ta veel sisse kukkunud. Ja oma suure suu tõttu on tal mõju teatud töölisringkonnis, keda viletsad elutingimused on viinud meeleheitele. Nii ei saa ega saa temast lahti. Aga nüüd tahan ma selle asja Kesknõukogus tõsiselt käsile võtta.»

Ma ei teadnud, mis selle peale vastata. Aga mingi aimus

ütles mulle, et ring meie ümber järjest koomale tõmbub, et järjest kitsamaks jääb see ala, kus me võime liikuda ning tegutseda. Mul oli tunne, nagu tahaks meid keegi lüüa, ära tappa, hukka saata.

«Kui halastamatud on ometi inimesed— mõtlesin. — Mis nad meist küll peaksid kiusama? Mis oleme neile kurja teinud? Me soovime, et ka meil, et ka vaesel rahval oleks parem elada, aga on see siis nii suur patt? Rikastel on raha, ja nad ahnitsevad seda veel rohkem, ja sellest räägitakse kui «rahva jõukuse kasvamisest». Vaestel ei ole midagi suhu pista, ja nad ei tohi nõuda palukest leibagi, sest see oleks «mäss maksva korra vastu». Ei, ei, see kord on ülekohtune, see ei saa olla õige, seda peab muutma.»

«Ainult sina oled hea, Konrad.»

19.

Asutav Kogu oli kokku tulnud. Ja ma pettusin Asutava Kogu koosolekuis, millest ma pealtkuulajana osa võtsin. Muidugi oli seal kõik väga pidulik, peeti toredaid tseremooniaid, kõneldi palju ilusaid sõnu, aga see midagi, mida ma oma südames olin oodanud, jäi tulemata ning ütlemata. Asutav Kogu ei osutanud mingit tähelepanu töörahvale, ja see oli minu meelest andeksandmatu hoolimatus. Rahu ja leiba — seda olid oodanud töölised, kõik vaesed inimesed, aga seda ei lubatud, sellest ei kõneldudki. Ja see tõi laialdastesse hulkadesse põhjaliku pettumuse. Ma ei mäleta, et oleksin märganud mingit vaimustust, mingit erilist meeleolu tõusu pärast jüripäeva 1919.

Ma olin seni kahelnud ja kõikunud, ma olin uskunud, et nood «targad ning haritud inimesed, kes rahva enese poolt valitud», ei või halvad olla, et nad ei või lubada ülekohut vaeste ning rõhutute vastu. Aga järgnevad sündmused tegid

mulle selgeks, et ma sügavasti olin eksinud. Need tegid mulle selgeks, et nood «targad ning haritud inimesed» olid ühtlasi rikkad inimesed või vähemalt nende pooldajad ja et nad võimu paratamatult käsitasid oma klassi huvides. Ma ei leidnud nende keskel kuigi palju neid, kes oleksid tulnud otseselt alasi või adra tagant. Neile ei võinud tuttavad olla töörahva mured.

Minu hinges sündis mingi murrang. Ma ei tahtnudki saada «riigivaenlaseks», ma tahtsin rahulikku, vaikset elu, ainult pisut rohkem leiba ja natuke vähem muresid. Aga sündmused lükkasid mind raudse paratamatusega sellele teele, mis viis mind väljapoole «demokraatlikku seadust». Minus tekkis tung valjusti protesteerida, kisendada näkku kõigile isandaile, et see ei ole õige, mis nad teevad. Ma tundsin end surutavat nagu vastu seina, kust ma enam ei saanud edasi ega tagasi.

Nõnda jõudis kätte 1. mai. Läksime Konradiga varakult välja, et osa võtta tööliste rongkäigust, mis pidi toimuma valitsuse keelust hoolimata. Töölismaja akendest paistsid punased lipud, lehvides tasa hommikuses tuules. Tänavail liikus rohkesti rahvast, enamasti töölisi ja muid vaesemaid inimesi kehvas riietuses, valjude ning tõsiste nägudega. Mingi ärev ootus täitis kevadist õhku, linna ruttav ja rahutu kumin kostis nagu kuskilt eemalt, ilma teravate dissonantsideta. Kõike kandis mingi vaikne, summutatud rütm, ja kuulatama jäädes oli mul tunne, nagu oleksin kõrva pannud vastu maad.

Aga siis hakkas Peetri platsile kogunema tööliste rongkäik punaste lippudega. See kasvas üha, paisus nagu tõusev laine, täites platsi korrapärase, elava voogamisega. Liginedes rongkäigule tuli mul meelde see julge ning võimas liikumine, mida ma olin kaasa elanud revolutsioonipäevil. See siin ei olnud muidugi nii spontaanne ega tugev, aga see täitis mind sama piiritlemata meeldiva erutusega. See oli samuti kevadine nagu

looduse ärkamine, päikese valgus ja lindude sädistamine. See kõik kuulus ühte, ja ka mina tundsin ennast selle kõigega seotud olevat nähtamatu sidemega.

Kuid mis see siis oli? Punased lipud langesid, rahvaparv sattus segadusse, hakkas korratult kahele poole valguma. Kaitseliitlaste ning sõdurite ahelik, püssid laskevalmis, murdis teed läbi rahvahulga, autosid kuulipildujatega kihutas mööda. Pöördusime Konradiga tagasi Töölismaja poole. See oli silmapilk ümber piiratud, sõdurid tungisid sisse, rebisid lipud akendelt. Meeleavaldajaid sunniti laiali minema, vangistuse ning kohtuga ähvardades. Hirm lõi oma käpa kurnatud nägudele, protestihüüded sumbusid võimutsevaisse käsklusisse, tänav hakkas tühjenema.

Ma nägin: nii paljudki näod ei kaotanud oma julget ilmet, nii mõnedki käed tõmbusid kramplikult rusikaisse, aga nende kõrval: norguvajunud pead, küürus seljad, kuidagi veidra armetusega eemale ruttavad jalad. Minu kõrvu kostis nagu mingi tume vihane ümin, ja siis — kas ei olnud see automaatpüssi ragin, mis kuskilt lõikas vaibuvasse ärevusse? Ei, ei, see oli vist ainult mööduva sõiduki põrin vastu trammi raudrööpaid. Ma kartsin verevalamist ja võtsin Konradi käe, et teda eemale talutada.

Meie paigalseis oligi muutunud kahtlaseks: meid võeti teisalt uurivate pilkude risttule alla. Ma nägin sõdurite salgast ühte agaramat eralduvat ja pikil sammel meie poole astuvat. Niisiis pidi teostuma Konradi aimus: see ei olnud keegi muu kui tema vend Mihkel. Mehed vaatasid teineteisele tükk aega otsa, nagu kohkunud imestusega, nagu tunnistades: kas ikka on see või ei ole, ja pöördusid siis sõna lausumata kumbki ise suunda. Ma nägin, kuidas pime vaen vendade vahele asus, ja ma tundsin, et seda enam kunagi ei saa lepitada.

Otsisime teed koju läbi kõrvaliste, tühjade tänavate. Ma ei tahtnud enam näha ühtegi pidulikku kesklinna-nägu: need

kõik paistsid mulle vaenulikud ning vastikud. Eemal, viletsas agulis, algas jälle meie maailm. Kuskil väravas seisis räbalais poisike, sõrm suus, ja vahtis üksisilmi kevadise sügava taeva poole. Mis ta seal nägi, seda mina ei näinud, aga minus tekkis tung teda sülle võtta, põske tema põse vastu suruda ja temaga koos sellesse kaunisse eimillessegi vaadata. Minus tõusis jälle igatsus oma lapse järele, ja ma surusin end kõvemini Konradi vastu.

Astusime eeskotta, mis oli, hoolimata kevadisest valgest päevast, poolpime. Petrooleumi, kuivanud leiva ja niiskete lapsemähkmete lõhna lõi meile vastu. Erutav värin läbis minu keha, ja ma lipsasin kiiresti tuppa.

Avasin akna. Väljast kostsid ärkava looduse hääled, paitades minu kuulmeid nagu pehme, soe laine. Puude pungad olid paisunud mahladest, mullast tärkas noort rohtu, kõikjal tundus salapärast käärimist ning kihinat. Elu käis oma käiku, peatumata, igaveste kindlate seaduste järgi.

Konrad oli keset tuba seisma jäänud ja vaikivana minu toiminguid vaadelnud. Kui ma tema poole pöördusin, võttis ta mind naeratades käte vahele.

*

Ühel hommikul, mõni päev hiljem, olin ma üksi kodus. Konradil oli enne teenistusseminekut tarvis kusagil käia, ma pidin vahepeal tuba koristama ja siis talle järele ruttama. Parajasti, kui ma põrandat küürisin, koputati uksele: kostis üksteise järele mitu tugevat, põristavat lööki. Mind ehmatas see võõras koputus väga: ma ei aimanud, kes võiks meid nii varasel tunnil külastada. Avasin südame värisedes ukse ja oleksin peaaegu kiljatanud hirmu ning õuduse pärast. Oli see mees kerjus, maskeeritud põrandaalune või röövel? Ta oli üleni räbalais, nägu pulstunud habemesse kasvanud, nii et sellest ainult sinine naeritaoline nina välja ulatus, silmad luuravad

ning tigedad. Ma kartsin teda ja hoidsin kramplikult ukselinki, et ust õigel momendil kinni suruda. Aga tal ei olnud nähtavasti otsekohest kurja kavatsust. Ta küsis: kas Konrad Raudvere kodus on; ja kui ma eitasin, ulatas ta mulle mingi kirja, pomisedes: andke see talle edasi; ja kadus, enne kui ma midagi sain vastata.

Mul oli vastik seda kirja kätte võtta. Mul oli tunne, nagu võiks see mind nakatada, mürgitada, roojastada. Too mees, kes selle kirja oli toonud, kas oli ta usaldusväärne ja kas võis midagi head sisaldada see kiri, mille ta oli toonud? Aga viimaks võitis minus siiski naiselik uudishimu, ma rebisin ümbriku lahti ja lugesin kirja läbi, lugesin veel teistki korda. Ma olin hämmastatud, ma ei osanud enam mitte midagi mõtelda. Oli see kõik õige, mis seisis selles kirjas, või ei olnud selles sõnagi tõtt? Ja kui selles ei olnud tõtt, milleks oli see siis kirjutatud ja meile, just meile toodud? Kiri käis nõnda:

«Olen jälle Tallinnas ja tõin vene seltsimeestelt neli miljonit rubla kaasa. See summa on määratud Ametiühingute Kesknõukogule tööliste streigi organiseerimiseks. Tulge kohe rahale järele, ma ei taha seda kaua oma käes hoida. Peatun Viktori juures, tema aadress on teil teada.

Seltsimeheliku tervitusega Kivistik.»

Ma jätsin põrandaküürimise pooleli ja ruttasin kohe Töölismajja, et kirja Konradile edasi anda. Aga Konradit ei olnud seal; üteldi, et ta on välja läinud ja tuleb alles tunni aja pärast. Laua taga istus Kesknõukogu esimees ja tema vastas noor naine, keda ma ei tundnud. Uks teise tuppa oli lahti ja seal seisis keegi meesterahvas, seljaga minu poole. Mulle paistis see selg nagu tuttav, aga ma ei pööranud sellele suuremat tähelepanu.

Seletasin esimehele lühidalt, mis juhtunud, ja näitasin talle kirja. Ta asetas selle enda ette lauale ja kummardus lugema.

Ta luges seda kaua, nagu dešifreerides. Ma seisin tema kõrval ärevas ootuses ega märganudki, et keegi meie selja taha oli hiilinud ja samuti kirja püüdis lugeda. Kui ma viimaks pöördusin, seisis August Määrkass juba eemal: tema'p see oli, kelle selga ma ennist olin näinud, ja nüüdki ta oli parajal ajal taandunud. Ma ei teadnud mitte kindlasti ütelda, kas oli ta kirja lugenud või mitte. Ma nägin väga hästi, milliseid grimasse ta tegi, kui ma pead pöörasin, aga kui ma talle otsa püüdsin vaadata, teeskles ta, nagu ei märkakski ta mind, nagu oleks minu juuresolek talle täiesti ükskõik.

Minu südames tõusis viha. Ma oleksin meeleldi ta käsile võtnud, oleksin teda sundinud tõtt tunnistama, teda häbistanud ja alandanud. Aga mind takistas jälle minu nõrkus, minu naiselik iseloom. Ma lasksin ta ära minna, ilma et talle midagi valusat oleksin ütelnud. Ma tahtsin pisut torkida tema kahepaikset südametunnistust, ja nüüd võib-olla naeris tema minu üle. Ma kahetsesin, et see nii oli läinud, aga polnud enam midagi parata.

«See peab küll mingi provokatsioon olema,» sõnas esimees mulle kirja tagasi andes. «Aga ootame Konradit. Kuulame, mis tema ütleb.»

Noor naisterahvas meie vastas oli üles tõusnud.

«Mulle paistab Määrkassi käitumine kahtlane olevat,» seletas ta. «Nägin, kuidas ta üle teie õla seda kirja luges. Tema näos kajastus kahjurõõm, üsna selgesti koguni. Ma usun: ta on nuuskur.»

«Kas nüüd just seda,» püüdis esimees vastu vaielda, «aga kole uudishimulik on ta küll. Mõnel inimesel on see lihtsalt loomus.»

«Ei, ei, minu silm ei peta: ma olen selliseid mehi juba ennegi näinud,» kordas noor naine oma kahtlust ja jättis jumalaga. «Parem olla ettevaatlik,» lisandas ta veel uksel ümber pöördudes.

Kui Konrad tuli ja kirja luges, oli temagi esimene sõna: provokatsioon.

«Määrkass käib sageli meil, kui mind kodus ei ole,» arendas ta oma mõtet. «Teda huvitab see, kes meid külastavad, ta pärib Kivistiku järele. Viimasel pühal tuleb ta sama küsimusega ning lisaks mingi fantastilise vangimaja-lõhkumise ettepanekuga. Ma kihutan ta uksest välja, ta ähvardab mulle kätte maksta. Nüüd peab mõne päeva pärast algama streik, ja mulle saadetakse see kiri Kivistiku allkirjaga. Kõigi nende asjaolude vahel peab mingi side olema. Ma ei kahtle enam põrmugi, et Määrkass on nuuskur, et ta meile kõigile lõõga tahab valmistada. Ta tuleb Kesknõukogust välja heita. Ja juba järgmisel koosolekul.»

«Tõepoolest, nüüd hakkan minagi kahtlema,» sõnas esimees ja lubas Määrkassi väljaheitmise küsimuse päevakorda võtta.

«Aga et asi kõigiti kindel oleks, et see kiri on võltsitud,» jätkas Konrad, «saadame veel täna käskjala põrandaaluste juurde järele küsima, mis nemad sellest arvavad.»

Õhtul saatiski Konrad järelepärimise põranda alla, ja sealt tuli vastus, et nemad midagi ei tea ei Kivistikust ega tema neljast miljonist. «Oleme Tallinna töörahvast paremas arvamises kui Toompea härrad ja usume, et ta ennast mingisugusest provokatsioonist ei lase eksitada,» nii lõppes see vastus.

«Et need «rahva paremad pojad» ka midagi uut ei oska välja mõtelda,» ironiseeris Konrad õhtul kodus. «Kui vene sõja ajal Tallinna töölised oma elujärje parandamist nõudsid, siis olid nad «ära ostetud» saksa rahaga. Saksa võimude ajal oli tööliste palgastreikide puhul mängus «inglise raha». Ja nüüd «meie oma demokraatlik valitsus» on töölistele kaela sokutanud «vene miljonid». See on vana tuttav provokatsiooniline võte.»

«Kas siiski mõned üksikud, ma mõtlen Määrkassi sarnased, ei müü ennast ükskõik kellele?»

«Mis tähendavad üksikud müüdavad hinged?» jätkas Konrad erutatult. «Meil on ometi töörahva esindus, Ametiühingute Kesknõukogu, millel on üle viiekümne liikme, meil on kakskümmend kuus ametiühingut, igaüks mitmemehelise juhatusega, meil on vabrikuis vanemate nõukogud — kas need kõik on müüdavad? Ei, need kõik on oma enamuses ausad, ideelised inimesed? Olen mina kustki saanud «vene raha», või oled sina seda saanud?»

«Ei, ei, seda ma ei tahtnudki ütelda.»

«Meil on lõpuks tuhanded organiseeritud töölised, ja need ei ole mitte selliste lollide kari, keda igaüks võib hullutada, nagu arvavad Pagari tänava agendid. Kui tööliste elujärg oleks hea, kui nad saaksid korralikku palka, siis ei kihutaks neid streikima mingisugused «vene miljonid», kui need ka olemas oleksid. Aga see'p see on, et tööliste viletsus järjest suureneb, kuna elukallidus iga päevaga tõuseb ja härrad palgakõrgendusest kuuldagi ei taha. Juba kuu aja eest esitati neile uus palgatariif, aga nad ei ole veel vaevaks võtnud vastata. Mis jääb meil muud üle kui streik? Kuid seda tahetakse lõhkuda, ja siis tuuakse mängu provokatsioon. See on ennekuulmata häbematus. Töölised nälgigu edasi: raske sõja-aeg, aga samal raskel sõja-ajal marodöörimine ja spekulatsioon aina kasvab. Kaukamehi ei kitsenda ükski valitsus, nende äri õitseb just seaduse kaitse all. See ajab nii vihale, et tahaks segi lüüa kogu selle värgi.»

Mul oli hea kuulda Konradi avameelset pihtimust. Ma tundsin, et see, mis ta kavatses, oli õige, et selles ei olnud midagi, millega ma nõus ei oleks olnud. Seda ei oleks tohtinud nimetada isegi mitte vastuolus olevaks kodanlike seadustega. See oli võitlus tööliste inimõiguste eest, seda tiivustas vabaduse suur idee.

Konrad sõi rahulikult oma viletsat õhtueinet, ja tema silmis oli see puhas ning selge ilme, mis iga halva mõtte eemale peletab. Õnnelikuna ning tänulikuna panin oma käed tema

kaela ümber. Väljas kohisesid kevadetuuled, ja kevad asus ka minu südamesse.

*

Mulle ei tulnud und, ja Konradki ei saanud sel õhtul kuidagi magama jääda. Ja ma ei tea, kas olimegi silmi kinni pannud või mitte, kui kuulsime ägedat kolistamist ukse taga. Instinktiivselt aimasime mõlemad, kes meid nii hilja külastama kippus.

Konrad kargas voodist. Ta süütas tule, heitis põgusa pilgu üle toa, astus siis tooli juurde, kus asetsesid tema riided. Jälgisin hirmununa tema toiminguid, endale kiiresti kleiti selga tõmmates. Ta läks ahju juurde, avas ettevaatlikult selle ukse ja peitis midagi ahju tuha alla. Siis pani ta ahju jälle kinni, tuli keset tuba, laskus toolile ja hakkas riietuma. Ta tegi seda aeglaselt, ilma märgatava ärevuseta, koguni ükskõiksena.

Sissenõudjad, kes nähtavasti olid harjunud, et neile kõikjal kabuhirmuga avatakse, kolistasid järjest kõvemini. Viimaks nad kirusid juba päris vihaselt ja ähvardasid ukse puruks lüüa. Konrad vastas neile vandesõnaga ja tõusis üles, ilma et ta oleks teist saapanööri sõlme sidunud. Kui seda talle meelde tuletasin, lõi ta käega. Ta võttis minu ümbert kinni, suudles mind huultele ja palus rahulikuks jääda. Siis tegi ta välisukse lahti.

«Käed üles, oled vangistatud, neetud enamlasenäru.»

Need sõnad torkasid nagu valus nuga minu südamesse. Need jäid mulle meelde, nagu naelutatuna. Neid ma ei saanud enam kunagi unustada.

Ühe hüppega olid nuuskurid toas. Ja teine neist viskas kohe minu poole:

«Nojah, kui nihuke eit kodus, siis ei ole ju aega ust avada, siis peab teda enne türmiminekut tublisti kaisutama.»

Mulle oleks nagu näkku sülitatud. Ma karjatasin vastikuse ja viha pärast. Konrad, kes kahe sõduri vahel seisis, sööstis

minu juurde, et mind kaitsta. Aga talle suruti revolvriots näkku. Metsik irvitus pääses mõlema nuuskuri kurgust.

«Ise suur kommunist, aga naise suhtes päris eraomaniku instinktid.»

«Kus sa sellega? Naist tahab ikka igaüks ise —»

Ma raputasin kõigest jõust võõrast kätt, mis mind kinni hoidis, ja lükkasin selle eemale. Vaatasin abiotsivalt ringi, minu silmad peatusid teisel sõdureist, ma nägin tema näos midagi, mis ei olnud vaenuline, ja ma hüppasin tema selja taha. Ja tema, nooreohtu mees, vist tundis end pisut meelitatud olevat minu usaldusest tema vastu ja kaitses mind tolle metsalise eest.

Too seisis nüüd silm silma vastu Konradiga, kuna teine läbiotsimist toimetas. Tuhnis kõigis nurkades (aga ahju ei osanud vaadata), pildus laualt paberid laiali, soris sahtlid segamini, ei jätnud vooditki puutumata. Tõstis tekki, sõrmitses linu, raputas patju, näol mingi ilkuv, võigas grimass. Mulle näis see kõik nagu pühaduse teotamine, ja ma pidin end sundima, et mitte vahele astuda.

Konradi silmad välkusid. Ta ei vastanud midagi teda pinniva nuuskuri mõnitustele ja ähvardustele. Ta vaikis kogu aja, nagu ei puutuks see üldse temasse, mis teine talle näkku loopis. Ta talus mehiselt kõike, nagu inimene, kes ei tunne end milleski süüdi olevat. Ainult tema silmad põlesid. Ta nagu hüpnotiseeris nuuskurit oma terava ning hävitava pilguga, ja ma nägin, kuidas too kramplikult revolvrit hoidis, sõrmed valmis kukke vinnama. Ma tundsin Konradi üleolekut tollest ülbest ning ilgest mehest. Ma tundsin, et õigus on Konradil, mitte tollel teisel.

Aga see kõik ei kestnud kuigi kaua. Mõne minutiga oli kogu «ametlik protseduur» läbi. Konradil suruti käed selja taha, ta pöörati ümber, tõugati uksest välja. See sündis kiiresti ja ladusasti, sest ta ei pannud mitte millegagi vastu. See äraviimine näis talle nagu loomulik, ta pidas nagu oma kohu-

seks sellele alistuda. Tema meelest oli see ülekohus, ta ei pidanud seda õigeks, aga oma õiguse, oma tõe eest oli ta valmis kannatama.

Ta pööras pead, heitis mulle sõbraliku, julgustava pilgu, tahtis nagu midagi ütelda, aga ei saanud enam. Too metsik nuuskur andis talle hoobi selga ja lükkas teda hoolimatult edasi. Ma kiljatasin, mu jalad lõid nõrgaks, ja siis tundsin ma, kuidas üks käsi mind jälle püüdis haarata. Kellegi himurad pilgud luurasid mind, alandasid, rüvetasid.

Ma võtsin kogu oma jõu kokku ja lükkasin ta eemale:

«Jätke mind rahule. Kasige minema.»

«No-noh, mitte kohe nii ägedasti, tibuke.»

«Minge kohe, või ma karjun appi.»

«Vait, muidu vangistan teid.»

Ma hüüdsin appi, aga enne, kui keegi jõudis tulla, loivas ta minema nagu häbistatud koer.

Keerasin ukse lukku ja taarusin tagasi tuppa.

Kõik oli nagu laastatud, purustatud. Ülekohus ning vägivald oli siit üle käinud. Paberid olid laiali pillatud, voodi segamini paisatud. Paks porikord kattis põrandat. Tühjus valitses minu ümber. Konradit ei olnud enam. Ta oli ära.

Ma langesin kummuli voodisse ja puhkesin valjusti nutma.

Minu südames kees viha, ma oleksin tahtnud hammustada, küünistada, lüüa, tappa kõiki neid, kes tungisid meie majja, kes hävitasid meie õnne.

«Kas tuleb ta veel tagasi? Ja kui ta ei tule, mis saab siis minust?»

Ei leidnud ma enam rahu ega und sel ööl.

20.

«. . . Vabariigi valitsus ei saa lubada, et praegusel raskel sõja-ajal streigile asuvad riiklike ja omavalitsuslike ettevõtete

töölised, kes töötavad riigikaitse huvides. Sellest oleks ainult meie välisele vaenlasele kasu. Valitsus võtab kõik seaduslikud abinõud tarvitusele, et sõjapidamist halvavat streiki kõrvaldada.

Niisuguse streigi õhutajate eesotsas seisab Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu. Selle nõukogu ühendus ja rahaline abisaamine väliselt vaenlaselt on selgeks tehtud. Vabariigi kohtuvõimud on volitatud süüaluseid kohtulikule vastutusele võtma.»

Ma lugesin ja lugesin seda valitsuse teadaannet, mis uulitsanurkadele oli üles kleebitud, aga ma ei saanud sellest mitte kuidagi aru. Ma teadsin, et Ametiühingute Kesknõukogu oli organiseerinud tööliste palgastreiki, ja ma ei osanud seda jagada «niisuguseks» ning «teistsuguseks». Ma teadsin, et Kesknõukogu «väliselt vaenlaselt» mingit rahalist abi ei olnud saanud, et jutt sellest oli Määrkassi ja võib-olla mitme teise provokatsioon.

Valitsuse teadaande algus ja lõpp ei tahtnud kuidagi kokku sobida. Alguses oli päris õigesti öeldud, et töölised korraldasid streiki «raske majandusliku seisukorra sunnil», aga lõpuks väideti hoopis vastuoksa, et streiki õhutati «vaenlase rahaga». Ma teadsin, et see oli provokatsioon, ma ei tahtnud uskuda, et valitsus seda avalikult korrutaks, ja ma nägin, et ta seda siiski oli teinud must valge peal. Ma vangutasin pead, mul oli väga piinlik ja segane tunne, ma olin nagu koolilaps, kes seisab lahendamatu ülesande ees. Lõin viimaks nõutult käega ja läksin edasi.

Ma olin oma valu välja nutnud, ja nüüd oli minu südames tühjus. Ma ei kahetsenud midagi; mis tuli, see pidi tulema, ainult raske oli Konradit kujutella vangitornis. Kuid ma harjusin ka selle mõttega, sest ma ei kaotanud lootust, et ta varsti jälle vabaks saab. Ma kaldusin uskuma, et Kesknõukogu liikmete vangistamine oli eksitus või kui mitte eksitus, siis igatahes uisapäisa astutud samm, mis hiljem parandatakse. Ma olin

nii kindel, et Konradil, et kõigil vangistatud seltsimeestel on õigus, et ma selles silmapilkugi ei kahelnud.

Ma ootasin sündmuste arenemist, ja mul ei tulnud kaua oodata. Vabrikuis puhkes protestistreik Kesknõukogu vangistamise vastu. Töölised avaldasid võimsalt oma solidaarsust vangisistujatega, nende perekondadega, kõigi kannatajatega, ka Konradi ja minuga. See inimlik ühtekuuluvustunne kinnitas minu usku ja andis mulle jõudu vastu panna. Mõne päeva pärast kogunesid kõigi pealinna ametiühingute juhatused ühiseks koosolekuks Töölismajja. Sada kakskümmend kuus tööliste esindajat tuli kokku, ja nende keskel valitses täielik üksmeel. Nad ütlesid mõjuva sõnaga, et Kesknõukogu tegevus ja taktika oli õige, et talle esitatud süüdistused olid valesüüdistused. Nad otsustasid vangistatud seltsimeeste asemele mitte uusi valida, tunnistades, et need türmis istudes oma ametikohuseid täidavad. Minu soontesse valati nagu tuld, minu meeleolu tõusis, ma mõtlesin uhkusega Konradist, tema valusast, kuid ülevast kohustusest. Ma tundsin, et tema ei ole üksi, et teda austades meelde tuletatakse, tema kannatust vääriliselt hinnatakse. Tema kaudu olin ka mina liidetud sellesse suurde, solidaarsesse perekonda ja tema kaudu sain ma sellest jõudu, mis aitas mind pead püsti hoida.

Viibisin päevad otsa Töölismajas, ja kui mulle õhtuti kodu kippus õudseks jääma, otsisin üles oma kaasteenija, naisseltsilise, kelle juures võisin ööbida. Ma hoidsin oma meeleolu ülal kas või kunstlikult, sest ma ei tahtnud ega tohtinud haliseda, kui Konrad, kui kõik teised mehiselt oma saatust kandsid. Ma tahtsin olla vääriline Konradi kõrval, kõigi teiste kõrval, kes võitlesid töörahva õiguste eest, ma tahtsin õppida meelekindlust ning eneseohverdust.

Ma võtsin kogu oma jõu kokku ja pidasin vastu.

*

Nad said vabaks: Konrad ja kõik teised, kes ühes temaga olid vangistatud. Nad tulid tagasi, sest nende vastu tõstetud süüdistusi ei saadud mitte millegagi põhjendada. Nende «rahaline abisaamine väliselt vaenlaselt» osutus valeks, küll aga tunnistasid nad julgesti, et peavad omaks seda suurt aadet, mis ühendab kogu maailma töörahvast. See võimas ühistunne oma klassivendadega määras nende tegevuse ja taktika, see andis neile täita kindla osa töölisklassi ühises organismis, nagu on üksikuil organeil kindlad funktsioonid inimkehas. Nende meelest ei olnud mingi kuritegu võidelda tööliste inimõiguste ja kodanikuvabaduste eest, töörahva parema, õnnelikuma tuleviku eest. Nad ei saanud seda jätta, see oli neil veres, see valitses nende teadvust ning alateadvust.

Konradi viha, tema protestivaim ja võitlustahe oli vangis istudes aina kasvanud. Ta ei mõtelnudki midagi kahetseda, mis ta oli teinud, või siis kahetses ainult seda, et ta nii vähe oli suutnud korda saata. Ta tõotas edaspidi kahekordse hoolega töötada, kogu oma jõu kokku võtta, et suuremaid tulemusi saavutada.

«Nad pakuvad töölistele almust: kahtekümmend viit protsenti palgalisa,» seletas ta, ja veri tõusis talle näkku. «Aga seda nad ei arvesta sugugi, mitukümmend protsenti on vahepeal tõusnud tarbeainete hinnad. Millest peavad töölised elama? Kas sellest provokatsioonilisest neljast miljonist, mida kuskilt leida ei ole? Silku, külmanud kartuleid ja leiba vaevalt saame praeguse palga eest, muud mitte midagi. Aga tööviljakust — seda nõutakse küll. Tea, mis viljakust sa tõstad tühja kõhuga?»

Mäletan: me istusime tol korral seltsimees Veetõusme juures, kes lamas haigena voodis. Seni ma ei olnud tohtinud Veetõusme asukohta teada, aga nüüd, kui ta haige oli, unustas Konrad oma hariliku ettevaatuse ja võttis mu kaasa. «Haigel inimesel on hea meel, kui teda külastatakse,» lausus mees ja lisandas kohe: «Pealegi võib ta sind usaldada.» Ma olin

tänulik selle usalduse eest ja tõotasin seda vääriliselt hinnata.

Veetõusme elas ühes luitunud värvi puumajas kuskil Kaasani kiriku taga. Väike, madal toake oli vist juba mitu nädalat seisnud koristamata. Kohe sisse astudes tungis ninna kopitanud lehka, nii et aevastama pani. Põrand oli pühkimata, siin-seal vedeles laiakssõtkutud paberossiotsi. Nurkades seisid igasuguse vana koli ja ajalehtede virnad, mis olid kaetud paksu tolmukorraga. Linata laual oli näha taldrik silgupeadega, tükk leiba ja taskunuga. Kapitaguses nurgas, mis muust ruumist tuhmunud kirju eesriidega oli eraldatud, asetses kitsas puuvoodi räbaldunud varustusega. Seal lamas Veetõusme palavikus, raskesti hingates, näost kõhnaks ning kollaseks muutunud. Aga ta ei hoolinud Konradi hoiatusest, mitte kõnelda, ja vastas koguni tuliselt:

«Nad süüdistasid teid streigi organiseerimises raskel sõja-ajal. Vaenlane pidi suure jõuga peale tungima, nagu aasia rohutirtsude parv. Aga nüüd loed ise ajalehtedest, kuidas selle pealetungimisega lugu on. Koguni vastuoksa. Eesti soldateid sunnitakse koos vene valge röövkorpusega punase Petrogradi peale. Mida on neil sealt otsida? Kas Eesti iseseisvuse esimesi jälgi Tauria palee eest? Narr oleks see, kes usuks, et valged, kui nad Petrogradis võimule pääseksid, tunnustaksid Eesti «kartulivabariiki». Ma tahaksin küsida Toompea härradelt, kas on nad unustanud kasakanuudi? Kas nad ei mäleta enam, kes oli kuberner Korostovets? Ei mäleta enam von Siversit? Tõesti, kui nad selle kõik on unustanud, siis peab eesti töörahvas neile seda meelde tuletama.»

«Kõik, mis sa kõneled, on õige,» jätkas Konrad Veetõusme mõtete arendamist. «Meid hirmutatakse, manitsetakse ning ohjeldatakse alati ühe ning samaga: raske sõja-aeg, vaenlane tungib peale. Aga kas on need hirmutajad ja manitsejad kunagi ka iseendilt küsinud, mis tähendavad need sõnad? Kas on need härrad endile kordagi aru andnud sel-

lest vastutusest, mida raske sõja-aeg neile peale paneb? Ärgem rääkigem sellest, et jõukamad kihid endid praegu mitte milleski ei kitsenda, et nende saagiahnus aina kasvab ja nad pidutsevad nagu muistegi. Tuletagem meelde, et iga sõjapäev maksab uusi miljoneid, uusi ohvreid tapetute ning haavatutena, uut viletsust ning kannatust. Katsugem kujutella, kui kaua võivad vastu lüüa «vaese Eesti» rahalised tagavarad —»

«Oo, need võivad kaunis kaua vastu lüüa,» tähendas Veetõusme vahele. «Trükipress võib järjest uusi pabermarkasid turule saata, ja neil paberitel on see omadus, et nad kogunevad niisuguste ringkondade kätte, kel neid juba enne on. Hulkade viletsus samal ajal muidugi suureneb, aga mis küsivad härrad sellest?»

«Siiski on igal asjal oma piir,» jätkas Konrad. «Järjest uute pabermarkade trükkimine, nende väärtuse langus ja elukalliduse tõus, üksikute rikastumine ja hulkade vaesuse kasvamine, mida näeme praegu, — see kõik tõendab, et sõjapidamine käib rahval üle jõu. Miks ei tehta siis vähimatki katset rahu saavutamiseks? Kas on selles süüdi Eesti riigiisade juhmus või nende uhkeldav enesearmastus, mis keelab pöörduda punase Venemaa poole? Või on mõned teised, neist tugevamad võimud, kes neid tagasi hoiavad? Ma arvan viimast. Ma usun, et Eesti on saanud tööriistaks liitriikide suurpankurite käes. Eesti sõdureid tahetakse kasutada suurtükilihana enamluse kukutamiseks Venemaal. Muidu ei saa kuidagi seletada valgete vägede toetamist ning sõjakäiku nendega koos Petrogradi vastu.»

«See on selge,» kinnitas Veetõusme. «Aga, nagu ma juba ütlesin, on see hauakaevamine Eesti iseseisvusele. See on mao kasvatamine oma põues. Vene valged väed — need on need sisemised vaenlased, kes kord välisteks vaenlasteks muutuvad ja Eesti iseseisvuse nahka panevad. Kas on eesti tööliskiass sellest huvitatud, et selle väikeriigi kodanluse iseseisvuse-päike

nõndaviisi looja läheks? Ei, eesti töörahvas ei soovi tsaarikindralite tagasitulekut, ja sellepärast peab ta nõudma rahu Nõukogude Venemaaga. Kui eesti kodanlus ei oska poliitiliselt mõtelda, siis on meie, tööliste, kohus teda asendada.»

Ma nägin, kuidas Veetõusmel kõnelemine raskeks muutus. Jäigalt ning aegamööda ajas ta end istukile ja tõmbas mitu korda sügavasti hinge. Ma pakkusin talle vett, ta jõi paar sõõmu, vaikis tüki aega. Viimaks lausus ta:

«Ma ei ole nõrga südamega, aga sageli tulevad mulle pisarad silmi, kui ma vaatan seda viletsust, mis valitseb meie töölisagulites. Kui härrad ministrid kord vaevaks võtaksid siin natukese ringi jalutada, siis näeksid nad ise, et politseiga on võimatu nälga majast välja kihutada. Kuid nad õnnestavad meid ainult politseiga, sest nende huvides ei ole mitte siia alla oma jalga tõsta.»

«Sa ärritad ennast üleliia, mu sõber,» katsus Konrad teda keelata. «Pea meeles, et oled haige ja vajad puhkust ning rahu. Meiesugusele on elu ja tervis ainus vara, me ei tohi sellega nii hoolimatult ümber käia. Seda tuleb hoida suuremate ülesannete jaoks.»

«Kuidas võiksin ma rahulikuks jääda, kui mulle iga minut meelde tuleb, millist ülekohut tehakse neile hulkadele, kes elavad siin minu ümber, minule ja sinule, kõigile teistele, kes töörahva eest on välja astunud? See on hulkade häda ning viletsus, mis kõneleb meie, tööliste esindajate, suu läbi, aga nemad karjuvad meile häbematult näkku: need on vaenlase miljonid, mis ajavad teid häält tõstma. See on suur tööorjade vabastamise ja parema tuleviku idee, mis sunnib meid töötama kõige ihu ja hingega, aga nende meelest on see ainult virn pabermarkasid isiklikku kaukasse. Kuid oodaku nad: meie hääl saab ikka valjemini kostma, meie ei jäta enne, kui oleme saavutanud oma sihi. Ja kui meie isiklikult ka langeme, hukkume nende timukate käe läbi, meie järel tulevad uued, kes jätkavad, viivad edasi meie tööd.»

Veetõusme oli sellest kirglikust kõnelusest täiesti murtud. Ta sirutas oma käed üle pea, nagu tahtes ringutada, tema keskkeha kerkis pisut, aga siis ta vajus väsinuna kokku. Ta särgikäised olid küünarnukkideni üles kerkinud, ja ma nägin tema kõhetuid, valgete udemetega kaetud käsivarsi: ainult luu ja nahk. Tema suu oli pisut avali, paljastades valgeid hambaid, millel paistis verejälgi. Mulle näis, et tal oli raskekujuline tiisikus.

Jätsime ta lamama, andsime perenaisele mõned juhatused ja lahkusime. Konrad lubas otsida arsti, keda haige juurde võiks viia, kuna mina otseteed koju sammusin. See inimliku kannatuse pilt oli mind masendanud, ma ei võinud seda enam näha.

*

Päevad veeresid üksteise järele, ilma et ma oleksin tähele pannud nende kadumist. Olin saanud uue, vastutusrikkama koha Töölismajas, peale selle jäid mulle minu harilikud perenaisemured, nii et mul lihtsalt aega ei olnud päevade käiku lugeda. Alguses olin rahutu südamega läinud oma uude teenistusse ja sealt tagasi tulles ikka endale kinnitanud, et ma vist ei tule toime nii suure ülesandega. Aga varsti olin sellega harjunud ja see pakkus mulle imelikku, erutavat rahuldust. Korraldada tööliste kultuurilist elu, nende ajakirja, aidata sõna ja sulega kaasa mingi suure idee, mingi ilusa unistuse teostamiseks — kas ei olnud selles ülimat rõõmu? Ja väikesest kantseleiametnikust ma olin tõusnud sellele kohale?

Mäletan: tundsin juba lapsena igavust tegevuseta olles, igatsesin alatist liikumist, askeldamist, ärevust. Ja minu pärastine elu — kas ei olnud see samuti üksainus pinev tung tegevuse järele? Ennast ohverdada kogu töölisklassile — see suur illusioon vallutas mu nii, et ma uskusin tõepoolest täitvat võrratut osa oma tegelikult ometi väikeste toimingutega. Need näi-

*

sid mulle tol korral nii kohutavalt tähtsad, et ma tähtsamaid enam ei märganud.

Minus tugevnes eneseusaldus ja ühes sellega usk, et see ülesanne, mille teenistusse ma olen andunud, on õige. See ülesanne haaras mind enesesse ja kandis edasi nagu mingi laine. Nii palju kui meil oligi olnud kannatusi, need kõik ei kohutanud mind tagasi, ja ma tundsin seda elurõõmu, mis teeb elu kui niisuguse armsaks.

Ma olin tänulik Konradile, sest tema kaudu ma olin omandanud seda rõõmu. Tema oli mind õpetanud teiste silmadega elule vaatama, terasemalt kõike tähele panema, hoopis teisiti tundma, sügavamalt järele mõtlema. Tema oli rikastanud minu elamusi, avanud mulle nagu uusi väljavaateid mitmekesisesse, kirevasse maailma. Tema kaudu ma olin pääsenud osasaamisse sellest võimsast ja õnnestavast ühtekuuluvusest, mida nimetatakse sõnaga inimkond.

Konrad oli endiselt ülepeakaela tegevuses ja ütles selle tulemustega rahul olevat. Töörahva vastastel oli ajutiseks relv käest löödud: kõik pealinna ametiühingud olid oma üldkoosolekuil heaks kiitnud keskesinduse tegevuse tööliste palgavõitluse organiseerimises. Konrad sai sellest uut vaimustust ja mõlgutas mõtteid üleriikliku ametiühingute kongressi kokkukutsumisest. See pidi kujunema vääriliseks vastukaaluks neile vaenulikele jõududele, mis ähvardasid töörahva vabadust, tema parema tuleviku taotlusi. Surutud nagu ummikusse pealinna ja kõigi teiste linnade agulitesse, värises töörahvas ärevas ootuses, mis toob talle homne päev. Ta nõudis leiba: seda nõuet ei kuuldud, ta igatses rahu: sellest ei lubatud kõneldagi. Ja näis nii, et mida kaugemale veereb sõjalaine, seda kaugemale taandub see uus ühiskond, millest me unistasime, Konrad ja mina ja kõik need, kes olid meiega. Kas pidime seda rahulikult pealt vaatama, kas ei olnud meie kohus seista oma unistuse eest?

«Mis arvad sõjariistus väljaastumisest?» küsis Kesknõu-

kogu esimees ühel päeval Konradilt. «Kas on praegu selleks kohane aeg või mitte?»

Konradile tuli see küsimus nähtavasti ootamatult.

«Klassiteadlik tööline peab sellest iga silmapilk mõtlema,» jätkas esimees. «Ja meie — mis tööliste juhid me oleme, kui me teadlikud ei ole oma ülesannetest? Näed ise, Konrad. Siin käib iga päev hulk töölisi. Nad on meeleheitel. Kiruvad valitsust, praegust korda. Andke neile sõjariistad kätte, organiseerige ühtlasi üldstreik, pange ka raudteed seisma, ja teil on niisugune pööre valmis, mida te ei oleks oodanudki. Ma ütlen, valitsuse-vastane meeleolu on praegu väga laialdane, ja kui me seda ära ei kasuta, siis teeme kuritöö töölisklassi vastu. Või mis te siis tahate: et valitsus ise teile võimu sülle viskaks? Selleks ta ongi valitsus, et oma au ning hiilgust küünte ja hammastega kinni hoida. Aga ta tuleb vägivallaga kukutada. Iga revolutsioon on vägivald. Ja meie oleme ometi revolutsioonilise töörahva esindajad. Või mitte, sinu arvates?»

«Seda küll,» lausus Konrad. «Aga revolutsiooniga tuleb siiski veel oodata.»

«Kui kaua: kas aastat paarkümmend või koguni rohkem?»

Konrad ei pidanud tarvilikuks vastata. Aga esimees mõistis seda omamoodi ning jätkas ilmse pilkega:

«Mis ajast saadik on Konrad Raudvere muutunud paindlaseks? Mis on selle põhjuseks? Ega ometi naine ole ära keelanud —»

Konrad vaatas talle teravalt otsa:

«Ära tee tühja nalja. Sa tead ise väga hästi, et meil ei ole praegusel momendil mingeid väljavaateid revolutsioonilise pöörde kordaminekuks. Kui keegi seda kavatseb provotseerida, siis astun mina sellele kindlalt vastu. Tööliste eluga ei tohi mängida.»

Esimehe nägu tõmbus virilale naerule:

«Milleks te siis töötate — koos põrandaalustega? Ja varjate nende asukohti?»

Konrad ei kaotanud oma rahulikku meelt.

«Esiteks ei või sina mitte teada,» vastas ta kindlalt, «kas töötan ma koos põrandaalustega või mitte. Ja kuigi see oleks nii, — nende asukohtade otsimiseks on kodanlusel endal küllalt suur nuuskurite kari. Või arvad sina teisiti?»

Selle järgi, millise rõhuga Konrad seda rääkis, ise kogu aeg esimehele teraselt näkku vaadates, ma otsustasin, et ta esimeest milleski kahtlustas, et ta teda hästi ei usaldanud. Koguni imestama pani mind aga see, et esimees tema seletusele midagi ei vastanud, vaid mürgiselt tähendas:

«Ma ei uskunud, et sa nii hirmsasti sõjariistu kardad.»

«Eks ükskord näeme, kumb meist seda rohkem kardab,» lõpetas Konrad vaidluse, ja me tulime ära.

«Ei meeldi mulle see teie esimees,» ütlesin ma Konradile. «Tema silmavaade on kuidagiviisi segane, ebapuhas. Oleks parem, kui sa temaga ei sõbrustaks.»

«Ole rahulik. Ka mulle on ta alati olnud ebasümpaatne. Tänase jutu järele ma hakkan koguni kahtlema, kas ta ise ei ole provokaator.»

Sündmuste käik lahendas varsti selle kahtluse.

21.

«Käes on traagiline silmapilk. Veel mõni jõupingutus meie poolt, ja Kroonlinn, see Venemaa revolutsiooni au ja uhkus, peab kapituleeruma Eesti vabariigi vahvate vägede õlgadel tugevaks kasvanud uue Venemaa tulevaste peremeeste ees.»

See oli väljavõte ühe ajalehe juhtkirjast, mida ma lugesin, muud mitte midagi. Kuid see mõjutas õige tähtsal määral sündmusi, mis Konradile said saatuslikuks. Ma ei olnud Konradit kunagi näinud nii ärritatuna ega vihasena kui noil valgete «suurte sõjaliste võitude» päevil. Ta otse põles seesmisest tulest, seletades oma seltsimeestele:

«Nüüd on nad lõpuks välja ütelnud, mis nad tahavad. Endist, tsaristlikku Venemaad üles ehitada — seda nad tahavad. «Sõda võidurikka lõpuni» — see on nende siht. Ammu see oli, kui kõneldi paratamatust kaitsesõjast, kui tõotati mitte päevagi enam sõdida, kui Eesti piirid on «vaenlasest puhtad»? Aga täna on neile tarvis juba Kroonlinna ja Petrogradi, homme muidugi Moskvat ja edasi muid linnu. Kes teab, kas neile viimaks vaja ei lähe ka Dardanelle? Kuid meie väikesed Napoleonid on nähtavasti unustanud õpetliku loo, «kuidas prantsus Moskvas käis». Nad on unustanud vanasõna, et suur tükk ajab suu lõhki. Nad on nii sõgedad või ei taha seda näha, et enamliku Venemaa allakugistamisega rebeneb ka Eesti iseseisvus. Juba praegu räägib valgekaart põlastusega meie «kartulivabariigist», mis veel siis, kui ta oma «aus ning hiilguses» on pukki pääsenud? Oleks naiivne arvata, et meie praegused «truud liitlased» meid siis aitavad. Ma usun, need on rohkem huvitatud endise Venemaa võlgadest kui paari kubermangu iseseisvusest. Nüüd tõmmatakse nöörist, ja eestlane tormaku kohe Kroonlinna ja Petrogradi peale, aga kui see nöör keeratakse eestlase enese kaela ümber, siis ei ole kaitsjaid kuskil. Siis on asi äkki muutunud Venemaa «sisemiseks asjaks». Ma küsin, kas tohime meie, eesti töölised, rahulikult pealt vaadata, kuidas meid tagasi kihutatakse mõne verise tsaari ikke alla? Ei, meie kohus on välja astuda selle militaristliku sõja lõpetamiseks. Oleme sõdurid, kuid meie ei taha sõdida teiste maade töörahva ega iseeneste allasurumiseks. Meie eesmärk on kogu maailma töörahva vabastamine. Sellepärast nõuame rahu punase Venemaaga. Seni ei ole meie nõudmistega arvestatud. Kuid see ei tohi meid kohutada. Üleriiklik ametiühingute kongress tuleb kokku kutsuda. See peab ütlema oma autoriteetse sõna rahu küsimuses.»

Elav heakskiidu-kahin käis läbi koosolijate ridade. See oli kinnine koosolek, kuhu oli kutsutud ainult kõige ustavamaid

seltsimehi. Nende meeleolu oli ülev ning kindel, ja nad tõotasid igaüks kõigest jõust kaasa aidata rahuvõitluse õnnestumiseks. Neile oli see endastmõistetav, nad pidasid seda õigeks ega oleks võinudki teisiti talitada.

Minule avaldas see koosolek imelikult ergutavat mõju. Minu elus oli algamas uus ajajärk: ma kandsin last oma südame all. Sellest oli vist juba kaks kuud möödas, kui ma olin saanud viljakaks. Olin kaua sellest unistanud, ja viimaks oli see sündinud. Aga silmapilgust saadik, mil ma selles olin veendunud, ei tundnud ma enam päris segamatut rõõmu. Mul oli sageli hirm, koguni uus, senitundmata hirm tuleviku pärast. Ma ei teadnud, mis saab üldse meist, minust ja Konradist. Ma kartsin, et Konrad võidakse vangistada, et ma jään üksi ja abituna maha. Mis peaksin siis veel lapsega peale hakkama? Kuid nüüd see koosolek nagu vähendas minu kartust.

Rahu! See sõna hakkas jälle imelikult kinni minu kõrvu. Sel oli nii meelitav ja tõotav kõla, et jäid kuulatama, nagu oodates midagi suurt ning ilusat. Ma igatsesin rahu nagu õhku ja valgust, ma vajasin seda nagu ruumi oma ümber ja enda viit meelt. Ma pidasin seda nagu paratamatuks eelduseks, et võiks teostuda minu unistus: laps. Ja koosolijate julge ning otsustav samm sisendas mulle tunde, et minu lootus ei ole asjatu. Nad võtsid nagu eneste peale suure osa minu murest, ja minu südamel muutus korraga palju kergemaks ning lahedamaks.

*

Aga linnas olid arenemas ärevad sündmused. Üsna ootamatult oli raudteetehaseis puhkenud streik, mis ähvardas levida ka teistesse vabrikutesse. Ametiühingute esindus keeldus streigi juhtimisest, seni kui ei olnud selgunud selle iseloom, sest kardeti jälle provokatsiooni. Konrad kahtlustas eriti Kesknõukogu esimeest, kes hiljuti oli kõnelnud sõjariistus väljaastumisest. Ja lõpuks tema kahtlused osutusid põhjendatuks. Ühel õhtul hilja linnast koju tulles ma nägin esi-

meest koos Kusta Ubalehega väljuvat kustki majast, kus arvati asuvat salakõrts. Mõlemad paistsid pooljoobnud olevat. Mis oli neil kahel asja teineteisega? Ma tundsin, ja see tundmus ei petnud mind, et esimees peab olema provokaator. Mul tulid meelde mõned endised tähelepanekud tema kohta, ja ma ei kahelnud enam silmapilkugi. Koju jõudnud, seletasin Konradile, mis ma olin näinud ning märganud. Konrad ärritus väga. Ta ei lausunud sõnagi, vaid sööstis kohe uksest välja. Ma teadsin: ta astus tegevusse, et kõrvaldada esimees Kesknõukogust. Ta ei sallinud viivitamist, kui oli vaja tegu.

Ma olin vastumeelses hämmastuses. Sõna «provokaator» puudutas mind nagu mingi ilge, roojastav asi. Ja palju neid siis oli? Määrkass, nüüd see — mitu varitses veel nurkade taga? Ma hakkasin hirmu tundma inimeste ees. Ja minu ümber asus mingi peletav tühjus. Kuhu tahtsid need vaenulikud jõud meid lükata? Mul oli kahju, et me Konradiga pidime nõnda üksi jääma. Ma tuletasin meelde: mul oli alati olnud piinlik tunne, kui olin Konradiga viibinud kuskil sugulaste juures. Ma teadsin, et tema ei meeldi minu ega mina tema sugulastele oma vaadete poolest. Kuid peamine põhjus seisis ikkagi selles, et meie mõlemad olime vaesed. Muidugi, kui meie oleksime olnud rikkad, siis oleks meie abielu ja võib-olla koguni maailmavaade kõikide silmis leidnud tunnustust. Aga me olime vaesed, ja meist ei hoolinud enam keegi. Vaenlasi oli meil isegi rohkem kui küllalt. Nüüd tulid veel need, kes oleksid pidanud olema meie seltsimehed, ja andsid meid ära. Määrkass, ja see teine — ma ei tahtnud tema nimegi suhu võtta.

Mul oli kahju, et meie ümber nõnda tühjaks jäi. Aegamööda olid meie majast paljud tagasi tõmbunud, sest nad olid näinud, et meil ei olnud lahtist meelt nende vastu. Ja kelle vastu meil seda oleks olnud, need ei saanud tulla, sest meie maja seisis «kahtluse» all. Ainus inimene, keda ma võisin nimetada sõbraks, oli Veetõusme, aga tema lamas nüüd hai-

gena voodis. «Mispärast peab meie maja kinni olema, — mõtlesin ma — miks ei liigu siin rõõmsaid inimesi, nagu olen sellest unistanud? Kuhu pean ma panema oma lapse selles kõigist mahajäetud majas?»

Ma olin alles noor, ma ei tahtnud, et kõik meist peaksid põgenema, et me isegi viimaks peaksime põgenema. Ma ei tahtnud, et ma ei saaks last, ja mul oli hirm teda vastu võtta. «Vaestel inimestel ei peaks vist üldse lapsi olema, — mõtlesin ma niisugustel kordadel — sest nende elus on rohkem halbu päevi kui häid. Kuidas suudavad nad oma lapsed üles kasvatada, mida neile pakkuda? Ja kas on neil õigustki ilmale tuua lapsi — ainult kannatama ning vaevlema. Kas ei ole nende kohus hoiduda elu andmast, kui see tähendab ainult häda ning viletsuse suurendamist?» Nii ma mõtlesin ja igatsesin väga rahu. Ma igatsesin seda nagu viimset ning ainsat võimalust: saada laps. Ma lootsin, et see parandab kõik, et see teeb kõik jälle heaks.

Mul ei olnud kedagi, kelle juurde ma oleksin võinud minna ning kellelt nõu küsida. Ja kui ühel päeval mind külastas tädítütar Eeva, ma juba rõõmustasin, et võin talle avaldada oma saladuse ja saada temalt juhatust: ta oli ju kahe lapse ema. Kuid tema külaskäik valmistas mulle ainult uue pettumuse. Ta oli Tallinnasse sõitnud nagu naine, kes ei taha enam last, ja oli juba tee peal sellest vabanenud. Viis, kuidas ta seda oli teinud ja kuidas ta sellest kõneles, ajas mulle kananaha ihule. See olnud mõni päev tagasi, ja nüüd ta oli juba siin. Seletas säravi-silmi, et temast jälle keegi olevat vaimustatud, kiitis Kusta Ubalehe kõrget au ning kohta. Ajas üldse enesearmastaja naise juttu, millega mul ei olnud midagi tegemist. Ma ei sallinud teda sellepärast, et ta oli nõnda toiminud oma kehaga, mulle oli vastik, et ta hooples ühe nuuskuri tutvusega. Aga mul ei olnud julgust talle ütelda, mis vägisi kippus keelele:

«Mine siit minema.»

*

Olin viibinud pealtkuulajana Asutava Kogu koosolekul, kus oli õigeks kiidetud senine survetarvitamine tööliste ja nende esinduse vastu. Pidin sellest teate viima Konradile, kes ootas Töölismajas. Kuid teel sinna tabas mind Kusta Ubaleht. Ta olevat mind ammugi otsinud ja rõõmustavat väga, et viimaks ometi kohanud. Tal olevat mulle avaldada midagi ülitähtsat, midagi niisugust, millest olenevat minu ja mu mehe edasine saatus. Ma astugu temaga kaasa kuhugi «vaiksesse kohta», kus oleks võimalik segamatult vestelda.

Kõneldes ta mõõtis mind oma hindavate, himurate pilkudega, nagu püüdes paljastada minu keha. Ma oleksin tahtnud maa alla vajuda vastikuse pärast. Ma tundsin, kuidas tema pilgud roojastasid seda puhast ning püha, mida ma kandsin eneses. Aga ta ligines mulle, ta hingas mulle näkku oma niisket hingust, ja tema sõnad nagu salvasid mind:

«Olen siiamaale silmad kinni pigistanud teie mehe tegevuse kohta, sest ma pidasin teist lugu ega soovinud teile halba. Aga kui teie nüüd ei tule minuga, siis ma ei kannata enam. Me peame selle asja selgitama — omavahel.»

Mis pidin ma talle vastama, kuidas temast lahti saama? Ma teadsin, et ta ei põrka tagasi teostamast oma ähvardust, ja mul oli hirm Konradi pärast. Aga ma ei võinud temaga kaasa minna, sest siis oleksin paratamatult langenud tema võrku. Ja nii ma võtsin appi oma naiseliku kavaluse. Lootsin sellega võita mõne päeva aega, eks selle jooksul näe, mis saab edasi. Surusin näole lubava naeratuse, vaatasin talle otsa ja sõnasin:

«Ma tulen teie poole — mõni teine kord. Täna ma ei saa, võite isegi aimata, mispärast. Oodake kolm, neli päeva, siis ma tulen.»

Ja enne, kui ta oleks jõudnud selgusele, kas ma kõnelesin tõtt või ainult naljatasin, olin ma juba temast eemal. Mul oli piinlik ja häbi oma lubaduse pärast, aga mis pidin ma tegema, et ta jätaks meid rahule?

Kõnelesin õhtul Konradile oma seisukorrast ja sellest, mis juhtunud. Tema nägu väljendas vaheldumisi rõõmu ning kurbust, kui ta mulle seletas:

«Siis sa peaksid vist küll loobuma teenistusest ja asuma ema juurde. Kohustused lapse vastu, keda sa kannad, on suuremad kui kõik muu. Ega too ilge mees küsi, et sa oled niisuguses seisukorras, kui ta juba on silma heitnud sinu peale. Sellepärast on parem, et taanduksid. Me saame esiotsa läbi selle 600 margaga, mis ma nüüd kuus teenin, ja kui mitte, siis katsun kuskilt leida kõrvalteenistust. Ega me nälga ikka sure.»

Ma ei vastanud midagi. Ma ei tahtnud veel lahkuda teenistusest. Ma pidasin seda varajaseks. Pealegi oli mul kahju kaotada koht, kus ikkagi võisin viibida inimeste keskel. See kaotus oleks mulle olnud raske.

Kuid sündmused ise näitasid varsti, mis pidin tegema.

Aeg oli ärev, iga päev tõi uusi hiiobisõnumeid. Streik raudteetehaseis oli maha surutud sõjaväelise jõu ja mobilisatsiooniga ähvardades. Kesknõukogul keelati ära teistes vabrikutes ette võtta hääletust, kas toetada raudteelaste streiki või mitte. Ja ühel ööl viidi Konrad jälle ära minu juurest. Seda tehti veel tooremalt kui esimene kord, ja teie võite kujutella minu ahastust, ilma et mul seda tarvitseks kirjeldada. Hommikul teenistusse jõudes kuulsin, et öösi olid vangistatud ka kõik teised Kesknõukogu juhatuse liikmed. Üks neist, seltsimees Karmel, keda koha peal ähvardatud maha lasta, hüpanud teise korra aknast alla. Ta suri samal päeval sõjaväe haiglas. Vangistatuid süüdistati selles, nagu oleksid nad töölisi õhutanud sõjariistus mässule. Ma teadsin, et see ei olnud õige, et see süüdistus oli ülekohtune, aga kellele võisin seda selgeks teha?

Vabrikuis puhkes protestistreik, millele vastati uute vangistustega. Need ei murdnud küll tööliste vastupanu, aga meeled olid siiski ärevil teadmatusest, mis toob homne päev.

Õhk oli täis elektrit, nagu enne äikest. Kaks vaenulist jõudu seisid teineteise vastas, ja nende vahel ei olnud võimalik lepitus. Oodati ega teatud kindlasti, kas ja kunas sünnib otsustav kokkupõrge. Seda ei oldud teadlikult valmistatud, aga kuskilt seda provotseeriti iga päev. Määrkass, Kesknõukogu endine esimees, Kusta Ubaleht — ma ei teadnud, kes neist oli süüdi kõige rohkem. Mulle tuli meelde Eeva alatu teguviis oma keha kallal ja miskipärast ma võrdlesin seda sellega, mida nood vastikud isikud tahtsid korda saata töörahva kallal. Enneaegne revolutsioon, mäss — kas ei ole see samasugune vägivald ning asjatu verevalamine? Suur ühiskondlik aade peab jääma teostamata, kuni ühiskonna organism selle teostumiseks on küpseks saanud.

Mul oli hirm, ja see oli koguni teistmoodi kui seni, sest ma kandsin last oma südame all. Tema pärast ma vihkasin mitmekordselt meie vastu suunatud vägivalda, tema pärast ma igatsesin rahu rohkem kui kunagi enne. Ma pigistasin hambad kokku ega kaevanud kellelegi oma häda. Ma püüdsin seda oma kõnelusis koguni pehmendada. Ma nagu kartsin ja häbenesin väljendada oma hirmu. Aga oma südames ma otsustasin taanduda sellest rahutust keskkonnast. See, mis oli käimas minu ümber, ei tõotanud mulle rahu.

22.

Järgnes seltsimees Karmeli põrmu ärasaatmine Rahumäe kalmistule.

Ma mäletan selgesti toda päeva, päikesepaistelist ja tuulist, kärsitult kihutavate pilveribadega, mis kadusid mere suunas. Olin matuserongiga liitunud Töölismaja ees, kuhu jõudes see oli paisunud tuhandepealiseks rahvamereks. Aknad maja teisel korral olid lahti ja neist lehvisid punased lipud, nagu kummardudes langenud seltsimehe põrmu kohal. Rõdult

kostsid leinamarsi kurblik-pühalikud helid, veeredes võimsa, rütmika lainetusena üle selle ootava inimmassi. Silmapilgu sügav tõsidus peatas kogu ümbruse elu ja liikumise tummaks, vaikseks leinaks. Alistudes sellele vägivaldsele, kuid paratamatule, mis oli sündinud, avaldati viimset au ja poolehoidu lahkunule.

Kui matuserong jälle liikuma hakkas, kõige ees puusärk, kantud kuue töölise tugevatest õlgadest, orkestri korrates leinamarssi, vallutas see minu nii, et mul pisarad silmi tulid. Ma kujutlesin Konradit samuti puusärgis, kellegi kätel kantavana, igaveseks äraviidavana, ja see oli raske ning kurb. Aga ühtlasi selles oli ometi midagi vägevat, suurt ning ilusat, mis ei lasknud minu leina muutuda lohutamatuks. Ma nagu sulasin ühte selle rahulikus tõsiduses liikuva inimmassiga, ja selle austuseavaldus langenule sai mullegi toeks.

Vaimulikku talitust pidas lahkunu soovi kohaselt Kaarli kiriku õpetaja, kelle koguduse hulka ta oli kuulunud. See talitus möödus kiiresti, kuid väärikas lugupidamises kadunu vastu. Ärasaadetava seltsimehe viimne soov oli kõigile püha, kuigi vahest paljud neist nõus ei olnud sellega, mis vaimulik kõneles.

Seistes lahtise haua ääres oli mul tunne, nagu oleks minult endalt ära võetud midagi, mida ma olin pidanud kalliks. Minu süda ei tahtnud leppida sellega, et nõnda oli võidud elu riisuda inimeselt, kes ei olnud teinud midagi kurja. Minu tunded protesteerisid sellise teo vastu, minu mõistusele see oli arusaamatu.

Kuid see oli sündinud, siin ei olnud enam midagi parata. Liiva langes hauda, labidatäis labidatäie järele, segamini punaste roosidega, mida poetasid omaste ja seltsimeeste käed. Kerkis üles kalmuküngas, mattes igaveseks ühe meie kaaslasist. Alles ta oli liikunud meie keskel, elanud ning tegutsenud meiega, ja nüüd ei olnud teda enam. Kääbas kattus üleni pärgadega, mille punased lindid tuletasid meelde suurt

ideed, mille eest kadunu oli langenud. Roose, veripunaseid, pandi pärgadele lisaks, ja läbi oligi kõik.

Ühingute ning seltside esindajad, kus kadunu tegev oli olnud, mälestasid teda soojade tänusõnadega. Kõigi nende kõnedest kõlas julgus ning mehisus, tõotus jätkata seda tööd, mille juurest kadunu vägivaldselt oli ära kistud, ja lootus, et see ükskord võidule viib. Ei olnud kellegi esinemises märgata mingit kõhklemist ega kartust, hoolimata ohvreist rääkisid kõik võitluse jätkamisest. Ja mul oli piinlik nende seltsimeeste ees, et ma olin need päevad hirmu tundnud. Kuid ma olin ju ainult naine, ja ma ei olnud enam üksi. Kas oli mul õigust selle teise elu kaalule panna?

Viimasena kõneles seltsimees Veetõusme, kes oli tähelepanemata meie sekka ilmunud. Ma tundsin ta vaevalt ära, nii muutunud oli tema nägu pika haiguse ajal. Ta ei olnud nüüdki veel terve, nii et tal kõnelemine nõudis suurt pingutust. Ta kõneles ainult mõne sõna, kuid need tungisid südamesse.

«Oleme matnud seltsimehe, — ütles ta — kes oli meile kallis. Sügavas leinas kummardume tema kalmu ees. Kuid meie lein ei tohi muutuda halinaks ega ahastuseks. Meie ei tohi abitult käsi rüppe panna. Meil ei ole aega selleks. Elu tahab elada. Ja võitlus kestab edasi. Mida on meil vaja selleks? Raudset teadvust, et töörahva vabastus on tema enda asi, ja raudset tahet seda teostada. Viha timukate vastu, viha kõige ülekohtu ning vägivalla vastu — see kasvagu meie tänasest leinast. Teadmine, et kanname edasi kadunu aadet, — see lohutagu meid.»

Võimas «Internatsionaal» kõlas vastuseks neile sõnadele, siis hakkas rahvas lahkuma haua juurest. Keegi kühmus mees, rõugearmilise näo ja nööbitaoliste silmadega, jälgis Veetõusmet, kuid see kadus varsti tema silmist.

Päike oli vajunud madalale, õhus tundus algava õhtu jahedust. Tuul oli veelgi kõvenenud ja kihutas käristatud pilvi üle taeva, üle linna, ikka kaugele mere taha. Ristide mets

mändide vahel muutus hämaraks ning süngeks. Mingi tume vari hiilis nagu roomates üle maa.

«Elu tahab elada,» need sõnad kumisesid minu kõrvus, kui ma üksi sammusin kodu poole.

*

Kaheksapäevase vangistuse järel sai Konrad jälle vabaks; samuti vabanesid ka kõik teised, kes ühes temaga olid vangi viidud. Nagu esimene kordki, ta ei olnud «parandanud meelt», vaid tuli tagasi veel ägedamana ning innukamana kui oli läinud. Need vintsutused aina õhutasid tema viha töörahva vaenlaste vastu. Need andsid talle nagu uut hoogu tegutsemiseks. Ta ei kahetsenud midagi ega kahelnud kordagi selles, kas see, mis ta teeb, on õige või mitte. Talle oli see paratamatu, ta ei võinud seda jätta, ta pidi seda jätkama kõige kiuste. Ta ei olnud mitte enesehoiu, vaid eneseohverduse inimene.

Juhtide vabastamisega tööliste meeleolu rahunes. Streik vabrikuis lakkas. Elu kaldus jälle oma harilikesse rööpaisse. Päevad veeresid päevade järele, ilma et midagi erilist oleks juhtunud. Mul tekkis juba lootus, et nüüd hakkab kõik minema hästi, et nüüd ei või enam juhtuda halba.

Kuid nagu ikka, minu lootus ei läinud täide. Vaikus meie ümber osutus petlikuks. Nähtamatult kestis edasi käärimine, mis ähvardas tuua uusi prahvatusi. Töörahva rahupüüded leidsid kõikjal ägedamat vastupanu kui oli kardetud. Kodanluse sõjajoovastus oli nii suur, et rahust ei lubatud kõnelдagi. Ajalehed, mis seda tegid, pandi kinni. Valvet tööliste esindajate üle kõvendati. Valveohvitserid kirjutasid üles iga sõna, mis neile näis kahtlane. Ei võinud enam midagi lausuda, mis riivas kodanluse klassihuvisid.

Konrad oli hommikust hilja õhtuni liikvel. Ikka oli tal vaja midagi teha, kuhugi minna, kellegagi kokku saada. Mul

oli raske vaadata, kuidas ta päev-päevalt muutus nagu masinaks, oma töö ning idee orjaks. Ma pidin imestama, et ta läbielatud vintsutuste järel suhtus kõigesse veel nii külmavereliselt. Külm ning sõnatu oli ta vahest minugi vastu. Aga öösiti ta magas väga rahutult. «Jumal, mis temast küll saab, — ohkasin ma — kui ta ei võta puhkust. Tema pärast ma jätan ka oma tervise. Aga ma ei või seda jätta hooletusse, just lapse pärast ei või.»

Laps — see oli mulle nüüd kõik. Tema pärast ma igatsesin rahulikku elu, tema pärast ma oleksin valmis olnud ka Konradi ära kiskuma selle äreva ülesande juurest. Kaheksa kuud, mis mööda saadetud töörahva elujulges keskkonnas, olid minusse mõjunud: ma ei haletsenud ennast enam nagu vaga kannatajat. Aga mulle jäi ometi mure ning kartus tuleviku pärast. Ma nägin vaimus järjest ligemale tulevat seda tumedat ning tundmatut, mida nimetatakse saatuseks. Mitte üksi Konradi ülesandest olenevad ärritused, vaid ka minu omad elamused õhutasid mu fantaasiat.

Kusta Ubaleht ei jätnud mind enam rahule. Ta tuletas meelde minu lubadust küll kirjalikult, küll suuliselt, varitsedes mind, kus aga leidis võimalust. Ühel päeval mul tekkis temaga äge sõnavahetus, mis mind haavas ja ühtlasi hirmutas. Ma tundsin, et ei või enam jääda tema silmapiirile. Ta oli jõhker ning hoolimatu, ta oleks mu aegapidi hukutanud. Ta kinnitas mulle oma armastust, kuid see ei olnud armastus, vaid ainult toores himu. Ma pidin põgenema selle eest.

Ütlesin koha üles ja otsustasin lahkuda Tallinnast. Võib-olla ma oleksin võinud kuidagi edasi teenida, võib-olla ma tegin rumalasti, et lasksin ennast hirmutada ja otsustasin nii järsku. Kuid tagasi astuda ma enam ei tahtnud, osalt ka sellepärast, et minu töö oli vähenenud ametiühingute ajakirja sulgemisega ja et mul päevade kaupa õieti enam midagi ei olnud teha.

Konrad sai mingi ülesande Tartusse, ja meie sõitsime ära. See oli täpselt 3. augustil, kuu aega pärast Konradi vangistust. Nagu raske unenägu veeresid minu silmade eest mööda kõik viimase aja sündmused. Mingipärast jäi mulle teravasti mällu seltsimees Veetõusme, tema nägu, tema kõne Karmeli haual. Muud midagi ma ei osanud eriliselt kahetseda.

*

Konrad jäi Tartusse kaheks nädalaks. Ta oleks ehk jäänud kauemakski, kuid seltsimees Veetõusme surm kiirustas tema tagasisõitu. See kurb sündmus mõjus meile mõlemale väga raskesti. Veetõusme oli meile olnud ustavaks sõbraks, nüüd ei olnud teda enam. Kuidas ta nii äkki oli surnud, seda me ei teadnud, kuid arvasime, et ta ennast oli külmetanud Karmeli matusel. Vaene mees, ta oli alati väljas olnud teiste eest, ta ei olnud vähematki hoolinud enesest, nii pidi see siis tulema, mis tuli. Ta oli nii väga igatsenud rahu teistele, ka Konradile ja mulle, ja nüüd oli ta ise läinud igavesele rahule, ilma et tema silmad oleksid näinud selle verise sõja lõppu.

Reedel lugesime lehest tema surmakuulutust, ja laupäeval pidid olema matused. Konrad sõitis ära veel samal päeval. Ma oleksin meelsasti sõitnud kaasa, kuid raha ei olnud niipalju. Oma väikesest palgast ma olin aidanud ema, ja Konrad ei olnud ka saanud koguda mingit tagavara.

Mul oli väga valus lahkuda Konradist. Mu süda aimas paha. Mul oli niisugune imelik tunne, et kui ta nüüd läheb, siis ei tule ta enam kunagi tagasi. Ma ei osanud kujutella, mis see võiks olla, aga minu meelest oli, nagu juhtuks temaga seal, kuhu ta läheb, midagi niisugust, mis lahutab ta igaveseks minust.

Kui ma talle ütlesin, naeris ta minu ebausku. Ta seletas seda minu seisukorraga, milles olevat loomulik haiglane kuju-

telu. Lubas kahe nädala pärast, kui kongress on möödas, loobuda oma «hädaohtlikust teenistusest» ja jääda minu juurde, kuni kestab minu raske aeg. Mind lohutas see lubadus pisut, aga vaevalt oli ta ära sõitnud, kui ma jälle langesin kurbade mõtete meelevalda.

Ma aina mõtlesin surmast, kujutelles hauas kord Konradit, kord iseennast. Ma ei tea, kas oli see haige fantaasia, kuid tahes-tahtmata minu peas tekkis küsimus, kuidas möödub see raske tund, mis seisab mul ees? «Kas see ei pane mind magama igaveseks? Mis peab siis saama lapsest? Ma usun, siis võtab ema ta üles kasvatada. Aga kui emagi sureb, enne kui laps on kasvanud suureks? Ja kui Konrad siis ka enam ei liigu elavate keskel? Ah, kas peaks see tõesti tulema nii, et minu laps jääb vaeslapsena maailma?»

Ma nutsin sel õhtul kaua ning kibedalt.

«Kahe nädala pärast? Mis sünnib siis? Kas tõotab see päev meile rahu?» Mul oli niisugune tunne, nagu peaksin ma sel päeval olema Konradi juures. Ma ei suutnud kujutella, et ma siis võiksin viibida temast eemal. Ma ei teadnud oodata midagi paha. Vastuoksa: ma lootsin sellelt päevalt midagi suurt ning ülevat, midagi niisugust, mis muudab paremaks meie elu. Aga mul oli ühtlasi hirm, et see lootus jälle ei teostu. Mul oli hirm, et siis midagi võiks juhtuda Konradiga, midagi, mida ma ei osanud ette aimata.

Ma igatsesin väga Konradi juurde selleks ajaks.

23.

30. augustil avati ametiühingute kongress, mis kestis kaks päeva. Üle neljasaja saadiku oli kokku tulnud. Juba algusest peale valitses nende keskel haruldaselt ülev meeleolu. Kuigi tänavail liikusid kõvendatud sõjaväe-patrullid, ei olnud kellegi juures märgata mingit kartlikku ärevust. Saadikud, vai-

mustatud oma ülesande suurusest, ei lasknud endid millestki eksitada. Rohkearvuline publik jälgis nende tegevust äärmise põnevusega. Töölismaja suur saal oli täis lakkamata elu ning liikumist. Maja aknad seisid pärani lahti, ja augustikuu lõpupäevade helge valgus, mida väljast sisse hoovas, lisas nagu uut pinevust sellele pakitsusele, mis valitses koosolijate keskel.

Kongressi avas Ametiühingute Kesknõukogu uus esimees Saarekand. Endine esimees oli kõrvaldatud kui provokaator. Püsti seistes tuletati meelde vägivalla läbi surma saanud töölisesindajaid. Pühaliku tõotusena kõlasid esimehe sõnad, et kongress andub kartmatult nende aadete teenistusse, mille eest on võidelnud langenud seltsimehed. Ei olnud enam kahtlust, et saadikud ei lahku enne, kui nad on täitnud oma kohuse töörahva vastu.

Ettekavatsetud korra järgi toimus kiiresti kongressi juhatuse valimine. Esimesena kõneles Kesknõukogu nimel seltsimees Saarekand. Tema kõnet kuulati hinge kinni pidades. See avaldas koosolijaisse otsekohest ning tugevat mõju. Ta kirjeldas kujukalt neid masendavaid olusid, milledes Kesknõukogul oli tulnud tegutseda. Alatised juhtivate tegelaste vangistamised, häälekandjate konfiskeerimised ning sulgemised ja muud surveabinõud tegid töörahva organiseerimistööle suuri raskusi. Kõnelemata poliitilisest võitlusest, suruti armutult maha tööliste majanduslik võitlus, palgastreik.

«Ja lõpuks — jätkas kõneleja — ma olen sunnitud avalikult, kogu rahva ees paljastama ennekuulmata nurjatuse, millega päev enne kongressi on toime tulnud üks kohalik välisriigi, nimelt Inglise saatkond. Ta on Kesknõukogule teinud esitise kasutada ametiühingute kongressi riigipöörde teostamiseks. Muidugi oli see provokatsiooniline ettepanek, mille Kesknõukogu põlastusega tagasi lükkas. Ametiühingute kongress ei ole mitte selleks kokku kutsutud, et sepitseda riigipööret, liiati võõraste mustasajaliste jõudude abil. Kongressil

on hoopis teised ülesanded: rajada kindel alus töölisklassi enesekorraldusele.»

Saarekannu kõne päästis valla selle üldise rahulolematuse, mis pakitses saadikute ridades. Järgnevad aruanded kohtadelt kaebasid valjusti ja nagu ühest suust vägivalla ja surve üle, mida valitsusevõimud olid kasutanud töörahva ja selle organisatsioonide vastu, nurisesid vihaselt hoolimatuse ning ükskõiksuse üle, mida seaduseandjad olid osutanud tööliskūsimuses, tõstsid ägedasti häält viletsuse ning nälja puhul, mis valitses töölisperekondades. Pärast selliseid süüdistusi oli arusaadav kongressi otsustav ning julge resolutsioon, mis mõistis hukka valitsuse vägivallapoliitika ja eriti ühe valitsuspartei — sotsiaaldemokraatide-vähemlaste — tegevuse. «Sotsiaaldemokraadid — nii seisis resolutsioonis — on kõigiti aidanud vägistada Ametiühingute Kesknõukogu ja tema häälekandjat ega ole siis, kui eesti töörahvast on sunnitud ägama raske surve all, kunagi protesteerinud selle vastu. Koguni enam, just sotsiaaldemokraadid on olnud need, kes on nõudnud järjest rangemate ja valjumate surveabinõude tarvitamist. Nad on ära müünud töörahva paremad ideaalid ministrikohtade eest ja on saanud sellega kodanluse käsilasteks ning töölisklassi äraandjateks. Kongress ütleb nende kohta oma viimse sõna ja tunnistab nad kontvõõrasteks töörahva esindajate keskel.»

Kui resolutsioon vastu võeti, lahkusid sotsiaaldemokraadid — inimest kakskümmend viis — kongressilt. Põlastav vaikimine saatis nende äraminekut, mis sarnanes argliku taganemisega. Ligi nelisada saadikut jäid liikumata oma kohtadele.

Teisel päeval kujunes kongressil põnevamaks küsimuseks ametiühingute ülesannete selgitamine ning piiritlemine. Mitu elavat kõnet klassivahekordadest ja töölisliikumisest mujal maailmas näitasid koosolijaile kätte selle tee, mida peaksid käima ametiühingud oma edasises arenemises. «Ametiühingud — lausus kongressi resolutsioon — ei tohi leppida ainuüksi

majandusliku võitluse hüüdsõnadega, vaid nad peavad töölishulkades kasvatama arusaamist sotsialistliku pöörde paratamatusest. Ametiühingud peavad kujunema nii tööliste majandusliku kui ka poliitilise võitluse juhtivaiks organisatsioonideks. Kõik, kes ei tunnusta seda ametiühingute ülesannet, on töölisklassi vastased.»

Üksmeelselt tõusid sajad käed. Näis, nagu oleks kongress selle mõjuva stseeniga saavutanud oma haripunkti. Kuid meeleolu pinevus aina tõusis, kui järgmine kõneleja, arutades töölisklassi enesekorralduse eeldusi, puudutas paratamatult rahu küsimust. Kui töörahva ridades kongressilt milleski oli oodatud otsustavat sõna, siis nimelt rahu küsimuses. Ja kongress ütles selle sõna, ehkki see osutus keelatuks.

Vaevalt oli kõneleja jõudnud väljendada mõtte rahu vajadusest, kui kohal viibiv valveohvitser teatas, et ta siseministri käsul kongressi peab lõpetama. Koosolijad võtsid selle teate vastu sügava vaikusega. Viimaks katkestas Konrad, kes asus juhatuselaua taga, selle piinliku vaikuse. «Kongress peab ennast ise edasi,» hüüdis ta, tõusis püsti ja pöördus koosolijate poole, kes samuti tõusid üles, järgmiste sõnadega:

«Seltsimehed! Teie kuulsite praegu üht imelikku käsku, mille on andnud sotsiaaldemokraatlik siseminister. Kas te võite nüüd veel kahelda, et meil valitseb töölisklassi vastane diktatuur? Kas te võite kahelda, et seda diktatuuri toetavad sotsiaaldemokraadid, kes tõeliselt peaksid olema tööliste esindajad? Nad peaksid olema meiega, peaksid arvestama meie soove ning sõnu, aga nad on meie vastu, ähvardavad meid sõjaväelise jõuga. Ja mis oleme meie teinud? Kas oleme meie rahvavaenlased? Ei, meie oleme kokku tulnud, et rahva, töötava rahva parema tuleviku nimel otsida teed pääsmiseks sellest ummikust, kuhu on viinud see mõttetu sõda. Selles sõjas on Eesti vabariik muutunud tööriistaks liitriikide kapitalile ning tagurlusele, mis tahab enamlust Venemaal kukutada ja Venemaad endisis piires üles ehitada. Võõraste huvide eest ja

iseenese hävitamiseks peab Eesti oma poegi ja varandusi ohverdama verisele Moolokile. Kas võime meie, töötava rahva esindajad, külmavereliselt pealt vaadata niisugust sunnitud enesetapmist? Ei, meie kohus on ütelda avalikult ning julgesti, et sõja jätkamine on andeksandmatu kuritegu riigi ning rahva vastu. Ja kui meil keelatakse seda ütlemast, siis ei tohi me hoolida keelust, siis seda valjemini peab kostma meie hääl. Meie tõstame kaebust töörahvast alandava diktatuuri vastu, meie protesteerime oma kodanikuvabaduste kitsendamise vastu. Meie hüüame valjusti kõigile, kõigile, kõigile, et oleme kokku tulnud kõige puhtamate ning paremate soovidega, aga meil ei lasta vabalt avaldada oma arvamusi. Saadikud, ma nõuan teilt, et te jääksite oma kohtadele ja ütleksite otsustava sõna rahu küsimuses, millist sõna ootab teilt kogu töötav rahvas.»

Tormilised kiiduavaldused olid vastuseks Konradi kõnele. Ja kongress, täis meelekindlust ning vaimustust, jätkas oma tegevust. Relvastatud nuuskurid ja sõdurid olid juba saali tungimas, kui keegi seltsimees, keda ma ei tundnud, üles hüppas, lühikese sütitava kõne pidas ja ette luges resolutsiooni, milles töörahva huvides nõuti sõja lõpetamist. Resolutsioon võeti vastu ühel häälel.

Hüüdudega: «Maha sõda! Maha töörahva timukad!» ja «Internatsionaali» helidega lõppes kongress. Lõppes tõesti tääkide vahel, sest relvakandjad olid tunginud saali ja käsutasid kõiki paigale. Ma nägin veel kord oma vaenlasi: Määrkassi, Kesknõukogu endist esimeest, Kusta Ubalehte, kes liginesid meile nagu ülbed võitjad. Ja ma nägin veel kedagi, kelle olemasolu ma juba olin unustanud: Theodor Veemi. Siis kisti mind ära Konradi juurest, kelle rahulik olek mind oli julgustanud, ta kuulutati vangistatuks, ja ma kaotasin meelemärkuse.

*

Kui ma jälle ärkasin, leidsin enda kuskilt tühjast ruumist poollamavana pingil, ja Theodor Veemi lai tõsine nägu kummardus minu poole.

«Mis olete teie minuga teinud? Kus ma olen?» hüüatasin ma ehmunult üles hüpates.

«Ma pole teile teinud midagi halba,» rahustas Veem ja võttis minu käest kinni. «Langesite minestusse, ma tõin teid ära sealt möllu keskelt, see on kõik.»

«Kus on Konrad? Laske mind tema juurde.»

Theodor Veem raputas pead:

«Ma usun, ta ei tule enam kunagi tagasi. Ta saadetakse Venemaale ühes teistega, nagu ma olen kuulnud.»

«Mispärast? Mis on ta siis teinud?»

«Ma ei tea seda täpselt, aga ma arvan, ta on eksinud riigi seaduste vastu.»

«Ja riigi seadused lubavad ta välja saata, ära kiskuda kodumaast, perekonnast, kõigest, mis talle on kallis? Ei, ei, see on ülekohus ning vägivald, seda ei tohi mitte olla. Konrad ei ole kurjategija, et temaga võidaks nõnda ümber käia. Ta on hea inimene, teie seast keegi ei ole teda väärt. Laske mind tema juurde.»

Theodor Veem kehitas õlgu:

«Ta ei ole enam siin. Ma ei saa teid kuidagi aidata. Seadus on seadus, sellele peame kõik alistuma.»

«Ei, see ei ole mitte seadus, ütlen ma teile. See ei ole mitte seadus, mis kaitseb ainult rikkaid ning vägevaid ega hooli midagi neist, kel ei ole vara ega võimu. See ei ole mitte seadus, mis lubab töölisi vangistada ja välja saata ainult sellepärast, et nad julgevad avaldada oma soove ja nõuda rahu.»

Ma ei suutnud ennast enam taltsutada. Ma puhkesin nutma ja nutsin nagu väike laps. Ma ei tahtnud nutta selle võõra inimese juuresolekul, aga pisarad kippusid vägisi voolama, ma ei jõudnud neid tagasi hoida. Theodor Veem püü-

dis mind lohutada, kuid tema sõnad aina lisasid mulle kibedust, kuni ma viimaks hüüdsin:

«Ah, teie ei ole ka parem, kui kõik need teised, kes meid kiusavad. Jätke mind rahule ja laske mul minna.»

Ta talutas mu välja valvesõdurite vahelt, hoides ettevaatlikult minu käsivart.

«Nüüd pean ma minema,» lausus ta, kui olime jõudnud puiestee esimese pingini. «Aga kui teil kunagi peaks olema vaja abi — võib juhtuda, et teie jääte päris üksi, — siis pöörduge julgesti minu poole. Ma ei unusta teid. Olete väärt paremat elu kui see, mis teile seni on osaks saanud. Nägemiseni.»

Ta pigistas kaua ning tugevasti minu kätt, ja mul ei olnud jõudu seda ära tõmmata. Ääretu väsimus täitis kõiki minu liikmeid, mu pea oli tuim ning valus, ma ei tahtnud enam mitte midagi mõtelda. Õudne tühjus valitses korraga minu ümber, ja mul oli tunne, nagu vajuksin ma ise kuhugi põhjatusse kuristikku.

Konrad oli ära, minu elu, minu õnn — kõik oli ära. Päike ei paistnud enam, puud ei rohetanud enam, inimesed ei liikunud — ma vaatasin kõike nagu tumestunud silmadega Kogu minu olemise mõte oli kadunud. Miks pidin ma veel edasi elama?

Ma ei mäletagi enam, kuidas ma veetsin need paar, kolm päeva, mille järel selgus kõik. Ja kui see oli selgunud, kui oli tõeks osutunud kuulujutt, et seitsekümmend kuus kongressi saadikut oli saadetud läbi frondi Venemaale, aga Konrad ja kakskümmend neli teist äraandlikult maha tapetud kuskil Irboska taga, olin ma korraga nagu uimastatud. Mul oli tunne, nagu oleksin saanud pähe raske, meeliriisuva hoobi Minu ehmatus ning hämmastus oli nii suur, et ma nagu ei tundnudki enam valu. Ma olin löödud täiesti tuimaks.

Alles aegamööda ma hakkasin taipama teravamini, mis oli juhtunud. Ja mida rohkem ma mõtlesin sellest, seda suure-

maks minus paisus viha nende vastu, kelle süü läbi oli langenud Konrad ja kakskümmend neli tema seltsimeest. Ma ei tahtnud uskuda, et valitsusvõim oleks tulnud toime sellise julma ning alatu mõrtsukatööga, aga ma pidin uskuma: roim oli tõesti sündinud. Ja minu õiglusetunne tõstis protesti sellise valitsuse vastu, kes nõndaviisi söandab hävitada kodanike elu.

Ta nimetab ennast demokraatlikuks valitsuseks, ta ei väsi ülistamast oma rahvakasulikke teeneid ja voorusi, kuid millest kõnelevad tema teod? Milline rahvas on talle andnud võimu ja voli maha tappa kaitsetuid töölisi, või millise rahvavaenulise süü pärast on ta need tapnud? Kas sellepärast, et nad kõnelesid ainult rahust, mis on kasuks kogu rahvale, ega kõnelnud üldse mitte sõjariistade tarvitamisest oma vaenlase: kodanluse vastu? Kas sellepärast, et valitsuse nuuskurid ning provokaatorid ootasid neilt üleskutset mässule ja nad seda kutset mitte ei andnud? Või lõpuks sellepärast, et kodanluse relvad muidu oleksid läinud roostetama, kui ei oleks antud tuld tööliste pihta?»

Viha ning põlastusega ma mõtlesin sellest, mis oli tehtud. Minu inimlik mõistus lihtsalt ei võtnud kinni, et seda võidi teha. «Kui on kuskil jumal, kes taotleb õigust ning õiglust maailmas, siis ei oleks seda mitte tohtinud sündida. Aga kui see siiski on sündinud, siis ei ole jumalat, siis ei ole kedagi, kes oleks seatud valitsema meie üle. Valitsejad, kes oma tujude järgi mängivad inimeludega, on ülekohtused ning vägivaldsed valitsejad. Ja kui nad on seda, kas ei ole siis õige ning õiglane nad minema kihutada? Ja kui nad ei lähe vabatahtlikult, kas ei ole siis ainus abinõu kätte haarata relv? Kui relva tarvitamine on õigustatud nende käes, kas ei ole see siis samuti õigustatud teiste käes, keda nad tapavad? Langenud seltsimehed võitlesid ainult sõnaga, aga kas kingiti neile selle eest elu?»

Minu pea oli uimane, ma ei osanud enam mitte midagi

mõtelda. Ma lahkusin Tallinnast, ilma et ma oleksin teadnud, mis ette võtta.

Raske oli minu elu olnud seni, nüüd ähvardas mind täielik nälg. Minu rahatagavara sulas kokku, Konrad oli minult võetud, ja ise — mis võisin ma ise teenida? Kuhu pidin ma minema? Kas tänavale ennast müüma? Kas surma enesetapmise läbi? Aga ma kandsin last, keda ma ei tohtinud hukata ühes enesega.

Ma pigistasin hambad kokku ega kaevanud kellelegi.

«Au langenuile! Igavene needus timukaile!»

24.

Millest peaksin ma teile veel jutustama?

Vaikselt ning ühetooniliselt veeresid minu päevad ema juures. Tegin juhuslikku tööd, mida leidsin suuri vaevu, aga enamasti olin hoopis ilma teenistuseta. Kuidagi ma ometi elasin ega jäänud mitte päris nälga. Inimene harjub kõigega, ja te vist ei oska kujutellagi, kui piskust jätkub vaesele, et hoida hing sees. Alguses ma nutsin ning ahastasin, aga varsti ei olnud mul ka pisaraid enam. Kuidagi iseenesest jäid kuivaks silmad, tasane valu vaid hõõgus südames, mõteldes Konradist.

Temast ma mõtlesin alalõpmata. Ja mida rohkem ma temast mõtlesin, seda võimatumaks osutus mulle tema tapmine. Tema kuju näis mulle nii suurena, puhtana, otse üliinimlikult kaunina, et ma ei suutnud kujutella tema vägivaldset hukku. Minu meelest ta ei olnud teinud mitte midagi halba, vaid oli soovinud ainult head kõigile, ja sellepärast talle ei tohitud määrata surmakaristust. See tundus mulle niivõrd meeletuna, et ma ei pidanud seda võimalikuks. Ma kuidagi ei tahtnud uskuda, et see oleks tõesti sündinud. Ja aeg-ajalt

minu südames ärkas imelik lootus, et Konrad on alles elus. et ta on pääsenud üle piiri ja tuleb sealt ükskord tagasi. Ma olin nii õnnelik sellest mõteldes nagu ilusas unenäos.

Unenägu ning enesepete see muidugi ka oli, mis hajus kohe tõsiasjade meelde tulles. Kuid ometi ma talusin Konradi kaotust kergemini kui olin arvanud. Varemini olin kujutlenud, et kui Konrad hukkub, siis minagi enam ei jää elama. Aga alatised kannatused, Konradi mitmekordsed vangistused ja muud vintsutused olid mind nagu harjutanud vastu võtma seda viimast hoopi, mis nüüd oli tulnud. Ja see keskkond, kus ma olin liikunud ning tegutsenud, oli mulle oma eeskujuga näidanud, et kõike võib kanda mehiselt ning kindlalt. Konrad. Kivistik, Veetõusme, Karmel, kümned teised — igaühest oli midagi jäänud minu teadvusse ja alateadvusse, mis voolis minu iseloomu ja hingeelu. See eneseohverdus mingi suure aate nimel, mida ma olin näinud, pakkus mulle rohkem lohutust kui miski muu. Ma isegi oleksin tahtnud saada nende sarnaseks, kes andsid oma elu teiste eest. Ma isegi oleksin tahtnud kanda kõike nagu need, kes olid mulle eeskujuks.

Mäletan: kui algasid rahuläbirääkimised Nõukogude Venemaaga, ma tundsin sellest mingit imelikku rahuldust. Teadmine, et Konrad oli võidelnud rahu eest ja et nüüd teised olid astunud tema jälgedesse, erutas mind kuidagi valusalt. aga ühtlasi rahustavalt. See kinnitas minus usku, et Konrad oli võidelnud õige asja eest, et ta ei olnud eksinud ega teinud midagi paha. Ja kui tema ülesanne oli õige, mispärast ta siis tapeti? Ma tundsin Konradi moraalset võitu, tema vaimne suurus aina kasvas minu silmis. Kui viletsad ning alatud näisid mulle need, kes olid tema tapnud!

Konrad elas minu kujutelus edasi selle aatena, mille nimel ta oli langenud. Ja tema elas minus edasi lapsena, keda ma kandsin. Ma olin siiski õnnelik, et ta mulle oli andnud lapse. Kogu minu armastus tema vastu kandus üle lapsele, kes oli mulle nüüd kõik. Mulle ei olnud midagi jäänud peale lapse.

Novembrikuus, kui me emaga mitu päeva peaaegu söömata olime olnud, sain põrandaaluse käskjala kaudu rahasaadetise ja kirja Hannes Maltsalt Petrogradist. Ta oli kuulnud mind tabanud õnnetusest ning minu viletsast ainelisest seisukorrast ja ruttas mulle pakkuma oma avitavat kätt. «Sul ei tarvitse tunda mingit moraalset piina, et see on minu raha — seisis Hannese kirjas. — Kui kodanlikud timukad Sinult on riisunud toitja ning Su rasedana heitnud uulitsale, kas pead Sa siis sellepärast hoopis hukka saama, et neil ei jätku inimlikke tundeid Sinu aitamiseks? Kui nende südametunnistus on üpris rahul, et nad Irboska veretöödega on juurde sigitanud hulga uusi leski ja vaeslapsi, siis võib Sinu kui õnnetu lese süda olla ammugi rahul, et teiselpool piiri leidub keegi, kes ei taha Sul lasta nälga surra. Aitan Sind nagu sõber ja seltsimees, kes ei nõua selle eest mingit vastutasu.»

Hannese kiri liigutas mind nii, et ma nutsin. «Ta ei ole mind unustanud, hoolimata sellest, et ma kuulusin teisele. Ta avitab mind, ilma küsimata, mis ma temast arvan. Tõepoolest, leidub veel häid inimesi maailmas. Leidub armastust, kaastunnet, eneseohverdust, sõprust, kõike, mida igatseb süda.»

See oli tõesti abi häda ajal. Nüüd oli meil mõneks ajaks kindlustatud ülalpidamine, ja ma võisin muretseda, mida oli vaja lapsele. Õmblesin igasuguseid väikesi asjakesi, ja minu keha läbis salapärane erutus, nagu mingi suure õnne eelaimus. Ma olin nii rahulik, kui ma millegagi sain hoolitseda oma lapse eest. Võtsin vanne, niipalju kui oli võimalik, käisin sageli jalutamas, katsusin teha kehalist tööd, et kergendada sünnitust. Ja toitluse pärast ei olnud nüüd ka enam suuremat muret. Olin südamest tänulik Hannesele, et ta mind oli päästnud hädast. Ma ei suutnud kujutella, et minu laps sünniks põdurana. Ma tahtsin teha kõik, et ta oleks priske ning tugev. Mul ei olnud ju enam kedagi peale tema.

Muidu valitses minu elus mingi tühi ajajärk. Päevad kadusid juba mitmendat kuud vaikselt ning monotoonselt. Harjumusest oli välja kujunenud nagu mingi kindel päevakord, millest ei tahtnudki enam kõrvale kalduda. Ja igasuguseid väikesi toiminguid oli alati küllalt, nii et aega kunagi üle ei jäänud.

Mõnikord õhtuti tuli meile võõraid. Sellest saadik, kui meil jälle oli korralikult süüa, külastasid meid sagedamini Harry ja Liide. Ma märkasin, et nad nüüd palju vabamad olid selle tõttu, et enam ei tundnud kohustust meid aidata. Meie kaetud laud laskis neil kergemini hingata. Mul oli piinlik tunda, et see oli nii, ja minu vahekord nendega jäi endiselt jahedaks.

Hilda Mangus oli mulle märksa sobivam külaline. Tema siiras elurõõm ja sundimatu olek tõid nagu päikest minu tuppa. Me laulsime, kõnelesime vabalt kõigest, mis pakitses südamel, tegime tulevikuplaane. Hildal oli päris kena koht, aga esimesel võimalusel ta tahtis reisida Ameerikasse, kus avanevat hoopis avaram elu. Tema jutust ma järeldasin, et teda ootas seal peigmees.

Sageli neil õhtuil, kui meil oli olnud võõraid, ma ei saanud kaua magama jääda. Sadu mõtteid, sadu kujutelmi keerles jälle peas, ja uni ei tulnud. Kord tekk tundus liiga kare, kord madrats vajus ühele või teisele poole, kord lina ei püsinud all. Neil öil ma tundsin jälle üksindust teravamini kui muidu. Neil öil ma jälle märkasin valusasti Konradi kaotust.

*

Paar päeva pärast oma kahekümne esimest sünnipäeva, detsembrikuus, ma sain kirja Narva lähedalt. Selles teatati mulle Theodor Veemi surmast sõjaväe haiglas. Ta surnud lahingus saadud haavade kätte. Tema viimane soov olnud, et tema surmast minule teatataks.

Mul oli kahju sellest õnnetust inimesest. Mul ei olnud tema vastu mingeid tundmusi, ma olin nagu hea tuttav temast mööda läinud kunagi minevikus, muud ei midagi. Aga mul oli kahju temast. Ta oleks võinud veel elada. Ta oli alles noor.

Tahtmatult tekkis küsimus, kunas tuleb järg minu enda kätte. «Kas kuu pärast, kas kahe pärast? Kas ei pane mind see sünnitus magama igaveseks ajaks?»

Kurb oli mõtelda sellest, et minu silmad enam ei näeks, kuidas kasvab ning elab kord minu laps. Talle ei saaks osaks emaarmastust, mis on kallim kui miski muu, ja ta oleks aina teiste tõugata.

«Kui jääksin ma ainult elama ja saaksin tagasi tervise! Küllap juba oskaksin leida teenistust ja hoolitseda oma lapse eest. Aga miks ma siis ei peaks jääma elama? Ma pole ju mitte mõni põdur inimene, ja kehaehituse poolest ei ole ka midagi karta. Ainult pea püsti ja silmad kuivaks pisaraist!»

Kannatusi oli küllalt olnud minu elus. Ma ei kartnud neid enam nõnda nagu enne. Ma tundsin, et kannatuste läbi oli minu iseloom muutunud tugevamaks ning paremaks. Ainult naiselikud närvid segasid mind vahel oma kiusatustega. Kõigest hoolimata oli elu armas ega tahtnud seda kuidagi anda käest. Eriti, kui unistasin oma minevikust: Konradi armastusest, või tulevikust: oma lapsest. Need kaks sulasid nüüd minus lahutamatult ühte.

«Theodor Veem — jah, ka tema läks järele Konradile. Aga kummal neist oli õigus: kas Veemil, kes tappis, sest et tal kästi tappa, või Konradil, kes tapeti, sest et ta ei tahtnud tappa?»

Ma uskusin, et õigus oli Konradil.

Veebruari alguses, just samal öõl, mil alla kirjutati rahuleping Nõukogude Venemaaga, sündis mul poeg. See oli heledajuukseline ja sinisilmne väike vaikne poiss. «Sinu isa langes rahu eest, sa ise tulid ilmale rahu tähe all, — nii ma mõtlesin hommikul teda sülle võttes — kas leiab sinu süda rahu oma elus? Oo, peaks see olema nii, oo, peaksid sa tooma rahu kõigile, kellega sa kokku puutud oma lühikesel või pikal teel!»

Ma nutsin õnne ja valu pärast. Ma tundsin teravasti Konradi puudumist. Ma oleksin tahtnud, et ta oleks olnud siin, et ta oleks vaadanud oma poega, kes oli täiesti tema nägu. Mul oli raske kujutella, et ta oli surnud, ilma et oleks näinud oma last.

Aga ta oli surnud, ja laps oli siin, minu käte vahel. Laps oli see, kes päris nüüd minu armastuse, mis varemini kuulus Konradile. Laps oli mulle üle kõige kallis, ta vallutas nii minu meeled, et ma varsti nagu unustasin, et tal ei olnud isa. Kõige väiksem nähtus tema eluavaldusis, kõige pisem asi tema juures oli mulle nagu ime, mida maksab vaadelda ning uurida. Tema ise terveni oli ilmutus, kelle poole ma kummardusin pärani-silmi. Mul oli temaga küllalt tegemist, nii et ma ei saanud tunda igavust.

Ja loomulikult käis meil nüüd rohkem võõraid, kes aitasid peletada minu tusatuju, kui seda oli. Haruldase külalisena tuli maalt Konradi vennanaine Milla ühes Antsuga, keda väike poiss näis väga huvitavat. Ma rõõmustasin südamest nende külaskäigu üle, sest ma ei olnud neid enam ammu näinud. Nende seltsis oli mul alati kodune ning lahe olla. Juhuslikult astus meile sisse Elli Ala, kes oli järjekordsel Tartu-reisil. Mingipärast ta ei meeldinud mulle enam nii nagu varemini: tema olekus oli midagi ebasiirast, kunstlikku. Ta seletas, et minevat varsti mehele kellelegi rikkale ja hari-

tud taluperemehele. Kadestas mind, et mul olevat nii ilus laps. Ta kõneles ka Eeva Heidokist, kes elavat endiselt kergemeelset elu, pillates raha, küsimata, kust mees seda peab hankima. «Küllap vist teinekord võetakse appi ka kroonu summasid,» lõpetas Elli. «Ega selline asi hästi lõpe.»

Ma olin õnnelik ja rahul, et mul oli laps, kes minu meelest asendas kõik muu. Mis läks mulle korda Eeva priiskamine, Elli abielu rikkuse pärast, Harry ja Liide rahaahnus, kui mul oli oma väike maailm, kus ma olin kodus? Kõigist, kes mind külastasid, meeldis mulle kõige rohkem siiski Milla. Temas ma nägin kehastunud olevat oma perenaise- ja ema-ideaali. Ma olin ju ise lihtne naine, ma ei osanud lugu pidada seltskonnadaamide «komplitseeritud hingest».

Kui laps oli kuus nädalat vanaks saanud, ristisime ta, andes talle isa nime: Konrad. Ristimise puhul olid meil külalisteks Harry ja Liide, Hilda, Milla Mihkliga. Hildalt sain kingituseks ühe hüatsindi, Harrylt rublase hõberaha, mida ma tõotasin hoida: saagu see poja õnnerahaks! Külalised olid kõik heas tujus, ainult Mihkel aeg-ajalt vajus sügavaisse mõtteisse. Mulle näis, nagu oleks tal piinlik olnud minuga kõnelda. Ta arvatavasti kannatas Konradi puudumise pärast.

Konradist mõteldes kippusid ka minul vägisi pisarad silma. Nii tühi ning lage tundus korraga minu ümber, kui võõrad olid läinud. Ja häda ning viletsus hakkas uuesti sisse hiilima uksest ja aknast. Meil oli rohkesti erakordseid kulusid olnud viimasel ajal, nüüd oli raha otsas. Ma ei osanud kujutella, mis saab tulevikus minust ja lapsest.

Mu süda oli siiski rahul, et laps oli ristitud: üks mure jälle vähem. «Nüüd las ta kasvab ja sirgub suureks nagu see kõrge kuusk, mille üle ema viskas ristimisvee.»

*

Ilus kevad oli saabunud. Ohk oli selge ning soe, ja mehine tuul kandis läbi lahtise akna tuppa esimese õitsemise lõhnu. Aias pirnipuul sädistas kuldnokk ja taevalaotusest saatis linna kohale eksinud lõoke lakkamata alla oma sillerdusi. Rõõmsate nägudega liiklesid inimesed tänavail, naeratades sõbralikult üksteisele.

Ka minu südamesse asus imelik, ammutundmata rõõm. Ma tundsin endal nii vaba ning kerge, nagu oleksin lahti saanud mingist suurest vaevavast murest. Ühes talveriietega oli minu õlult langenud kõik see, mis mind talvel oli koormanud.

Minu poeg oli nüüd kolm kuud vana. Ta oli nii armas laps, et ma ei osanud kujutella, kuidas oleksin võinud elada ilma temata. Juba ta vaatas mulle otsa naeratades, juba ta kõneles omaette arusaamatul keelel või nuttis rahulolematusest, et teda oli jäetud üksi. Iga tühi-tähi asi, mis seotud temaga, tema eluga, omas minu meelest sügavat tähendust, nagu salakiri, mida tunnen ainult mina. Tema kaudu ma sain suure ning salapärase mõtte oma elule, tema kaudu ma nägin hoopis teises valguses kõike, mis elas ning liikus minu ümber.

Neil päevil oli mulle tulnud tähtis kiri: Venemaalt, Hanneselt. Mind kutsuti ära sinna, ja ma teadsin, et ma lähen. Ma teadsin, et ma ei armasta Hannes Maltsa, et ma kunagi ei saa tema naiseks. Aga ma pidasin teda sõbraks, kelle abil ma lootsin pääseda jälle tegevusse, et kasvatada oma last ja kindlustada tema tulevikku. Laps oli nüüd mulle kõik, ainult tema pärast ma tahtsin elada, tegutseda, kõrgemale tõusta. Ma teadsin, et kuni mul on laps, ma ei hukku, vaid leian eneses jõudu kõiki raskusi kanda. Ja nagu te nüüd näete, ei ole ma eksinud.

Mingi imelik tung kiskus mind Nõukogude Venemaa poole. Ma ei tahtnud enam jääda siia, kus mul oli olnud rohkem kannatusi kui rõõmu. Siin minult oli vägivaldselt võetud Konrad, minu õnn, siin mul ei olnud kedagi, kelle juurde

ma oleksin võinud minna häda ajal. Siin mul ei olnud mitte midagi peale hakata, siin mind ja minu last ähvardas puudus ning nälg. Seal oli Hannes, kelle abiga mulle seisid lahti mitmed võimalused. Minu meelest oli, nagu lõpeks seal kõik minu kannatused, mured, soovid. Minu meelest oli, nagu ootaks seal mind kõigi mu igatsuste teostumine, südamerahu, õnn.

Ma teadsin, et ma lähen. Ma võtsin lapse sülle ja viisin ta aeda õitsvate õunapuude alla. Sinna jäin ma temaga unistama tundide kaupa.

Aeg-ajalt tõi tuul pudeneva õielehe lapse näole, mis näis mulle sama õrn ja roosa nagu õieleht. Ja päike, mis paistis läbi lehestiku, heitis tasaselt sädelevat, mahedat helki lapse kollakaile juukseile, mis kauni kroonina piirasid tema kõrget otsaesist.

Elva 1930.

Toimetaja O. Lauristin.

Kunstiline toimetaja
H. Vitsur.

Tehniline toimetaja
H. Veber.

Korrektorid
A. Kiho ja R. Eliste

Ladumisele antud 16. IV 1954
Trükkimisele antud 4. XI 1954
Trükiarv 21 000. Paber 54:84.
1/16. Trükipoognaid 11,5. For
maadile 60:92 kohaldatud
trükipoognaid 9,43. Arvutus
poognaid 8,8. MB-19501
Trükikoda «Ühiselu», Tallinn,
Pikk tänav 40/42. Tellimise
nr. 1267.

Hind rbl. 3.65

На эстонском языке

Я. Кярнер. Женщина из
бедного мира.

Rbl. 3.65